काव्यप्रदीपाभिधाकाव्यप्रकाशटीका

२५९

२५८

॥काव्यप्रदीपाहृयोयँग्रंथः ॥प॰११९ व॰३

का० प्र० प्र० १

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः नमः सरस्वत्यै सोवोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविंदो रुचिकरकवेः स्नेहपात्रं कनीयान्
श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्वानकि व वचनसंदर्भविशेषरूपस्य ग्रंथस्यादौ शि
ष्टत्वेन स्तोत्रनुमितिनायासेन समाप्त्यानायासस्य वाग्देव्याः स्मरणं मूर्त्तकविभारतीनिदभिन्नत्वेनाध्यवसितो चारीर्शिमिन प्रतिवध्यकद्वारे
न शान्तये ग्रंथकृत्स्तौति नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती
कवेर्जयति १ नियमस्तेने सोरमादयो यमीश्वनेनेति नियतिरसाधारणः पद्मत्वादिरूपो धर्मो हेहे वा ह्लादैकमयीमिति ह्लादै
कमयीमेकस्वभावां ह्लादमात्रस्वभावामिति यावत् अनन्यपरतन्त्रामिति कवेः स्वप्रतिभाया व्यापारस्यादन्तः परस्तदाय
त्तरहितां परतंत्रशब्दरूपवाच्यवचन इति कश्चित् नवरसरुचिरामिति कर्मव्यापार[illegible]वेतोष[illegible]सा नवहृद्येवनेरितिव्या
निरेक[illegible]यदर्शनात् नचैवं हृ[illegible]वेनेरितिहेतुपदर्शने वैयर्थ्यं नेस्यक्लादिसाधारणः षड्रसरूपलत्तिनायमो नवहृद्येवेति

ध्यः   ौ   यः   ह्र   स्ततः

ह १

त्य
२ स्तनत्वं परसेषु नवत्वाभावेन अप्रयोगव्यवच्छेदि
हृद्यत्वप्रयोजकत्वविरहे गत्वेति वृत्तिप्रति
पाद्यत्वात् अत्र निर्मितेव्यतिरेक

नर्थकत्वम् आसुवाच्यो यानुरूपपदनयेवं नवरसेति रूपप्रसंगः त्रिगुणसचिवइत्यादिवदुपपत्तेः । न च हन्ति विरोधः नवरसरुचिरत्वरूपवि
शिष्टधर्मव्यतिरेकेमुखेन नचनमुखोक्तौ विभारत्या व्यतिरेकालंकारो योग्यः । न चाति नियमेनः शान्तानि पतनरूपासुखवत् । एवमोहात्म
कसत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रयात्मकत्वाद्धि सर्वसुखवत् । एवमोहस्वभावापरमाणुवदियत्समवायिकारणेन दीपमयः । सदसन्त
भूतिसहकारिपरतेत्रामयुरादिवत् । साच नच भुनोरसैवते निर्मितत्वादिसौहृद्यवतीच ब्रह्मणो निर्मितिरीतिस्वप्रसिद्धमेवपत
द्विलक्षणांनियतिकृतनियमरहितत्वादियमेवत्वेनैनक विभारती निर्मितिर्निर्दिष्टेति व्यक्तो व्यतिरेकः । पदेनाहरणायम
णालिनीभ्रम एव जयत्युत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । ननु वर्तनात्मिकाप्यैः न त्वासंबंधकर्षस्यासिद्धत्वेन नमस्कारादेपकत्वानुपपत्तेः
नन्वेनाहरणे कर्मणि गुरुं कर्मणोऽप्यवतारमिषदेवनाशनं निरवधपं हपपते किमतीवाराद्धेने नस्तिमात्रमाचरता
यन्त्रकमानंदवलेपादज्ञानाद्धइमयथाप्यनवयेवचनतास्मकाव्यथकनैवन किंस्तनिवक्तोपनिबद्धाविशेषाभावात्
पै

त्यज्यते इत्यर्थः

नृ २

ग

सैव किं नोपनिबद्धेति चेत् उच्यते न खलु नतिमात्रोपनिबन्ध्येस्मिन् निर्विघ्नाभवनिस्ततिः [illegible] निबन्ध्येत्वर्णानुतिरपि सिद्धैव यतो जयत्यर्थेन
का॰ वक्तुर्विषयस्य च वैशिष्ट्यान्नमस्कार आक्षिप्यते तेन नतोऽप्रतिज्ञस्मिप्रणत इति लभ्यते यतः तेन मकाव्यत्वसिद्धये योऽग्यपमदर्शयतीति जय
प्र॰ प्र॰ त्यर्थेन चेत्यादीति हृदयावतारणम् तदप्युक्तम् प्रणामरूपवाग्व्यापारस्यातिशयत्वेन नैर्विघ्न्यनिर्वाहप्रयोजकत्वात् तदर्थं चातिशयितो व्यति
२ रेकालंकारस्यैवोपन्यासो चित्यादिति इहाभिधेयं ग्रन्थरूपमेतिन्नः काव्यस्य फलेन सफलमिति मन्त्वावन्यहृदयार्थप्रतिपादयन्
माह १ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे इह कृत्वा वित
पुजयाद्वासावेक्किमर्थाः काव्येलोकोत्तरवर्णनानिपुणस्वरूपस्य कवेरसाधारणनाट्यवर्णनात्मके कर्मणि तत्कवेस्ताव
कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव यत्नं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानं मयूरादीनामिवा
नामिवानिष्टवायनं करोति सहृदयस्य तु काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेष्वन्तरं स्यादपि भावास्वादनसमुद्भूतेव २

घोनरसे पक्कक्षुन्ये रसास्वादनन्नुपमाने देशकालादिगतपृथिवीणलानादिसमुचितनाचारपरिज्ञाने रामादिवद्धर्मेनमिहसायनेनतगव
णादिन्नुपदेशाचनिर्मिमीने काव्यास्वादनकाले कवेरपिसहृदयोनः पानिवाद्रसास्वादः ननूपदेशार्थेनीतिशास्त्रार्थप
सेतिकिंनवकाव्येनीतिनउक्तं कान्तासम्मिततयेतिशब्दप्रधानवेदविविधः प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तास
म्मितश्चनवगत्सः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनप्रायान्येनविधिनिषेधलक्षणः सहि प्रभुरिवत्वमेवकुर्विति समाज्ञा
पयतिनतुस्वनिष्ठुरकसेणावदनादौनिष्फलेपिप्रवर्तनेहितीयस्तु प्रयोजनमपर्येवान्सिद्धार्थस्वरूपः पुराणेतिहासादिः
सत्यंसुहृदिवएवंकृतंइष्टंभवति एवंकृतमनिष्टंभवतीत्येतावन्मात्रंबोधयतिनत्वाज्ञापयतितृतीयस्तूभाभ्यांवि
लक्षणोरसप्रधानः कथंलक्षणस्तद्बहिरङ्गभूतो योगव्यापारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यञ्जनात्मपाकाननिष्पा
दरसादिव्यक्तिनिष्पादकनयाशब्दार्थयोर्गुणतादसस्यप्राधान्यंसच कान्तासम्मितत्वेनोपदेशकरोतीति

का:
प्र·प्र·
२
3

नेतडक्तं भवति येसत्कमारमनयोपिस्त्ववसमावा राजकमारादयोनीरसेनीतिशास्त्रप्रवर्तयितुमशक्तास्तेकाव्येकोनेवसरसतायादनेनाभिमु
खीकृत्योपदेशं ग्राहयति गुरुजिह्विकयापिशास्त्रनिवौषधम् यदाहुः स्वाडकाव्यरसोन्मिश्रंशास्त्रमप्युपभुंजते प्रथमालीढमधुवयोवंति
कटुवीजमितियच्च एतवदिहसायनं काव्यसतमस्त्वेनतरूपायेयः नत्वेवमभिधेयेकिमायातमीकिंचहेतुमज्ञात्वातडयादानेक
श्रेस्यादिमाशेकायांकाव्यजशिक्तात्रयमयाकाव्यांगमेवंग्रथस्यप्रतिपादयन्नेवकारणमारमाह १ शक्तिर्निपुणतालोकशास्त्रकाव्याद्यव
तणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्तदुद्भवे शक्तिः कवित्ववीजम्भूतोदेवताप्रसादाद्यजन्मान्तरसंस्कारविशेषः प्रतिभाव्य
पदेशः नस्याः करणमायोकिंसानमितिवेत् निपुणतादिकारणान्तरसज्ञावेप्यनपहसनीयकाव्यप्रसरस्यविशेषणस्यानुपहस
नीयत्वस्याव्यतिरेकान्वयेत्रैवाविशिष्टाः नचैवंवारणान्तरेकिंचिदायत्तशक्तिरितिवाच्यं प्रसिद्धत्वादित् किंएपवतद्वैगोशक्तिव्य
यदेशात् लोकस्यावरजंगमात्मकलोकवृत्ते योगाद्यपचारात्मायमिमात्रपरामर्शस्यव्युत्पन्नतायायकत्वात् शास्त्रंच्छंदःशा २

सांख्ये दिकाव्यमहाकविप्रणीतं रघुवंशादि आदिग्रहणादितिहासादिस्तेषां विमर्शेनाह्यव्याप्तिर्नायकत्वात् । णसेच्छेदः
शास्त्रादि काव्यमहाकविप्रणीतं रघुवंशादि आदिग्रहणादितिहासादिस्तेषां विमर्शेनाभ्यासनिर्निपुणता काव्यज्ञशिक्षा
काव्यकर्तुरस्तान् गुणानयाय वंयादाचटयितं येज्ञानेनितद्वयदेशः तयाकरणे योजनेन च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरभ्यासः
इति शक्तिर्निपुणताभ्यासानाय श्रमाद्यात हेतुर्यथा स्यात् तथा च काव्यस्योद्भवे उन्नते हेतुरिति हेतुस्तया कार्येणामिलि
तानामुपादानम् दण्डचक्रादीनामिव घटे नतु मिलितत्वेन कारणत्वे वा इति भ्रमः कर्तव्यः २ एवं कारणमुक्त्वा का
व्यस्वलक्षणमाह ३ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि निर्दोषत्वादिति विशेषेण विधिशेषशब्दार्थौ त
त्काव्यमिति व्यवहर्तव्यम् गुणस्वरूपं निरूपयिष्यते अलंकृतपरगुणपदं तत्त्वनलंकारइति व्याप्तिः सालंकारत्वविशेषणानुपा
दानादिति न वाच्यम् यतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्ये क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहे

पिन काव्यत्वहानिः न ह्यालापार्थत्वादसत्त्वस्यास्फुरणमेव विरामात् नीरसेऽपस्फुटालंकारे कस्मात् इममेवेति स्पष्टं ; एवं चैवं प्रपश्चः नीरसे स्फुटा
लंकारे रस्यहृद्ये चमत्कारे हेतुः तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा अतो ध्वनिकारेणोक्तं रसाद्यनुगुणार्थविशेषनिवे
धनमेलंकारविरहेऽपि काव्यातिशयं पुष्णाति मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ अ
त्र हि ग्रभुतरसानुगुणमेकचुलुके मत्स्यकच्छपदर्शनं काव्यातिशयं पुष्णातीति नीरसे यदि स्फुटालंकारो न स्यात् हि किं तत्र च
मत्कारः स्यात् चमत्कारसारे काव्येऽवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा अनलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनास्फुटालंकारे क्वचिदे
व काव्यत्वे यत्र रसादिः स्यात् ननु सर्वत्रैव भेदं व्यतिपाद्यते न स्फुटालंकारमात्रत्वे विशेषणं किन्तु स्फुटारसानुवर्तनम् नैवेव
मपि रसवत्स्वलंकारे काव्यत्वप्रसंगे दोषापेक्षा परं यथोदाहृते मुनिर्जयतीत्यादौ यदि नम्रद्राजाश्रेन तत्रापि न काव्यत्वं तन्मा
त्रदालंकारत्वेन समीर्यपि प्ररणीयमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा यः कौमारहरः स एव हि वरस्तापवचैत्रक्ष ५

पास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुत
ले चेतः समुत्कण्ठते अत्र रूपकादीनामसम्भव एव अस्या अस्य विभक्तिविपरिणामादस्य दीपकमिति चेन्न अप्रस्तुतार्थस्याहमथ
कावाच्यत्वात् अत्रास्मि करोमि स्तव्य इतिवत्क्रियापदत्वेपि न दीपकत्वेन दन्वितानामाकरिणिक विषयत्वात् साहचण
प्रतीतेस्य न तुल्ययोगितासम्भवोप्येव त्यमाणलक्षणेन सम्भवत्येव अत्राहपास्यन्तचारुत्वहेतुः विशेषोक्तिवि
भावने विद्यमानेऽपि विस्फुटे कथमिति चेदित्थं विशेषोक्तिस्तावत्कारणसत्त्वेपि कार्याभाववचनम् अ
थयानुत्कण्ठाकारणं वैरोपकरणयोरुपभुक्तयानन्यत्वे यद्यपि नत्कण्ठाभावः तत्कण्ठारूपो निर्दिष्ट एव तथा
पि नानुत्कण्ठाभाववचने किं तु कण्ठावैव नस्मादस्फुटत्वमस्याः पदि न चेतो नोत्कण्ठितेत्यभिधीयते तदास्फुटत्वे
मेवेत् एवं कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिवचनं विभावना अत्रोत्कण्ठाकारणं वैरोपकरणयोरन्यनादर्भावस्योत्कर्षपर्यवसायत्न

का·
प्र·प्र·
५

णापि नानङ्कुरिताभावनेन तस्मादस्फुटत्वमस्याः यदि तु वेदनो नोक्तिरिति तेनेष्यमिथ्येयेन तदास्फुटत्वं भवेत् एवं कारणत्रितयेष्वपि का
र्येष्वपि वचने विभावनाख्ये चोक्तेराठाकारणं वा पकरणयोरत्तनाः दर्भाववचोक्तएव यद्यप्यनयाप्यनानमाविरह तेन किं
न तनयाद्रूपवेने वस्त्राभावाभावसम्भवात् अतो स्याप्यपि स्फुटत्वमे नवचनस्य रूपवेमेवकारेणानन्नाभावमनीने रत्नाभावनेन प
नीनोक्तत्वमस्फुटत्वमिति वाच्यम् विशेषणसंगतेनैवकारेण विशेष्ये विशेषणयोगव्यवच्छेदो हि प्रमायते नन्तु विशेष
णाभावाभावप्रवाहस्य पर्यवसाने नत्वपस्फुटत्वमेव एवं विशेषसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणाभावो नाह
न्य प्रमाणाप्यनेकिन विशेषणयोगाभाव इति हृदयेऽत्रनन्वेवं शरवेः पाण्डुरत्वेति पार्थिवयपुर्देहाद्रश्मादोनापाण्डुरः
नाम्नो यद्गुर्वेरश्मादोनापाण्डुरनान्मोयद्गुर्वेरश्म्यादिः कादास्फुट नार्थपयुज्येत दण्डश्प्राह ब्रह्मस्तं ब्रह्मसेने वनसेना
सेनकेन विदितिश्रुतयप्याण्डुनरुक्तिसत्वस्यादितिनयोरस्फुटत्वसंदेहरूपसंकारोऽप्यस्फुटएवेति विभावनोपमसाहप्यप्र
नोत्प्रभावानन्तस्तपोयत्ना शृङ्गाररूपरसस्य सत्त्वादभवदलंकारः स्फुटएवेति चेन्नरसस्याप्रधान्यात् अप्राधान्ये पदवत्साले ५
कारतेनोपगमात् अर्वाचीनास्तु यथोक्तस्य काव्य]

=विशेषणयोगस्येति·विशेषणसंबंधाभावस्येत्यर्थः·विशेषणव्यवच्छेदेनात्रविधेयप्रतुध्याने·एवंविशेष्यपदेनोक्तमं·२=ननुसएवधनंजयप्रत्युतेनतावच्छिन्नमुद्दिष्टमपवरतस्याविधेयत्वमनीतेविशेष्यसंगतएवाप्येवकारइत्यनआह·एवंविशेष्येति·३=अयोगव्यवच्छेद

=अस्फुटेति·विप्रलंभस्येत्यर्थः।
=तत्त्वार्थनिर्णयतामाविभाव
=नैनाथैतिवाच्यं·कोशस्था
=नाभावेर्युक्तासांनिध्यादि
=नाज्ञायमानायानिधिस्था
=नाज्ञाभातद्वजनाभिभूतस्ये
=वस्तुनयतिवेधेननतत्त्वेभव
=त्वोपयोगात्·४=

भावेपिकार्योत्पत्तिवचनंविभावना·अत्रचोक्तंकारणंवश्यपकरणयोरनन्ता·अतोस्याअस्फुटत्वमेव·नचसएवेत्येवकारेणतत्त्वाभावप्रतीतेरनन्ता
भावत्वेनप्रतीतौकथमस्फुटत्वमितिवाच्यं·विशेषणसंगतेनैवकारेणविशेषणयोगस्यव्यवच्छेदोहिप्रसाध्यतेनतुविशेषणाभावाभावएवास्य
पर्यवसानंतुतत्रैवस्फुटत्व[redacted]मेव·एवंविशेष्यसंगतेनाप्येवकारेणविशेष्यभिन्नेविशेषणाभावएवनान्यत्रप्रमाण्यतेकिंतुविशे
षणायोगाभावइतिद्रष्टव्यं·अतएवशंखःपांडरएवेत्यादौनापांडरइतिपार्थएवधनुर्धरइत्यादौचनान्योधनुर्धरइत्यादिःकदाचित्स्फुटत्वार्थं
प्रयुज्यते·इदमप्याह·त्वन्मुखंत्वन्मुखेवनैवतुल्यंनान्येनकेनचिदिति·अन्यथापुनरुक्तिस्तत्रस्यादिति·अनयोरस्फुटत्वेचसंदेहरूपसंक
रोप्यनयोरस्फुटइतिविभावनीयं·श्रृंगाररूपरसस्यस्फुटत्वाद्रसवदलंकारःस्फुटइतिचेन्न·रसस्यात्रप्राधान्यात्·अप्राधान्यएवतस्यालंका
रत्वोपगमात्·अर्वाचीनास्तुयथोक्तस्यकाव्यलक्षणत्वेकाव्यपदंनिर्विषयंप्रविरलविषयंवास्यात्·दोषाल्पत्वंदुर्वारत्वात्·तस्माद्वाक्यंरसात्म
कंकाव्यमितिकाव्यलक्षणं·तथाचदुष्टेपिरसान्वयेकाव्यत्वमस्त्येवपरंतूपकर्षमात्रं·तदुक्तं·कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येनकाव्यता·दुष्टेष्वपि

=मतास्फुटतत्त्वमत्वा·रसाश्रयालंकारत्वंतेनरसस्फुटत्वमसंभवात्रसकाव्यतिदर्शमोनानांकतः·श्रृंगारेति·५=अपरस्तुभावस्फुटविप्रलंभीयमाधुर्यगुणमनुगुणभांभाविसर्गमपरुताभांघटितसारचमत्कारादिसंबोध्यं·६=यथो

=मुद्रसयोर्नर्नेतिस्फोटः॥ सचगावदव्वेपाध्यदुणमद्यलनणकः॥ नहमिमक्तिष्टताद्विधयथाजनिरनिमिति॥ रुन्नमुनिःप्रतोतिवक्ष्यमाणोदाहरणेहूती संभोगरूपंव्यंग्यंपार्थतिकविप्रलंभरूपंव्यंग्यापेक्षयागुणी आदावाह॥ चत्वारि॥ पादेलक्षणमं॥

६

प्रदीपः

५

मतायत्ररसाद्यननुगमः स्फुटइति॥ एवंचालंकारादिसत्त्वेउत्कर्षमात्रंनीरसेतुचित्रादौकाव्यव्यवहारोगौणइत्याहुः॥ अथास्यभेदान्लक्षणानिचाह॥ इदमुत्तम

मतिशयिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैःकथितः॥ इदंकाव्यं॥ वाच्यादनतिशयिनि अधिकचमत्कारकारिणिव्यंग्येउत्तमं॥ पटादिपदैःस्फोटरूपंशब्दब्रह्मव्यज्यते

तस्मादभिव्यक्तादर्थप्रत्ययः। तादृशस्यस्फोटव्यंजकस्यपटादिशब्दस्यध्वनिरितिसंज्ञा वैयाकरणानांसरणिः॥ अतःप्रधानीभूतव्यंग्यव्यंजकत्वसाध

र्म्याद्गुणीभूतवाच्यंयद्व्यंग्यंतद्व्यंजनक्षमस्यशब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्यबुधैर्ध्वनिपंडितैर्ध्वनिरितिसंज्ञाकृता॥ यथा॥ निःशेषच्युतचंदनं

स्तनतटंनिर्मृष्टरागोधरोनेत्रेदूरमनंजनेपुलकितातन्वीतवेयंतनुः॥ मिथ्यावादिनिदूतिबांधवजनस्याज्ञातपीडागमावापींस्नातुमितोगता

सिनपुनस्तस्याधमस्यांतिकं॥ अत्रतदंतिकमेवरंतुंगतासीतिप्राधान्येनाधमपदेनव्यज्यते॥ नन्वत्रमुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणयातद

[redacted] तिकमेवगतासीतिलक्ष्यमेवयुज्यतेनतुव्यंग्यं॥ अन्यथासाहंतीसादिवक्ष्यमाणलक्षणामूलव्यं

जनोदाहरणेपिविपरीतलक्षणानस्याद्विशेषाभावादिति॥ अत्रकेचित्सत्यमत्रविपरीतलक्षणा॥ सूक्तिरंगंपल्लुलदंतिकमेवगतासीत्यत्र

=अभीति॥ कांचित्कापांथस्त्रा
=दमिथ्यापिनिर्दंपेणव्यंजक
=शब्दार्थयुगलंतादृदंउत्तम
=व्यंजकेप्रधानीभूतव्यानिदर्शि
=यद्यनत्वन्तुणभूताभ्नामन्तु
=मार्द्विताकुभ्यभपहान्भाणि
=शालंकारादिकंवपिध्वनिरि
=तिकाव्यनिर्णीतंजना॥५=

शिवः

५

=वाक्यार्थबोधाभावबाधानवतारः॥ ५॥=उक्तस्यैवेति॥ न च तात्पर्यविषयत्वं तिकगमनान्वयानुपपत्तिलक्षणेति वाच्यं॥ विदग्धायादेव्य...र्थे अविदग्धजनप्रमाणं त्वयस्मानमतीतिमुखेन...काप एव तात्पर्यमिति॥ ५=

र्था

लक्ष्यत इति विशेषकत्वमनया योजनीयः। व्यज्यत इतिरंतुमित्यनेनैवान्वीयत इत्याहुः। परमार्थतस्तु न खलु मुख्यार्थबाधायोग्यत्वं स्वरूपसल्लक्षणाबीजं।
किंतु ज्ञातं तथा च यत्र सख्यादेः प्रसाधनकामुकादिसंभोगः प्रमाणांतरेण श्रोतुः प्रतीतिमुपगतः तत्र मुख्यार्थबाधास्तु लक्षणा। तदभिप्रायेणैव पं०
वसारेऽंतीसहि मुख्यं उपकृतं बहु नामेत्युदाहृतं। यत्र तु प्रमाणांतरं न तज्ज्ञापकमवतरति तत्राकाजानितप्रसंगमभङ्गिरेव तत्त्यस्य
स्तचकपलक्षणाबाधाभावात्। उक्तन्ते तु वाक्यार्थबोधे तत्वमपिबाधो। किंचित्कर एव तदभिप्रायेण वापीस्नातुमित्युदाहृतं। अत एवोक्त
मधमपदेन व्यज्यत इति। अत एव च यत्र सख्यादेस्तादृशत्वं न प्रमाणांतरेणावगतं तत्र न सोऽहंतीत्यादौ विपरीतलक्षणा व्यंग्यार्थप्रती
तिर्वा वापीस्नातुमित्यादौ तु बाधानवतारे अधमपदार्थपर्यालोचनया यथोक्तव्यंग्यं प्रतीयत एव इत्येव प्राधान्यमधमपदस्य तस्मा
त्सोऽहंतीत्यादौ प्रवृत्तिव्यंजनात् लक्षणा। स्नातैव वापीस्नातुमित्यादौ तु न नियमः। अतादृशि गुणीकृतव्यंग्यं व्यंग्ये तु मध्यमं। अतादृशि वाच्या
दनतिशायिनि। अतिशयचमत्कारानाधायके व्यंग्ये मध्यमं काव्यं तद्गुणीभूतव्यंग्यं कथितमित्यनुषज्यते। अत्र व्यंग्ये स्फुटव्यंग्यरूपपर्यस्तेन

=पर्यालोचनयेति॥ वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्य...सहकारेणाधमपदार्थपर्यालोचनयेत्यर्थः। अयं भावः। विदग्धया कृततात्पर्यप्रतिपादनया वा...स्नानादीनि...स्नानमात्रनिर्वाहकं वापीस्नानमात्रपरत्वप्रतिपादनत्वेन धर्मविशेषप्रतीतेरपि...=
=वैशिष्ट्यज्ञानादधमपदेनाधमाकान्तविशिष्टप्रयोजकीभूतः स्वरतत्वरूपो धर्मः साधारण्येनाभाव्यार्थः...निमित्तकाकुः स्वरतत्वरूपेण...संभोगाभिमानकाकुः स्वप्रानसाकांतत्वपर्यवसितो वा स्नानादि॥ २=
=तदेवाधमपदस्याधमत्वमंगलपानी...निर्वृत्तत्वसंवादिरिणादिप्रयोजकस्य दूतीसंभोगजन्यधर्मविशेषकेनाधमपदस्य व्यंजनानि त्रि...एतेन नीचकार्यकारित्वं तस्याधमपदवाच्यस्य साधकं व्यंग्यमित्यपास्तं। दूतीप्रेषणकापेक्षत्वेन...

= तस्यातिशयप्रकर्षः। पर्यंस्याः इति वर्तमाननिर्देशात् दर्शनसमय एव मालिन्योदयात् तत्कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपः अर्थः ॥ संलक्ष्यमानतेति। तिरस्कारपदेन वाच्योऽर्थः ॥५॥ = वाच्यं प्रतीयत इति। अत्र व्यंग्येन संकेतभंगेन वाच्यमुखकान्तिमालिन्यातिशयमुखेन अर्थ[illegible]

प्रदीपः
६

नाधमकाव्यतिव्याप्तिरिति केषांचिन्मतमयुक्तं। अगूढमपरस्यांगमित्यादिना गुणीभूतव्यंग्यभेदत्वेन मानीति पिपादयिष्यमाणस्यास्फुटव्यंग्यस्य

संग्रहापत्तेः। किंत्वस्फुटातिरिक्तव्यंग्यपरं [redacted] व्यंग्यपरं। गुणीभूतव्यंग्ये चास्फुटमात्रं व्यंग्यं अधमकाव्ये त्वस्फुटतरं तद्विरह एव वेति

न काचिदनुपपत्तिः। उदाहरणं ग्रामतरुणं तरुण्या नववंजुलमंजरीसनाथकरं। पश्यंत्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया।

गा.१२० अत्र वंजुललतागृहदत्तसंकेता न स्खलिता गतेति व्यंग्यं न च गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वात्। यतः पश्यंत्या

नितरां [redacted] मुखच्छाया मलिना भवतीत्यनेन दर्शनकाल एव तत्कार्यं मालिन्यं तस्यातिशयः संलक्ष्यमानता चेति वाच्यं प्र

तीयत इति। शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतं। अत्र चित्रमित्यधाकार्यते नाव्यंग्यं काव्यमधमं तादृशं चित्रमित्यर्थः। अव्यंग्यं अस्फु

टतरातिरिक्तव्यंग्यरहितं तादृशं चास्फुटतरव्यंग्यसद्भावेऽव्यंग्यमात्राभावे वा चित्रं गुणालंकाराद्योगि। शब्दचित्रं यथा। स्वच्छं

स्वच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरांबुच्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः। भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरी दीर्घादरि

मितिकथितम्

शिवः
६

भ्रवि प्रलंभाभावस्यप्रतिपादकत्वेन संकेतगम्याकर्षोपलक्षणा
विप्रलंभस्य[illegible]व्यापारस्य गुणीभावः ॥५॥

द्रुमद्रोहोद्रेकमनोहरमिमिंदुरमहामंदाकिनीमंदतां॥ वृत्यनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः॥ ननु कथमेतदव्यंग्यमुच्यते मंदाकिनीविषयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः
किंच॥ नास्त्येव सकाव्यार्थो यस्य न व्यंजकत्वं अनंततो विभावत्वेनापीति चेत्सत्यं॥ किंतु तदव्यंग्यमस्फुटतरं॥ यद्वा॥ तत्र न केवलं तात्पर्यं अनुप्रासमात्र
एव संरंभात्॥ तात्पर्यविषयीकृतव्यंग्यविरहवत्त्वमेव चाव्यंग्यपदेन विवक्षितं॥ यदुक्तं ध्वनिकृता॥ रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति॥ अलं
कारनिबंधो यः स चित्रविषयो मतः॥ इति॥ अत्र पक्षे नव्यमकाव्यलक्षणे व्यंग्यपदं विवक्षितव्यंग्यपरं द्रष्टव्यं॥ अर्थचित्रं यथा॥ विनिर्गतं मा
नदमात्ममंदिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यं॥ ससंभ्रमेंद्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती॥ अत्र उत्प्रेक्षार्थालंका
रः॥ परं तु रसादिकथं तात्पर्यविरहोऽस्फुटतरत्वं वा न त्वज्ञायते॥ हयग्रीवस्य वर्णनीयत्वमात्रत्वमात्रस्य स्फुटं प्रतीतेः॥ मदीयं तु पद्यमु
दाहरणं॥ यथा॥ मध्ये व्योम स्फुरति कुसुमनोधन्वनः शाणचक्रं मंदाकिन्या विपुलपुलिनाद्वागतो राजहंसः॥ अहरहश्छेदत्वरितचरणन्या
समाकाशलक्ष्म्याः संसर्पत्साः श्रवणपतितं पुंडरीकं मृगांकः॥ अत्र रूपकमर्थालंकारः तन्मात्रे तात्पर्यं न तु रसादौ॥ ॥इति महामहोपाध्याय

=स्फुटमिति॥ मंदाकिनीविषयायाः प्रीतेः ... भावप्रकाशत्वमपि ... नानुप्राससाधनस्य ... स्फुटत्वमिति चेत्सत्यं॥ अतएवाव्यं ... रसस्य ... मदीयं ... इति॥ हयग्रीवगतो वीरो ...
=नन्वनुप्रासे तात्पर्यः॥ ... हयग्रीववर्णने ... अभिप्रायेणोक्तं ... अत्र ... अनुभावः॥ ... संचरणगम्यो ... संचारिणी॥ केचिदत्र ... दर्पणः॥=

=न्यायादौ न्यायादिनये मीमांसकाः = न विति किं ग्राभाकराः। ५ = अन्वये पल क्षणं ... अन्वयांशे पि ... = अतिप्रसंगः ...

१ स्वरूपमित्येकवचनं सामान्याभिप्रायेण = न च वाचकादिषु गतधर्मविरहः अंततो न्यनमस्त्व स्यापि सत्वात् ... विद्यमानत्वेन स्वरूपसत्त्वबन्धनस्यैवो ... ॥

प्रदीपः

७

= ... ॥ ५ = ... ॥ ६ =

=विशेष्यतत्रूपात् ॥ ७ =

श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथम उल्लासः ॥ अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात्प्रथमं
तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यन् विभागमाह · स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा · शास्त्रे व्यञ्जकः शब्दो न प्रसिद्ध इत्यसत उक्तमत्रेति · अत्रेति काव्ये · शब्दस्वरूपमप्र
तिपाद्यैव लाघवादर्थं विभजते · वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् · वाच्यादयः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः क्रमेणैतेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः । केषु
चिन्न्यायादिनयेषु न तु मीमांसकादिमतेष्वपि · लाघवात्सद्दानां पदार्थमात्रे शक्तिर्न त्वन्वयांशेऽपि गौरवात् ... अनन्यलभ्यत्वाच्च तदंशो हि तात्पर्यार्थो वाच्याद्यर्थ
विलक्षणशरीरः आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशात्पदार्थोऽपि प्रतीयते · न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वा
दित्यभिहितान्वयवादिनां · अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापनात् तत्रैव शक्तिग्रहात् · किंचान्वयस्यागस्या
शक्यत्वेऽनुभवविषयत्वं न स्यात् · तद्विषयत्वे शक्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् · अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेशेऽतिप्रसङ्गादित्यन्विताभिधानवादिनां म
तं · व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य किंतु तदर्थस्यापि तत्रापि नैकतरस्य किंतु सर्वस्यापीत्यभिधायादिवैधर्म्यसिद्धये प्रतिपादयति · सर्वेषां प्रायशो

४ वशात्पदं प्रयोजकपरं समानाधिकरणं ॥

=हर्नि विना अन्वयबोधने=
=अतिप्रसंगः अन्वयधी=
=धने तात्पर्यान्यथानुपपत्ति=
=...=
=...कारणं=
=लक्षणस्य स्वरूपे...=
=...=
=...=
=...पयिका ॥ ३=

=अन्विताभिधानवादिनामिति · ... विशेषरूपेणाकांक्षादिकमपेक्ष्य ... ॥

=तदर्थस्यापीति · अनेन ... ॥ = प्रधानस्य ... ॥ ८ =

शिवः

=...विशेषणत्वेन...=

र्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते । अत्र वाच्यस्य यथा । माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थित्ति साहिअं तुमए । ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ अत्र वाच्येनैवा
र्थेन स्वैरविहारार्थित्वं गृहोपकरणतादिना चावश्यविधेयतादिकं व्यज्यते । लक्ष्यस्य यथा । साहेंती सहि सुहअं खणे खणे दूम्मि
आसि मज्झकए । सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥ अत्रापकारित्वं बाधावताराम्मुख्योर्थः । ओ आप्रत्येतुं न शक्नत इति स
आवस्नेह विसदृशं भक्तिपरमणेन शत्रुता चरणरूपं वि रचितमिति मुख्यार्थविपरीतं लक्ष्यते तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यं
व्यंग्यस्य यथा । उअ णिच्चलनिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व ॥ अत्र निष्पंदत्वेनाश्व
स्तत्वं तेन निर्जनत्वमतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित्संकेतस्थानाभिलाषिलं प्रति व्यंजनया प्रतिपाद्यते । अथवा निष्पंदत्वेनाश्व
स्तत्वं तेन जनागमनाभावो । तेन त्वमत्रागत इति मिथ्यावदसीति कयाचिद्दत्तसंकेतालं नागता अहं त्वागत इतिवादिनं प्रति यज्य
ते । एवमर्थनिरूपवाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह । साक्षात्संकेतितं योर्थमभिधत्ते स वाचकः । अभिधत्ते प्रतिपादयतीत्यर्थः । अनेन वि

=अभिधयाऽप्रतिपादयन्नीम्सेऽर्थ वैयर्थ्यं स्पष्टमेव· १= इत्यभिक्त· न व्यवहितः संकेतग्रहमिमेनेमेदं· भतान्तरेप्याह· स्पर्शादीति· माधुर्यादि [illegible] वाचकत्वापत्तिरिति भावः। चैत्रादिव्याप्तिस्तु विशेष्यतयापि इति वैयर्थ्यापत्तिरिति बोध्यं· १=
=व्यवहितेति· न त्वव्यवधानसंकेतग्रहप्रयोज्यत्व [illegible] विषयत्वं· सचैत्रः· वृक्षविशेषस्य सपद्बोध्यः तद्योगादेशश्च न सदा [illegible] इति· २= लक्षणत्वे चेतिक· न च [illegible] विषयतारूपं चित्र [illegible] स्वच ताद्दशस्ये [illegible] प्रयोजकत्वादिति भावः।२=

प्रदीपः

दिनामकचैत्यादि २

८ शेषाणांतरवैयर्थ्यं· संकेतितं गृहीतसंकेतं· इदं चैत्राद्यांसाक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय माधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवर्णेष्वतिव्याप्तिवार
=स्व०३१२= णायवा· न च साक्षादित्यधिकं· यन्नामायत्र चैत्रादिर्विषयोपि सत्ताद्दशइत्यादिव्यवहितसंकेतसत्वेपि चैत्रो [illegible] योगिनि विषये प्रतिपाद्ये चैत्रादिपदेति
व्याप्तिवारकत्वात्· तत्र शाक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात्· न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक्· तद्योगिनि तत्पद्प्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः। न च साक्षात्सं
का०४ केतवान्वाचकः स्यैतावतैवस्वस्य त्वेऽभिधत्वेऽइत्यर्थं· संयोगादिनाऽभिधायां नियमितायां वाच्यार्थव्यंजकताद्दशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वा
त्· न च तथापि तत्राव्याप्तिरेवेति वाच्यं· यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थग्रहे उपयुज्यते तत्र स तदर्थस्य वाचक इति लक्षणार्थः
अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत् अगृहीतसंकेतस्य शब्दादर्थप्रत्ययाभावः। इदं च यत्राव्यवधानेन संकेतोऽन्यत्र तदुभ
दिवक्ष्यदर्शनात्संकेतविशेषणतया साक्षात्सद्व्याख्यानं· वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां नियमितायां यत्र शक्यान्तरध्वननं तत्रैव वाच
कत्वं मा प्रसांक्षीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति· तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्य [illegible] प्रसंगः। भास्करस्तु लक्ष

=द्वितीयपत्रे आर्थस्य ४

शिवः

८

=ननु लक्षणायाम [illegible] सदा [illegible] बोद्धव्यः संकेतग्रहवान् [illegible] संबंधे [illegible] एवं [illegible] संकेत [illegible] विशेषणं साक्षात् [illegible] इति· २= संकेतितमिति [illegible] माधुर्यादिव्यंजकस्पर्शादिवर्णेष्वतिव्याप्तिवारणाय [illegible]
=यत्नोऽभ्यासादि [illegible] प्रयोगाधीन (त्वादि) निरूढलक्षणा बोधकत्वेन संकेत [illegible]

स्याप्यन्विताभिधाननयेऽसङ्केतितत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम् तदनभ्युपगमे तु साक्षादभिधत्ते सङ्केतितम
भिधत्ते इति लक्षणद्वयम् नचाद्यस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः शब्दस्य प्रकरणादेर्बलाभादित्यादि तन्तु साक्षात्सङ्केतोगृह्यते इत्या
दिवृत्तौ साक्षात्त्वस्य सङ्केतविशेषणतया व्याख्यातेन विरोधादुपेक्षणीयम् किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यंजकस्य णादिवर्णे
ष्वतिव्याप्तिः तेषां साक्षादेव शृंगारादिव्यंजकत्वात् द्वितीयं तु वाच्य एव व्यङ्ग्यतादशायामेव व्याप्तम् न च तन्नेष्टापत्तिः सङ्केत
वाच्यवाचक इत्यस्यैव तदा सम्यक्त्वेन प्रोषवैयर्थ्यात् सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा नन्वयं विभागोनुपपन्नः जात्या
देरसङ्केतितत्वात् आद्यसङ्केतग्रहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यादिति मैवम् किं
द्व्यक्तिषु सर्वासु सङ्केतग्रहो व्यवहारादुत यस्यां कस्यांचित् नाद्यः आनन्त्यात् नान्त्यो व्यभिचारप्रसङ्गात् यतोऽगृहीतसङ्केत
गोपिण्डस्यैव घटादे घटादेरपि गोपदात्प्रतीतिः प्रसक्ता गृहीतसङ्केतत्वस्य तुल्यत्वात् किंच न यत्र सङ्केतग्रहस्तस्यापि प्रतीति

प्रदीपः
९

१ रित्यव्यभिचारान्न शक्त्योः सङ्करः अपि च व्यक्तिसङ्करे तत्पदे गोः शुक्लस्य लोहितस्येत्यादिशब्दानामर्थभेदो न प्राप्नोति किमेवमनि
ष्टमिति चेत् सहप्रयोगानुपपत्तिः तस्मादुपाधावेव सङ्करः स च द्विविधः स्वभावतो वस्तुवृत्तिर्घटत्वादि वक्तुर्यदृच्छया सन्निवेशितो
नामरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति सिद्धोऽपि द्वेधा पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च प्राणप्रदत्वं च यावत्स्थिति सं
बन्धित्वम् यद्यपि शुक्लत्वादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्धित्वं तथापि तस्य संबन्धः कदाचिदपैत्यपि न तु गो
त्वादिरिति विशेषः तत्र प्राणप्रदो जातिः उक्तं हि वाक्यपदीये न हि गौः स्वरूपेण नाप्यगौः गोत्वादिसंबन्धात्तु गौरिति अस्यार्थः
गोः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य नाप्यगोव्यवहारविषयः गोत्वाभिसंबन्धात्तु गोव्यवहारस्य विषय इति तथा प्राणप्रदत्वमस्य सिद्ध
मिति विशेषाधानहेतुस्तु गुणः गोत्वादिना लब्धसत्ताकं हि वस्तु शुक्लत्वादिना विशिष्यते साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेशत्वेन विवक्षितः
क्रियारूपश्छेदनादि यदुक्तम् यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्ष्यते। आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इति वक्तुर्यदृच्छया

शिवः
९

सन्निवेशि तत्तु शब्दरूपः डित्यादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या किंचित्प्रकाशितं मंत्यवर्णबुद्ध्या विशेषतो ग्राह्यम् नानावर्णा
त्मकघटादिपदवद्वर्णक्रमशून्यं स्फोटाख्यं शब्दस्वरूपं डित्यादिष्वर्थेषूपाधित्वेन वक्त्रा यदृच्छया कल्पितम् इति संज्ञारूपयदृच्छा
त्मको डित्यादिशब्दः चण्डीदासस्तु ऋंत्यं स्खलद्वर्णं बुद्ध्या निःशेषतो ग्राह्यं यस्य तज्जातिप्रतीत्यनंतरं व्यक्तिप्रतीतिरिति क्रम
शून्यं च डित्यादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्यादिष्वर्थेषूपाधित्वेन पदार्थोपस्थित्यनुकूलतया संकेत्यते उपाध्यंतरं तेषां नास्ति किंतु धर्मि
मात्रं ततः प्रतीयत इति वृत्त्यर्थमाह तच्च भाष्यविरुद्धं तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेन व्यवस्थापनात् डित्यादिशब्दात् डित्थादिनापायमिति प्रतीतेः ए
वं हि गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यकारः ननु एवं परमाणवादिशब्दानां जातिशब्दत्वं स्यान्न गुणशब्दत्वं परमा
णुत्वादीनां प्राणप्रदत्वेन जातित्वादिति चेत् सत्यम् जातिशब्दा एव ते वैशेषिकनयानुसारेण तु तत्र गुणशब्दव्यवहारः ननु घटादिनिष्ठानां
शुक्लादिगुणानां गुडतंडुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धो व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेन्न गुणादीनां
स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेदवद्भासते यथा एकस्यैव मुखस्य खड्गमुकुराद्यालम्बनभेदात् अपरे तु हिमपयः शंखादिषु शुक्ला

दिगुणाः परमार्थतो भिन्न एव पाकाद्युक्तरूपं नष्टं श्याममुत्पन्नमिति प्रतीतेः न चेयं भ्रान्तिर्बाधकाभावात् न चोत्पादविनाशौ च स
मवायस्य प्रतीयेते इत्युक्तम् तदनुल्लेखात् तथा चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि युक्तत्वजातिः लाघवाच्च तत्रैव संकेत इत्युपेयम्
एवं गुडतंडुलादिष्वपि पाकत्वादिकम् तथा नारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्बालवृद्धाद्युदीरितडित्थादिशब्देष्वपि डित्थाद्यर्थेष्व
पि बालाद्यवस्थापरिणामात् नानापरिणामरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नेषु डित्थत्वादिकं जातिः सैव डित्थादिपदशक्या एकत्वादित्वं गौक
र्त्तव्यम् एतेन बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थे वा डित्थत्वादित्वमस्तीति व्याख्यातम् इत्वार्थे
न वा शब्दे न च शब्दस्य स्थानविनियमात् यद्वा सर्वेष्वेव वाच्येषु सामान्यमस्तीत्यत्र तद्वाक्यतात्पर्यम् अथ भाष्यकारमते डित्थादिशब्दरूपो वा द्विरि
तितन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तन्निष्ठा जातिरेव शक्याङ्गीकार्येति तत्तात्पर्यम् तस्मात्सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतितविषय इत्यादुः येषां मते संज्ञा
शब्दानां शब्दो नोपाधिः किं तु ततो धर्मिमात्रप्रतीतिस्तेषां मते अस्मिन्मते च आकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति चिंत्यम् नैयायिकास्तु
न व्यक्तिमात्रम् न वा जातिमात्रं शक्यम् आद्ये आनन्त्याद्व्यभिचाराच्च अन्त्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् न चाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्ट एव संके
तः न चानन्त्यादशक्यता व्यभिचारो वा गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्या

=अथ भंगमतीयमानत्वं वार्थस्य तु उपलोपपत्तेर्यत इत्यतआह· लोकशब्दपदज्ञांतरमा स्येवेति· ४= नवनाशात्मे= क्षणभंगवादिमते स्थिरस्याभावाभावादित्यर्थः । २= प्रकृतेति· उपाधिपक्षो हि विशेष्यस्य व्यंग्यत्वसंभवात्तत्प्रकृतोपयोगि· मे वा हितः यात्रा स्पष्टः ।५=

दिवापिभ्रमतीति नियताः ।१८

दिसातिष्ठंते· सौगतास्तु व्यक्तावानंत्यादिदोषाभावस्य च देशकालानुगमाभावान्न तदनुगतायामतथाव्यावृत्तौ संकेत इत्यादिमतानि ग्रंथकृतानुपयो
गात्सूत्रकृता दर्शितानि· ननु वाच्यलक्ष्यव्यंग्या इति विभागोऽनुपपन्नः मुख्यत्वेन प्रसिद्धस्य तुरीयस्याभिधावादिस्यत आह· समुख्योर्थः
साक्षात्संकेतित एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः कथमसौ तथेत्यत आह· तत्र मुख्यो व्यापारोस्याभिधोच्यते· अस्य शब्दस्य· तत्रार्थे योऽ
भिधारूपो व्यापारः स मुख्यो यत उच्यत इत्यर्थः यद्वा· अभिधाव्यवहारस्य नाभिधासमयाभावादित्यादौ दर्शनात्तां लक्षयति· तत्र मुख्य
इति· तत्र यो व्यापारः सोभिधेत्युच्यते इत्यर्थः मुख्यत्वोत्कीर्तनं च वक्ष्यमाणस्य लक्षणस्यास्तबाधपुरःसरत्वस्योपपत्तये· मुख्यमु
ख्यार्थबाधे तद्योगे इत्यादिकारिकोपयुक्तनयावाच्यस्य संज्ञां करोति स मुख्य इत्यादिनिरस्यवतारणं तत्र्युक्तं· वाच्यार्थबाधे तद्योग इ
त्येवमेव तत्रोपपत्तौ तदर्थं संज्ञांतरकरणस्य गौरवेणानौचित्यात्· वाचकं निरूप्य लाक्षणिकं लक्षयितुं लक्षणं लक्षयति·
मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोथप्रयोजनात्· अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया· रूढिः प्रसिद्धिः प्रयोजनं व्यंग्यार्थ

=तद्बाधेति· अस्य मुख्यत्वे तदभावे नाश्रयणमित्यर्थो लभ्यते· ४=

प्रदीपः
११

प्रतिपादनरूपं क्रियाव्यापारः। अथान्यार्थो लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणं लक्ष्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थो तोनात्माश्रयः। मुख्यार्थबाधः शक्यसं
बंधो रूढिप्रयोजनान्यतरश्चेति हेतुत्रयवचनं। व्यंजनायां शक्तिस्वीकारे चातिव्याप्तिवारणाय तद्योग इति लक्षणे पि प्रवेशनीयं। योगस्य
चं विवक्षितत्वात् तोनमुख्यार्थसंबंधि व्यंजनायामप्यतिव्याप्तिः। मुख्यस्याप्यभिधारूपमुख्यार्थसंबंधेन प्रतिपादनं संभवतीति तन्निवार
णायान्य इत्युक्तं। अन्यो ऽमुख्यः। यद्वा इति मुख्यत्व लक्षणक्रियामात्रपरमर्थः। तेन शक्यसंबंधेनाशक्यप्रतिपादकत्वं लक्षणेति भावः चीन
मतेनैतल्लक्षणं। तन्मते तु शक्यसंबंधो लक्षणेति परमार्थः। प्रतिपत्तिहेतुर्हि वृत्तिर्न तु प्रतिपत्तिरेव। यत्तु यद्दिस्य स्य स्यन ल इ सर्थकत
या संबंधपरत येवस्य व्याख्यानं तदयुक्तं। नाभिधास्मन याभावाद्वृत्तनावाल्लक्षणे स तत्र मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुरिति व्या
ख्यानविरोधात्। न हि संबंधरूपत्वे लक्षणायाः संबंधो हेतुर्घटते। ननु प्रतिपादनं चेल्लक्षणा न तर्हि शब्दधर्मः। गंगादिशब्दानां नी
रादिकमुपस्थाप्य विरमे नीराद्यर्थेनैव संबंधेन तीराद्यर्थप्रतिपादनादित्यत आह। आरोपिता क्रियेति। शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थ

=सा सार्थे विषयतादिति अयं भावः यद्यपि अभिधायार्थप्रतिपादकत्वं स्वाभाविकं नियतं निष्ठा शब्दनिष्ठ व्यापारः मुख्यार्थविरोधेन उपक्षीणत्वात् किंतु वाक्यार्थसंबंधज्ञानमात्रसत्वादर्थज्ञानेन तं तत्कल्पयति अर्थनिष्ठ इति तथापि शब्दे संबंधप्रतियोगि
=पदवाच्यत्वमाधुनिष्ठत्वं नयमेव कल्प्यमन्यथा लक्षणाभावात् इति कर्मणीति विवेककर्तरि मुख्यार्थबाधाप्रतिसंधानेऽपि रूढिरिति दृश्यतामती तैलत्वाद्यर्थे अन्यथा मंडपादिपदस्यापि गृहादौ शक्तस्याव गंगादिवाच्यः
=कर्म्यानन्तरलक्षणार्थे बोधप्रयोजनाभिधायकशक्तिकल्पनाभावात् अन्याय्यत्वान्न मंडपादिपदस्यापि गृहादौ शक्तत्वं कुशग्रहणरूपयानकर्मोः कुशलत्वं च पक्षे गोष्ठ्यत एव बाधप्रयोजनाबाधप्रतिसंधानं एतेन पंकजादिपदे रूढत्वं प्रतिपादितं
मुख्यार्थबाधप्रतिसंधानं तु वाक्यार्थबोधमनापेक्षितं तत्करणमात्रमेव १

विषयत्वाच्छब्दे आरोपित एव स व्यापारः वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः। तदेतदुक्तं सान्तरार्थनिष्ठ इति। रूढितो यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ। अत्र दर्भग्रहणायोग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वं च संबंधः। एवमन्यत्राप्यूह्यं। तथा च तैलंगादिजनपदशब्दाज्जनेषु कुशशब्दस्त्वगिंद्रिये। प्रयोजनाद्यथा गंगायां घोष इत्यादौ। अत्र हि गंगातीरे घोष इति मुख्यशब्दात्प्रत्यादर्शं पावनत्वं न प्रतीयेत यादृशं गंगायां घोष इति लाक्षणिकात्। लक्षणा तावद्द्विविधा शुद्धा गौणी च। तत्राद्या द्विविधा उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च। ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे इति शुद्धाभेदाश्चत्वारः। गौणी तु द्वेधा सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधत्वं लक्षणायाः। कारिकात्रयेण प्रतिपादयति स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं। उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा। स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणमुपादानमित्यर्थः। अतः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र न लक्ष्यतेऽस्त्वं। एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः। स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणलक्षणेत्यर्थः। एतावन्

=स्वार्थापरित्यागश्च विशेष्यान्वयिनान्वयित्वं २=स्वार्थपरित्यागः तस्योपस्थितिमत्वेऽपि शाब्दबोधेऽप्रवेशमात्रं १=अन्वयप्रवेशोऽपि समभिव्याहृतपदार्थान्वयबोधविषयत्वसिद्धय इत्यर्थः। ३=अन्वयेऽप्रवेशमात्रमिति समासः २

=सादृश्येति। जहत्स्वार्थलक्षणाविशेषत्वं तु गौण्या ... प्रयोजनज्ञापनाय। ... शक्यादृत्तितयेति। नेदृशी तत्ताच्छाक्यस्येति भावः। २= ... सादृश्यसंबंधेन लक्षणायां ...
=णाभिन्नत्वकरूपमुख्यत्वं नाविधीयते किंतु मुख्याभिन्नत्वं गौण्या उभयधर्मावच्छिन्नत्वमावोविधीयते इति तात्पर्यं। अन्तरवनतु गौणी ... त्वेनेत्यर्थः। न च सादृश्यसंबंधेन लक्षणायां ...

प्रदीपः
१२

मुपाधिभ्यां शुद्धैव द्विविधोक्तानतु गौण्यपीत्यर्थः। एते एवान्यत्राजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे इत्युच्येते। ननु शुद्धैवेत्यनुपपन्नं गौण्या अपि तथात्वसंभ
वात्। तथाहि। गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत्स्फुटैव। उपादानलक्षणा तु गौर्वाहीकोभयविषये गाव एते समानीयंतामित्यादाविति चेत्
नैवं। अत्रोपचारबीजं संबंधः सादृश्यमन्यो वा। आद्ये शक्यसादृश्यस्य शक्यावृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता येनोपादानलक्षणा स्या
त्। अंत्ये कथं गौणी। सादृश्यसंबंधप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात्। तत्रोपादानलक्षणा यथा। कुंताः प्रविशंति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ
अत्र कुंतादयः स्वतोऽसंभवत्प्रवेशनास्तत्सिद्धये स्वसंयोगिपुरुषान्लक्षयंति। यथा च काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादि संग्रहस्तयोक्तं
अन्ये पुनर्जातिपदार्थवादिन उपादानलक्षणामुदाहरंति यथा गौरनुबंध्य इति श्रुत्याप्रतिपादितमनुबंधनं कथं मम गोपदार्थस्य
जातेः स्यादिति जात्यावच्छेदकतया कथंचित्त्वान्वयसिद्धये व्यक्तिर्लक्ष्यते। ननु व्यक्तिरभिधेयैव न तु लक्ष्येति चेन्न। व्यक्तौ केवलाया
मभिधा जातिविशिष्टायां वा। आद्ये आनंत्यव्यभिचारौ। अंत्ये नागृहीतविशेषणान्यायेन जातावेवाभिधा व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव संभवा

शिवः
१२

=मंडनमिश्राः। ३= स्वनिष्ठपरिच्छेदकतानिरूपकत्वेन। २= परंपरया। स्वान्वयित्वरूपया। २= आक्षेपादेवेति। आक्षेपोऽत्र लक्षणा। १=

=लोकप्रसिद्धिमिति· लक्ष्यार्थेन विनाशक्तेनाक्तस्वार्थप्रयोगो यस्य तादृशपदस्य लक्ष्यार्थबोधकत्वप्रयोगबाहुल्यं शास्त्ररूढिर्यथा देशमात्रे प्रयुक्तस्य कलिंगपदस्य तद्देशवासिषु गवादिपदस्य तु व्यक्तिं विना नाविप्रयोग इति भावः। २=
=आक्षेपादिति आक्षेपोऽर्थापत्तिरित्यर्थः। नन्वर्थापत्तेः प्रमाणांतरत्वं मतभेदेन तत्र जन्मोपादानलक्षणायामेव संग्रहादित्याशंकासमाधानार्थं मतांतरमनुभाष्यति· अपरे त्विति· आक्षेपादेवानुमानमुच्यते ... अन्ये त्वाक्षेपेण नव्यं जनादि निर्विक...

तः तदुक्तं· विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति तदेतद्येशलं· प्रयोजनस्य रूढेर्वा तृतीयस्य लक्षणहेतोरभावात्· जातिव्यक्तिपद
र्थोः हस्तीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिविचारः। कथं तर्हि गौरनेन व्यक्तिप्रतीतिः। जात्याक्षेपात् व्यक्तिं विना तस्या अभावात्· यथा
क्रियतामित्यत्र [redacted] क्रियया कर्तुः। कुर्वित्यत्र कर्मणः। अपरे तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति वाक्यमभोजी पीन इति वसीनत्वान्वयप्रयो
२४ जकस्य भोजित्वस्याप्रतीत्यायोग्यतामलभमानमन्वयं बोधयति· तेन तत्सिद्धये रात्रिभोजनं लक्ष्यते· तथा च दिवा न भुंक्ते इति मुख्यमर्थ
मादायैव लक्षणेत्युपादानलक्षणेयमित्याहुः। तदप्यसम्यक्· शब्दाध्याहारनये श्रुतार्थापत्तेरर्थाध्याहारनये ऽर्थापत्तेरेव रात्रिभो
जनप्रत्ययेन लक्षणानंगीकारात्· लक्षणलक्षणा तु गंगायां घोष इत्यादौ· अत्र तटादेर्घोषाधिकरणत्वसिद्धये गंगादिशब्दाः स्वार्थमर्प
यंति· स्वार्थपरित्यज्यतत्रैव वर्त्तते· अनयरूपा चेयमुपहलाभुक्· न तु गौणी· उपचारमिश्रा हि गौणीमुच्यते· उपचारश्च सा [redacted]
श्यसंबंधेन प्रवृत्तिः साहश्यातिशयमहिम्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा· न चोक्तयोस्तत्संभवः। केचित्पुनराचक्षते· उपचारामिश्र

=नतिरिदं प्रती· अलयमपरो जकरूपवलतरपमयोग्यता· प्रानामित्यर्थः। ६=

=श्रुतं यत्र तत्र कल्पिका अर्थापत्तिरित्यर्थः। शब्दान्वयबोधानुपपत्त्या शब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिः। अर्थापत्तेरिति· प्रत्यक्षादिना प्रमितस्य दिवाभोजिसंबंधिपीनत्वस्य तद्विनानुपपत्तेरिति भावः। ४=
=अर्थापत्तिरिति अर्थस्य पीनत्वानुपपत्त्या रात्रिभोजित्वकल्पनाभिः कल्पनात्मकेन ... अर्थस्य पीनत्वानुपपत्त्या ... ज्ञानपरः। अर्थस्यापि ... कल्पनेति भावमूलत्वात्पपाद्यज्ञानपरः। तत्र श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्या विषयत्वादिति प्रमा
=तयोः पर्यायत्वात्· फलपरो बोधः ... कारणपरः ... प्रयोजनाभावात् ... कल्पनात्· एतेनानुमानादेरगतार्थत्वात्पर्याप्तमिति प्रमा

प्रदीपः
१२
13

तेन मुख्यार्थानिश्चितौ नेदं कं किं तु लक्ष्यत्वं। तत्र लक्षकस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च नेदप्रतीतिः। तथा हि। गौर्वाहीक इति गौरयमित्यादौ भेदे पि शक्यलक्ष्य
योरभेदः प्रतीयते न तु गंगायां घोष इत्यादौ तत्र भेदमात्रप्रतीतेरिति। अन्ये तु गंगायां घोषः यष्टीः प्रवेशयेत्यनयोरेव परस्परभेदहेतुस्तत्
स्थत्वं गंगायामित्यत्र लक्ष्यतात्। यष्टीरित्यत्र तरन्नावादि निमित्तं ते तदुभयमप्यसत्। अस्ति हि गंगादिपदैस्तीरादिप्रतिपादनेन गंगादि
निष्ठपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितप्रयोजनप्रत्ययः। तत्र गंगात्वादिप्रतीतिरेव बीजं न तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव तीरे घोष इत्य
त्रापि तत्प्रतीतिप्रसंगात्। अथ यं गंगाशब्देन तटप्रतिपादने गंगासंबंधस्तत्र प्रतीयते तदेव च तद्बीजमिति चेन्न। एवं हि गंगातटे घो
ष इति मुख्यशब्दप्रयोगे पि तत्प्रतीतिः स्यात्। तत्संबंधप्रतीतौ विशेषाभावात्। अथवा धेनागरूके कथं गंगाशब्दादिभिर्गंगात्वादिकं
तीरे बोध्यत इति चेदुच्यते। शब्देन लक्ष्येर्थे प्रतिपादिते तत्र मुख्यभेदो व्यंजनया प्रतिपाद्यते। तदेतदुक्तं। तथा दीनां गंगादिशब्दैः प्रति
पादनेन तत्वप्रतिपत्तौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्यय इति। अत्र प्रतिपादन इति सति सप्तम्या प्रत्ययस्यानंतर्यं बोध्यते। नच

शिवः
१२

=यंशुनायांबाधस्याप्रतिबंधकत्वे अभिमानत्वस्यापि हीति।९= मुख्यस्येतिउद्देश्यतया प्रधानस्येत्यर्थः।१०= सामानाधिकरण्येनोक्ताविति। समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाद् भेदसंसर्गकान्वययोग्यत्वोक्ताविसर्थः। तादृशप्रतीत्या
=विशिष्ट एवं च तदन्वये वाधात्वाक्षेपाण्यसमर्थाभावः। विषयता वच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य विषयिता विशिष्टविषयिणाधारतयांशे ... कोपस्थितिः आरोपेत्यर्थः। एवं साध्यवसानिकात यावद्विषयप्रतीतिपर्यवसायिनी तिवोध्यम्।९=

यंजने बाधः प्रतिबंधक इति काव्यविदां पंथाः। वक्ष्यति हि। सारोपसाध्यवसानयोर्गौणत्वे द्वयोर्भेदेप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदावगमश्च [illegible]
फलमिति। किं बहुना। बाधित एव पावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयते। यत्तत्र विष्यति। योगः फलेन नो इति। ननु कथं गौण्यामेवाभेद
प्रत्ययं प्रयोजनं वक्ष्यति। शुद्धे भेदयोस्तु प्रयोजनांतरमिति चेन्न। गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात्। शुद्धे भेदयोस्तु तुल्यस्य प्रयोजनां
तरस्यापि भावात्। न तु शुद्धायामभेदप्रत्ययस्याभावादिति संक्षेपः। गौणीभेदौ लक्षयन्नेव विभजते। सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी
विषयस्तथा। अन्या। अपरा गौणी। आरोपाध्यवसानाभ्यां निघतेनत्वपादानलक्षणाभ्यामिति तु शब्दार्थः। विषयी आरोप्यमाणो गवा
दिः। विषय आरोपस्य वाहीकादिः। अवयवस्तथा अनपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येनोक्तौ यत्र प्रतिपाद्यौ सा लक्षणा सारोपा। विषय
विषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यात्रारोपपदार्थत्वात्। विषय्यंतःकृतेन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका। विषयिणा आरोप्यमाणेन अन्यस्मि
न्नारोपविषये अंतःकृते निगीर्णे भेदेनानुपस्थिते इत्यावत्। विषयिमात्रं निर्दिश्यते न तु विषयोपि सा साध्यवसानिका। विष

=आरोपपदार्थत्वादिति। का। ध्यवसानायामारोपस्य ... समानाधारतायेमीभावः।१०=

प्रदीपः

१४

यतिरेकभावस्यात्राध्यवसानपदार्थत्वात्॰ एतौ भेदौ शुद्धभेदेपि नैव तद्धर्मप्रतिपादयन्नेव शुद्धरूपागौण्याश्च लक्षणाभारूभेदविशेषसादृश्य संबंधांतर लक्षणया॰ गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ॰ इमौ आरोपाध्यवसानरूपौ भेदौ॰ तौ यदि सादृश्यसंबंधात्तदा गौणौ॰ अथ संबंधांतरात्तदा शुद्धौ॰ तत्र सादृश्याद्यथा॰ गौर्वाहीक इति सारोपः॰ गौरयमिति साध्यवसानः॥ यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेन इदं तया वा उपस्थितौ सारोपत्वमेवोचितं तथापीदं त्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं द्रष्टव्यं॰ अत एव वक्ष्यते अनिश्चयरूपसंकरावसरे॰ नयनानंदहृदयीदं बिंबमेतन्नसीदतीसत्रैतदिति बिंबविशेषणतयाकिमतिशयोक्तिः किंवा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य बिंबमिति सारोपाद्रूपकमिति॰ अत्र केचित्॰ गोशब्दस्य मुख्यतो गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणया तु गोशब्दार्थगतं जाड्यमांद्यादि तयाल्पवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीक उच्यत इति॰ तदयुक्तं॰ अंशकस्याशक्यवृत्तेश्च धर्मस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॰ शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वाभिन्नशक्यानधिकरणत्वस्य तत्वात्॰ अपरे तु न गवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते किंतु गवादिगतस्य जाड्यमांद्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिग

शिवः

१४

=अनुपपन्नेरिति·नचआगिमानादिवार्थ्यायन्निमरसतमरेनमक्तिबोधनान्नात्नुपपत्तिरिति वाच्यं·अन्वयानुपपत्त्याप्रसंगसंलग्नायाः साक्षादन्वयबोधबोधकत्वेनौचित्येन अभिप्रायात्·१=अभिधेयेनाविनाभूतस्यप्रतीतिर्यत्रसा लक्षणेति भवति

भवति २

ताज्ञाआदयोगुणाएवलक्ष्यंनइत्याहुः·नत्वप्ससम्यक्·गोर्वाहीकइत्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः॥ इदंपुनरत्रतत्वं·साधारणंजाड्यमांद्यादिःलक्ष्यता

वच्छेदकमाश्रित्यवाहीकादिर्लक्ष्यनइति·तेनजडोवाहीकइत्यादिवाक्यार्थो·तदुक्तमन्यत्र·अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते·लक्ष्यमाणगुणै

र्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेति·लक्ष्यमाणगुणैरिति·लक्ष्यमाणायेगुणाजाड्यमांद्यादयस्तैरेवयद्वियोगः२ यासंबंधस्तद्वगौणीवृत्ति

रिति·अविनाभावश्चात्रसंबंधमात्रमभिमतंनतुव्याप्तिः·मंचाःक्रोशंतीत्यादावभावात्·देशविशेषविशिष्टस्यनत्रापिसत्त्वेतिचेत्·त

र्हि[redacted]आक्षेपादेवव्यापकप्रतीतिरस्तुकिंलक्षणयेत्युक्तंगोरनुबंधइत्यत्र·[redacted]संबंधांतरान्आरोपायथा·आयुर्घृत

मिति·साध्यवसानायथा·आयुरेवेदमिति·एवमारोपसाध्यवसानयोः·कार्यकारणभावादिःसंबंधस्तत्पूर्वकेआरोपाध्यवसाने·अत्रगो

णभेदसारोपेभेदेपिताद्रूप्यप्रतीतिः·साध्यवसानेसर्वथैवाभेदावगमः·प्रयोजनंशुद्धभेदेसारोपेऽन्यवैलक्षण्येनकार्यकारित्वादिःसा

ध्यवसानेत्वव्यभिचारेणकार्यकारित्वादेःप्रतीतिःफलं·तदुभयंचाभेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तं·क्वचित्तत्प्रयोजनकत्वेनोपचारः॥यथा

=अप्युर्घृतमिति·आयुर्दीर्घकालजीवनंजनकसंबंधः·सरयचलस्यमनावच्छेदकं·गौर्वाहीकइत्यादौगुणलक्षणवादिआरोपमात्रप्रतीयमानाआदिभागतथातत्त्वबोधं·आयुघृतोवादिकरूपेणाभिलक्ष्यार्थप्रतीतिर्वाच्याकृतानप्रतीत्यर्थं·तथाचायुघृतमिति=

=इत्यत्र·आयुर्जनकत्वंसादृश्यंमेण्सर्वभ्रमोऽथः॥१॥ प्रतीतिःफलमिति·जनकगतधर्मप्रतीतिर्वप्रयोजनमितिलक्ष्यंतंउपपत्त्यासादोव्यभिचाराद्·२=उपचारेलक्षणाऽपासामानाधिकरण्येनप्रयोगः॥१=

=कोषानादिकमरणा=
=विशेषसर्वं॥४=

प्रदीपः
१५
15

=यथा सुतनामेत्यादि अभिप्रायेणैव स्वकार्यार्थमुपादानमिति॰१॰ अत एव नासत्यनिरूपणमस्यायमिति॰ प्रयोजनं नियतमित्यर्थः॰ तन्मते॰ अभिप्रायस्यानुपपत्तिः॥१॰ मूलेऽसाधारणेन कार्येण तत्कार्यं समर्थ=
=सत्यर्थे व्याप्तिं च प्रतीयमानः प्रयोजनादिः॰१॰ साध्यमिति॰ गौणी लक्षणा मानादौ उपादानलक्षणेति मेदः॥१॰ अनालोचनेनेति॰ रज्जुसर्पवत् मौलिक्योपादानलक्षणरूपभेदस्यास्याभावे बोधने न लक्षणामात्रस्य रूढिप्रयोजनवत्त्वम्

इत्यार्थास्फुरणाद् इत्यादि॰ क्वचित्स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा॰ क्वचिदवयवावयविभावात् यथा कर्मधारये अग्रहस्त इत्यत्रावयवे
ग्रमात्रे हस्तोपचारः॥ क्वचित्तदीयकर्मशालित्वात् यथा अतक्षा तक्षा॰ लक्षणा तेन षड्विधा॰ उपादानलक्षणरूपभेदाभ्यां सह॰ रूढिप्रयोज
नाभ्यां नेदसंभवस्यपि नते विभाजकत्वेनोक्ते किंतु हेतुत्वेनेति न तल्लोने दोषगणितः॥ अत एव च [redacted] पश्चाद्व्यंग्येन रहितेत्यादिना
तत्कृतं नेदं दर्शयिष्यतिः अन्यथा पुनरुक्तिप्रसंगात्॰ एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्व्यूढे षड्विधेति रूढिप्रयोजनोपादानलक्ष
णारोपाध्यवसानरूपैः षड्भिरुपाधिभिः कल्पिता विधाः प्रकारा यस्यामिति षड्विधेति चण्डीदासव्याख्यानं यत्तत्खुद्रैवसा द्विधा सारोपान्या
लिति एव तु शब्दयोरनालोचनविजृम्भितत्वादनादेयं॰ एवमारोपादिकृतं प्रकारषट्कं प्रतिपाद्य व्यंजनकृतं प्रकारत्रयमाह॰ व्यंग्येन र
हिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने॰ लक्षणेत्यनुवर्त्तते॰ ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यंग्यसाहित्यनियम इति चेत्प्रयोजनस्य व्यंजनामात्रगम्यत्वा
त्॰ तदुक्तं॰ प्रयोजनं हि व्यंजनव्यापारगम्यमेवेति॰ यत्तु ननु लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यंजनयेत्यत आह प्र

=योजनवत्तामिति॰ व्यंग्यसाहित्येऽपि प्रतीतिमाभिन्नस्य तत्पार्थव्यमकारितं बोध्यं॥१॰

शिवः
१५

योजनं दीतितत्फक्किकावतारणं न दत्तानविजृंभितं अत्र व्यंजनस्याप्रस्तुतत्वात् तत्प्रकरणेन च व्यंजनात्मापराङ्क्षेपेति स्त्रत्रेणैव प्रतिपादनात्

तत्त्व गूढमगूढं वा तदिति व्यंग्यं लक्षणाया प्रयोजकमारोपादर्थपा [redacted] तयातत्प्रयोजकं व्यंग्यमपीति च स्यार्थः। वाशब्दः समुच्चये का

व्यतावनापरिपक्कबुद्धिः सहृदयः तन्मात्रवेद्यं गूढं तत्त्वादितर वेद्यमगूढं तत्र गूढं यथा मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितं

समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्थामतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबंधोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते।

अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्मितेनुपपन्न इति [redacted] प्रस्तुतत्वं लक्षयता विकसितपदेन लोकोत्तररमणीयता निरोमाव्यज्यते सचगू

ढः। एवं वशित समुच्छलितापास्तसंस्था मुकुलितो [redacted] द्धुरमोदतेशब्दै रायत्तत्वोल्लसितत्वानेक विषयसंचारित्वोद्भिन्नत्वयोग्य

त्वानियंत्रितत्वानि लक्षयद्भिः सुकानुरागित्व सकलवशीकारित्वानुरागातिशयालिंगन योग्यत्वरमणीयत्वस्पृहणीयत्वानि गूढा

नि व्यज्यंते। अगूढं यथा वामम चकोरीपाण्डित्यं मलिनयति द्याम्भंगिमाहिमांशोरद्वैतं कवलयति वक्रा मे गद। नमो वैदग्ध्यानि स्यगाय

=परिचयः अप्यसंबंधः।४=प्रकाशतत्त्वतः इति ज्ञानानुकूलत्वादयुक्तप्रयोगकार्यत्वात् स्येनानधर्मस्य यौवनमदेवाधात्वात्रा अभिहितो वक्तव्येनसंबंधेनाविकारं लक्षणमतः ज्ञानमात्रायामंगललिताद्विद्यानं अंभः लतिसंभूतं गम्यलावविरोधः आदिरसादिवो ज्ञानपदः।५

तिकत्वः किंचवचनं कुहूकंठीकंठध्वनिमधुरिमाणं तिरयति· अत्र क्रियापदनामास्यं तिकविकायतादिव्यंग्यानि गूढानि· अगूढं यथा· श्रीपरि

चयाज्जडाअपिभवंत्यभिज्ञा विदग्धचरितानां उपदिशतिकामिनीनां यौवनमद एव ललितानि· अत्रोपदेशकर्तृत्वं शब्दविशेषप्रयोक्त

तंमदेऽनुपपन्नमित्याविष्कारं लक्षयता उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादानमभिव्यज्यते तच्च सहृदयासहृदययोरुभयोः

प्यभिधेयवत्प्रकाशते· तदेवाकथितात्रिधा· तत्तस्मात्· त्रिधा· अव्यंग्या· गूढव्यंग्या· [redacted] अगूढव्यंग्या चेति· एवं लक्ष

णां निरूप्य लयालाक्षणिकं लक्षयति· तद्भूर्लाक्षणिकः [redacted] स्याद्वाचकोलाक्षणिकइति सूत्रस्य· शब्द इत्यनुषज्यते· तद्भूः त

स्यालक्षणाया आश्रयः· अथव्यंजकशब्दलक्ष णमव्यंजनानिरूपणीया· साचद्वेधा· शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठा च· तत्रांसा शब्दलक्ष

णेऽनुपपन्नेत्यग्रे वि वे [redacted] चनीया· आद्यात्द्वेधा· अभिधामूला लक्षणामूला च· तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्या

दुपजीव्यत्वाच्च तन्मूलाप्रथमं निरूपयितुमुचिता तथापि संप्रसिद्धत्वाल्लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति· त

=लाक्षणिकयास्यमितिपाठ संबंधलक्ष्यमार्थमप्रधानमयथार्थ उक्तमिति बोध्यं·३=मुख्येति लक्षणामार्थव्यंग्यार्थ कजनकत्वादिति भावः।५=

=आधातुं जनयितुं। १८ ननु गंगातटस्य व्याप्यत्वान्नानापावनत्वादेरनुमितिस्तत्र नव्याभावो न लिंगमिति आह। व्याप्तिस्मरणादि। आदिना सन्निकर्षपरिग्रहः। १९ ननु बोध्यार्थतास्पर्शि विषमानवगाहुमपनतानकोहेतु न कस्येदेलक्ष्यत आह। प्रयोजनस्य चेति। कर्णं चिसंबं [illegible]

व्यापारो व्यंजनात्मकः। तत्र लाक्षणिकशब्दव्यापारो व्यंग्यप्रकाशनानुकूलः। लक्षणादिनैव तत्प्रतीतौ किं लक्षणयेत्यत आह। यस्य प्रतीतिमाधा
तुं लक्षणा समुपास्यते। फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यंजनान्नापरा क्रिया। यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतये लक्षणाश्रयशब्दप्रयोगस्तत्फलं तस्मा
देव शब्दाद्गम्यते न त्वनुप्रमाणांतरात्। व्याप्तिस्मरणादेरनपेक्षणात्। न चात्र शब्दस्य व्यंजनं विनाऽन्या क्रिया व्यापारः। तथाहि। नाभिधा सम
याभावात्। पावनत्वादौ फले संकेतग्रहणाभावात्। अभिधा हि संकेतग्रहसहायैवोपयुज्यते न स्वरूपसतीति वक्ष्यते। हेत्वभावान्न लक्षणा।
मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं लक्षणाहेतुः। तदभावमेवोपपादयति। लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन
नो। न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्खलद्गतिः। यथा गंगाशब्दस्य नीरं मुख्योऽर्थः तत्र च बाधः नीरेण तत्संबंधः तीरस्य च लक्षणयोप
स्थापने मुख्यशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गंगाशब्देन तटं लक्ष्यते तद्वदिह तटमपि मुख्यं स्या
त्तत्र च बाधो न वेत्प्रयोजनस्य च गंगादिगतपावनत्वादिविशेषस्य तटेन संबंधः स्यात् लक्षणया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनांत

वैयाकरण: मार्यादि: ॥ = प्रकृतोऽपि प्रयोजनेन धरणा: प्रयोजनांनन्याधीनत्वात् सर्वं पदार्थाविषमांनरसंचारा भावेनयन्न विशेषनमयन्तर्गमकाणानिवृत्तासूत्रमन्तलाक्षगिकार्थमनीनिरूपितिभावः ॥ ४८

प्रदीपः

८

17

रसंज्ञवेतत्तदागंगायां घोषः प्रयोजनंलक्ष्ययेत्तन्नचैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः। नकेवलंमुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रं किंतुतेषामपेक्षापिनेत्याह· नचघो
षःस्वलक्षतिरिति· मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्यबोधकत्वंस्वलक्षतित्वं· एवंनापिगंगायांघोषः स्यादमिवप्रयोजनंप्रतिपादयितुंसमर्थइत्या
दिस्तोबाधादिकमनपेक्ष्येतिशेषोद्रष्टव्यः। समर्थइतिपाठेतुबाधादित्रयमपेक्ष्यैवेतिशेषः। नन्वस्तिप्रयोजनेपिलक्ष्येप्रयोजनांत
रमितिवैयासाघदिक्रयान्तत्राह· एवमप्यनवस्थास्याघामूलक्षयकारिणी· मूलंप्रकृतार्थप्रतीतिः। ननुपावनत्वादिविशिष्टमे
वतीरंलक्ष्यतामितिकिंव्यंजनया· नचैवंप्रयोजनस्यापिलक्ष्यकोटौप्रवेशाल्लक्षणाप्रयोजनंनास्तीतिवाच्यं· गंगातटेघोष
इत्यतोऽधिकस्यार्थस्यप्रतीतेरेवप्रयोजनत्वादित्यतआह· प्रयोजनेनसहितंलक्षणीयंनयुज्यते· कुतइत्याकांक्षायामाह·
ज्ञानस्यविषयोह्यन्यःफलमन्यदुदाहृतं· ननुविषयफलयोर्भेदइतिकुत्रार्थः सचाप्युक्तः। फलत्वंहिजन्यत्वंवाजन्यप्रतीति
विषयत्वंवा· आद्येपावनत्वादेतदभावः· तज्ज्ञानेविषयान्तरएव· अंत्येप्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः फलंतुप्रकटतासंविज्जिवे शिवः १७

= प्रकृतेनिःज्ञानजन्याविषयतिरोधानताय चःपदार्थांतरंप्रकटेतेनिमदसनं· मेविनिवेनिः न्यायमते नुव्यवसायः वेदांतिसांख्ययोर्मते आवरणभंगः। २= आद्येऽपीति जन्यत्वविषयत्वयोर्भेदइत्यर्थः पर्यवसानेन पावनत्वस्य
[redacted] न्यजन्यत्वाभावात्तज्ज्ञानमेवनपावनस्यचविषयान्तरएवनेतिनपावनत्वविशिष्टलक्षणाणामुपपत्तिरित्यर्थः। अंत्येऽपीति· जन्यप्रतीतिविषयत्वस्यविषयान्तरसनिवत

=अनन्तीनताइति॰विषयतासंबंधेनज्ञानमिति तात्पर्यं संबंधेन विषयस्य हेतुत्वादिति भावः॥ १८=नायमिति॰ नचलालसर्पविषयान्वयोपपादकतयाप्रत्यक्षविषयत्वं कुर्यादिति वाच्यं॰ तत्रपावनत्वादिप्रकारेण तटेयोग्यान्वयोबोधो भवतीति नतात्पर्यं किंतु तटे योग्यान्वय

तिरुक्तिविरोधः॥ अकटताज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यताभावात्॰ ननु जन्यज्ञाप्य [redacted] साधारणमेकं साध्यत्वमस्तीति॰ अत्र ब्रूमः॥ ज्ञानस्य जनकीभूतो
विषयीभूतो विषयो यथा ज्ञानाद्न्यस्तथा फलमपि तस्य स्वतो भिन्नं॰ कारणस्येव कार्यस्यापि भिन्नकालत्व नियमात्॰ शैत्यादेस्तु ज्ञानविषयफल
पक्षौपचारिकं दृश्यते॰ तथा च लक्ष्यज्ञानमेव यदि शैत्यज्ञानं न तत् प्रयोजनं तस्यादिसर्पः॥ ननु लक्ष्यप्रतीतेर्न शैत्यप्रतीतिः फलं किं
तु शैत्यसंबंधरूपलक्षणायाः तथा च न किं चिद्दूषणमिति॰ अत्राहुः॥ अन्वयानुपपत्त्या हि लक्षणाप्रसरं तीया वदन्वयोपपादकं तावदे
व विषयीकरोति॰ न त्वनुपपादकमपीति कथं तटे पावनत्वमपि विषयीकुर्यात्॰ नन्वन्वयानुपपत्त्या कल्प्यमानापि सानुद्देश्यमपि
शैत्यं विषयीकरोतीत्यथालापोपशमायोपादीयमानं वचनं शैत्यमपि [redacted] जनयतीति चेन्न॰ वचनस्य सान्निधिमात्रेण शैत्य
जनकत्वं लक्षणायास्त्वनुपपत्तिप्रसारितायाः इति वैषम्यात्॰ यत्तु कंम्यपात्प्रभुते चंडीदासेन॰ ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा वि
वक्षितं ज्ञेयगतं वा॰ आद्ये प्रकृते प्यस्ति गोस्वामिगत प्रीतिः॥ अंत्ये प्रयोजनज्ञान एव व्यभिचारः॥ तेन हि गोस्वामिसंतोषमात्रं जन्यते॰

=लक्ष्यसंबंधरूपेति॰ शैत्यसंबंधाभिन्नज्ञानप्रकारस्याख्यानमत्रीसा॰ ज्ञानस्यापि पीयत्तयापूर्वाधीनत्वं लक्ष्यपूर्वाक्तानन्दप्रसाध्यापांत लक्षणा वनेः फलं ज्ञानस्य अपूर्वं विषयस्य विषयोलक्षार्थस्तादिकृपार्थे प्रभात ॥ प्रति
=शैत्यप्रतीतेः नतोस्यमर्पितोभिधानेनतुलक्षणयास्वतःस्फुटजनाभिलाषण ज्ञानस्यापि यस्प्रभुत्वत्वं पितशोबानाली निवीध्यं॰ मुख्यार्थबाधेतयोगे रूढितः प्रयोजनवशा स्थार्थप्रतीतिजनकत्वमिति लक्षणानंतरलक्षणावार

=शैत्यादिप्रायुक्तविकल्पकस्य दोषानवकाशः ॥ =प्रमाणांतरेति· ननु प्रमाणात्मका सा पावनत्वादिमत्तीरेणानुमानत्वादिसंबंधज्ञानेन करणेन गंगापदस्य सा नामकारणं प्रमात्मकज्ञानबोध उपपद्यत इति चेत् असं· नापि मत्त्वप्रामाण्यत्वाद्यसिद्धेः=
=नैव प्रमाणसंबंध ... लक्षणाया ... बोधसमवाप्त्युपसिद्धेरिति ... व्यंजनाजन्यबोधेन तु नवाधी विरोधिनिनवादिरुपपन्नः ॥=

प्रदीपः

१८ ननु तज्ज्ञातं किंचिदिति· तस्माद्धेतुफलयोरस्फुटप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यंजनासिद्धिरित्यत्र ता
सर्यमिति· तद्बोधविज्ञं जितं· नयनेन स्वत्रेण यथा श्रुतेनापि ज्ञानं तस्य विषयान्यफलत्वव्याप्यत्वं प्रतिपाद्यते किंतु ज्ञानफलत्वस्य विषया
न्यत्वव्याप्यत्वं· तथा च शैत्यादेर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्प्रयोजनं तस्यादिस्पर्शे दोषानवकाशः। वयं तु ब्रूमः। विशिष्टं लक्ष्यं तदा व्येयदि वि
शिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वप्रतीतं संभवेत्· न त्वेवं· पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तटे प्रमाणांतरागोचरत्वात्· तत्र तस्याज्ञानात्
यदुक्तवान् योगः फले न नो इति· अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु तस्य प्रतीतिविषयत्वादिति चेत्तर्हि पाव
नत्वादिविशेषो न प्रतीयेतेति· किं बहुना· गौर्वाहीक इत्यत्र गवाभिन्नजडस्य लक्ष्यत्वे सैवान्यथानुपपत्तिः उपसंहरति· विशिष्टे ल
क्षणा नैवं· एवं उक्तयुक्त्या· विशेषास्तु लक्षिते· तटादौ लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः। ते च प्रसिद्धा
तिरिक्तव्यापारगम्या एव· स च व्यापारो व्यंजनध्वननादिशब्दवाच्यो ऽवश्यमेषितव्यः। कथमन्यथा विशेषप्रतीतिरिति· एवं लक्षणामूल शिवः १८

=नैवेति· लक्षणामूलैवेत्यर्थः। अयं भावः। वाहीको न गौरित्यबाधज्ञानस्य विरोधित्वेन ... गवाभिन्नजडो वाहीक इति बोधे ... विधकतादिति ॥

=प्रत्युपरि इति नवतत्त्वलक्षणम्मुख्यार्थबाधाभावात्॥ १॥ एकतरमात्रेति॥ सत्यपि संकेतग्रहे संयोगादिज्ञानस्य तज्ज्ञानितस्य प्रथमार्थतात्पर्यस्य वा प्रतिबंधकत्वात्त्ताद्वितीयार्थस्यानभिधानमिति भावः॥ ४॥ एवेनेति॥ विशेषस्याभिधीयमानत्वात्स्मृति मुख्यो न विरोधे

व्यंजकत्वमुक्तं॥ अभिधामूलं तावत्॥ अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियंत्रिते॥ संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरंजनं॥ अनेकार्थस्य शब्दस्य वाच
कत्वे संयोगाद्यैर्नियंत्रिते सत्य॰॰॰वाच्यार्थधीहेतुर्व्यापारो अंजनं व्यंजनमित्यर्थः॥ अनेकार्थो अनेकाभिधानशक्तिः॥ अर्थभेदेन शब्दभेद इति
नयेन तु अर्थांतराभिधानशक्त एव शब्देन सदृशः शब्दस्तत्समविषयो वा वाचकत्वमभिधा॥ अवाच्यार्थस्तदभिधाव्यापारविषयः॥ नियंत्रणं निय
मनं एकतरमात्रस्मरणानुकूलत्वं॥ यदाहुः॥ शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवइति॥ एतेन नियमनमनेकास्मिन्नेकार्थे वक्तुस्तात्पर्य
ग्रहः इत्यबोधप्रलापः॥ संयोगाद्यैरित्याद्यपदसंग्राह्यं विप्रयोगादि॥ यदुक्तमभियुक्तैः॥ संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता॥ अर्थः प्र
करणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः॥ शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवइति॥ तत्र
संयोगः प्रसिद्धार्थस्य गुण विशेषरूपः संबंधः॥ तेनाभिधानियमनं यथा॥ सशंखचक्रो हरिरित्यत्र शंखादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्द
स्य अच्युते अभिधानियम्यते॥ अन्यत्र हरिपदार्थे न संयोगाभावात्॥ विप्रयोगस्तादृशसंबंधध्वंसस्तेन यथा॥ अशंखचक्रो हरिरित्यच्युते ध्वं
=प्रसिद्धार्थसंबंधित्वरूपमात्रतज्जनितया प्रसिद्धस्येत्यर्थः॥ अनादिनादिभिः कृत विशेष भावादिनेपि नदोष इत्याहुः॥ २॥ तत्संयोगप्रतीत्यभावात्॥ १॥ ध्वंसमिति॥ असंतानात्मकदुसिंगादिस्वाधाचरण इति नोपात्तः॥ १॥

मूलेपृ ११

=तयोरुपमायामिति· विरोधितेनोपमायां विरोधितायामित्यर्थः· तथा च प्रकरणेन सहकारितया [illegible] एतेन [illegible] [redacted] [illegible]

प्रदीपः

१९

सस्यप्रतियोगिपूर्वकत्वात्· साहचर्यं सहचरता तेन यथा· रामलक्ष्मणाविति रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथौ· विरोधः सहानवस्थानं व
ध्यघातकभावश्च तेन यथा· छायातपाविति छायापदस्यातपाभावे· विरोधिनोः कयोश्चित्तत्वोपमायां रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र रा
मार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः। अर्थः प्रयोजनं तेन यथा· स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुशब्दस्य ह
रे· प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता तेन यथा· सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि· यत्तु युष्मदर्थ इति व्याख्यानं तस्यापि प्रकृते
राजादावित्यर्थः किं वा संबोध्ये राजादावित्यर्थः। संबोध्यस्यैव युष्मदर्थत्वात्· लिंगं संयोगातिरिक्तसंबंधेन परपक्षव्यावर्तको धर्मः। तेन य
था· कुपितो मकरध्वज इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्रसाधारणेन समवाय[redacted]संबंधवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे· यत्तु लिं
गं चिह्नमिति· तन्न· कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात् सशंखचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसंगाच्च· शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः नियतार्थकशब्दांतर
सामानाधिकरण्यं अतो न वच्छिदे इत्यादावप्रसंगः। न च सशंखचक्रो हरिरित्यत्राव्याप्तिः शंखचक्रसामानाधिकरण्याभावात्· यद्वा· हरौ शं शिवः

=प्रयोजनमिति· भजनस्य साध्यमित्यर्थः।६ =संयोगातिरिक्ते ति· [illegible] ।। साधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् [illegible] आप्तिरिति [illegible] [illegible] देशतेन मभिधेयकामलिंगताया आश्रयणीयत्वेन शंखचक्र [illegible]

१९

खचक्रे इति संयोगो हरिहरणत्वात्त्वं · तेन यथा · देवस्त्रिपुरारातेरित्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्याद्देव शब्दस्य शंभुरूपेऽर्थे · अन्य
स्य देवशब्दार्थस्य राज्ञस्त्रिपुरारातित्वाभावात् · यत्तु देवतान्तरस्यान्यथाभावाच्च ओशक्तिनियमनमिति · तन्न युक्तं · देवतान्तरे देवशब्द
स्य शक्तिनैव तदभावादुदाहरणसामञ्जस्यापत्तेः · सामर्थ्यं कारणत्वं तेन यथा · [redacted] मधुना मत्तः कोकिल इति · अत्र मधुश
ब्दस्य वसन्ते · अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलमादना सामर्थ्यात् · औचिती अर्हता · तया यथा · पातु वो दयितामुखमिति · अत्रौचित्या कण्ठि
तमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य सांमुख्येन तूपायादेः · यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यं संभवत्येव तथापि मधुनेत्यत्र तन्नीयये वलहो
धाभावेप्यौचितीमात्रज्ञानादेवशक्तिनियमनमसंकीर्णमिति · देशेन यथा · भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र [redacted] अत्रेति राजधानीरूपा
द्देशात्परमेश्वरपदस्य राजनि · कालेन यथा · चित्रभानुर्विभातीत्यत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे · रजन्यामग्नौ प्रतीतेः · व
क्ति लिंगं पुंस्त्वादि · तया यथा · मित्रं भातीत्यत्र नपुंसकरूपाल्लिंगान्मित्रपदस्य सुहृदि · मित्रो भातीत्यत्र पुल्लिंगात्सूर्ये · स्वरस्तूद

॥ मैथिलि· काव्येक शरणादित्वन्नाद्यर्थभेदेस्तनास्त विषयेर्ष्व गरुडध्वजादितिकाव्येन वर्षैकमुनिदाभीमत इति भावः ॥२॥

प्रदीपः

२०

20

नादिर्वै देवाकुल्येनार्थप्रतीतिकृद्भवले· यथेंद्रशत्रोर्वर्धस्वेति· अत्रेंद्रशत्रोरित्यस्यांतोदात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषव्यक्ताविंद्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते
पूर्वपदांतोदात्तत्वे च इंद्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिलाभादिंद्रस्य शातनकर्मत्वं लभ्यते· काव्ये तु नैवं वाकुल्यं· ननु दृष्टे प्रसीदेत्यादौ
स्वरेणार्थसंबोधनं प्रकाश्यते तेन चार्थविशेषे अभिधानियम्यते न तु साक्षात्स्वरेणैव· काकुस्थले तु न नानार्थाभिधाननियमनं किंतु पदार्थ
स्यैव व्यंजनं· यद्वा स्वरशब्दे नोदात्तादित्रयं विवक्षितं· अतः काव्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्त्येवेति व्यर्थं वाकुल्येनेति विशेषण
मिति· मेवं सुधाकरसुहृदंकैश्छवि: पंकजवैरिणी यादाविंद्रशत्रुरिति न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्ये दुर्वारत्वात्· स्वरादय इत्या
दिग्रहणाद्भिनयापदेशग्रहणं· अन्ये चोक्तांतर्भूताः· अभिनयश्च साक्षादिवार्थाकारादिप्रदर्शिका हस्तादिक्रिया· तयायथा· एद्दह
मेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं· एद्दहमेत्तावत्थाएद्दहमेत्तेहिं दिअहेहिं· अत्र विकसित मुकुलिताभिनयविशेषसाहित्येन स्त
नस्यपीनत्वमुकुलितत्वाद्यर्थविशेषेऽभिधानियम्यते· एवं शेषपद्येऽपि· अपदेशोऽभिमतानिर्देशः तेन यथा· इतः स देशः· प्राणश्री

शिवः

॥ र्णादित्यादि॥ स्वरविशेषोऽर्थविशेषाधिकावगमाय वेदलोके विषयमस्ते नंत्रीकावाक्यावैदिकस्थलेषु काकौ विकल्पतेऽपि हेतुर्व्यवस्थितमाधिकास्थरूपेणाकौ भेदपरस्पराप्यान्वयं॥ ॥ ननु श्रीनामातमाविसंयोगपूर्वभावस्य तामन्वया
॥ तद्विपरीतमन्यजनकभावस्य साम्यमनुभयादि सत्राणाभिनयभावस्य वाच्यमभिधाभिनामकत्वात् पदानामेव तदुक्तमत आहान्ये चेति· उक्तसाहचर्यादयो भावसर्व॥ साहचर्यं च सर्वत्रोदितिसंयोगमन्संबाधेत
॥ रूपं· न चैवं समशब्दव नगादिसत्रतत्रापतेः॥ धंयपदे संयोगे च योगेन... साहचर्यसमस्त्रीत्वपरिभाषात्· विना स्वानुसारं चर्येऽर्थगमार्थ

२०

=अपूरयोर्भिन्नतानिर्देशः स्यच हरमोत्सानिषेधः अर्थाकावमदमर्थकत्सुमावान्नाम्यम [redacted] भिनयः ११ = नवीचेति भक्तिप्रवत्तिविलोकनप्रागल्भिनी लतादि कलनं पुष्पोद्गमः रामस्तेयोजतुकाष्ठन्याय्येनयाद्ययोः संश्लेषणान्नत्र रूपोदयिमाधान्यवि
=मानोपमेयभावकल्पनमिति प्रेक्षणार्थतात्पर्यपर्यगतेसाप्यसंबद्धार्थबोधनामोणाद्युपमानत्वेनसमस्तार्थविशेषणत्वमिति पमानोपमेयत्वकल्पनामीमितिदः ।। योमहासमरगोत्राणामित्याद्यनंगभीवरलेक रूपगतकवाचयन्या

नैतत् एवार्हति क्षयं· विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतं· अत्रापदेशेन दंशशब्दस्याभिधावक्तरि नियम्यते· इत्थं संयोगादिनार्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि यदनेकार्थशब्देन कस्यचिदर्थान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः नियमनात्तस्याः ।। नापि लक्षणा मुख्यार्थबाधादिविरहात्· किं तु अनंतं व्यंजनमेव व्यापारः ।। यथा· भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य· अस्यानुपप्लवगतेः परवारणस्य दानांबुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्· अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन इत्यादिपदानां राजनि तदन्वययोग्ये चार्थेऽभिधा नियंत्रणेऽपि गजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य व्यंजनयैव प्रतीतिः ।। ननूपमानोपमेयभावकल्पनाविरहाच्छब्दश्लेषतो भेदे योऽसकृत्परगोत्राणामित्याद्यर्थश्लेषवत्कुतोऽस्य भेदः ।। अर्थश्लेषे चोभयत्र शक्तिरेव· न व्यंजनेति चेत्· उच्यते· यत्रानयोरर्थयोस्तात्पर्यं स श्लेषः ।। यत्र त्वेकस्मिन्नेव तत्त्वं सामर्थ्यात्तु द्वितीयार्थप्रतीतिः सा व्यंजनेति· एवं व्यंजनां निरूप्य तया शब्दं लक्षयति· तद्युक्तो व्यंजकः शब्दः ।। अंजनमिति प्रस्तुतेऽपि अर्थंशसातच्छब्देन व्यंजनं परामृश्यते· तेन व्यंजनयुक्तो व्यंजक इति संपद्यते· अन्यथा अंजनयुक्तोंजक इति स्यात्· तदेतदुक्तं· अंजनयुक्तो व्यंज

=पतोऽन्यो रितिः अन्यत्वत्राभिधानियामकाभावादुभयत्र तन्त्रभावाद्वाच्ययोरुभयत्र तात्पर्यं स श्लेषस्य विषयो न व्यंजनायाः यत्र तु अभिधानियामकमनेकार्थत्वात्र परार्थप्रतीतिर्व्यंजनयैवेति तत्राभिधामूलध्वनेर्विषयः स प्रसिद्धः=

नयुक्तः।ननूक्तस्थले अर्थस्याव्यंजकत्वे कथं शब्दार्थयुगलरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वं स्यादित्यत आह·यत्त्वोर्थांतरयुक्ततया·अर्थोपि व्यंजकस्तत्र
सहकारितया मतः।स इति शब्दः।तथा व्यंजकः॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविवे
चनो नाम द्वितीय उल्लासः॥ ॥ एवं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्दव्यंजनायां निरूपितायां प्रसंगे नार्थव्यंजना निरूपणीया·तत्रैतदाधा
रे तु शब्दे निरूपितेऽवसरोयमर्थनिरूपणस्य·किंच·अर्थधर्मिणि निरूपिते तद्धर्मो व्यंजना सुनिरूपा भवति·न तु तस्मिन्ननाहृ
तस्य व्यंजना निरूपणमिति तं तूद्देनां शंकामुपनिनीषन्नुक्तं स्मारयति·अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां·अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः।अर्थस्य सन्निकृ
ष्टतरत्वेपि तेषामित्यनेन न योग्यतया वाचकादयः शब्दाः परामृश्यंते·शिष्यावधानाय प्रतिज्ञानीते·अर्थव्यंजकतोच्यते·ननु सर्वे
षामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यंजकता प्रोक्तैव तस्याः कीदृशी सेत्याकांक्षायामाह·वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः।प्र
स्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषां·योर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा·बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः।अंतर्भावितण्यर्थ

त्वात्‌ः अतो न वाच्येनाभेदः। काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः। वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्यसन्निधिर्वाक्यवाच्यान्यसन्निधिः अतो न द्वंद्वैकवद्भावेन नपुंसक
त्वप्रसंगः। प्रस्तावः प्रकरणं· वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यं· तच्च वक्त्रादिषु प्रत्येकमभिसंबध्यते· अन्योऽर्थो वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः। व्यक्तिः व्यंजना। करणव्यु
त्पत्तेः। अर्थस्य त्रिविधस्यापि· ननु कस्यचिदेव· प्रतिभाजुषामित्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा या वासनेत्युच्यते· तस्यां सत्यामेव वक्त्र
वैशिष्ट्यादिसत्वेपि व्यंग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितं· अत एव वैयाकरणादीनां न तथा रसप्रतीतिः। तथा चोक्तं· सवासनानां नाट्यादौ रसस्या
नुभवो भवेत्‌· निर्वासनास्तु रंगांतर्वेश्मकुड्याश्मसन्निभाः इति· यथाक्रममुदाहरणानि· अइ पिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि
तुरिअं· समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं· अत्र वक्त्री कामिनी· तस्याः दुःशीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतां चौर्यरतगोपनव्य
क्तीभवति· ओल्लिद्दं दोवल्लं चिंता अलसत्तणं सणीससिअं· मह मंदभाइणीए केरं सहि तुह वि अहह परिहवइ· अत्र दूती प्रतिपाद्या· तस्या
अन्यदापि दृष्टदुश्चेष्टाया वैशिष्ट्येन तस्याः कामुकोपभोगो व्यज्यते· अत्रान्यदीयमुन्निद्रतादिकमन्यत्र बाधितमिति तत्सहचरणमुन्निद्र

=मंदभाग्यविनेरोतं कृतेनातेन परिभवसेवमकार्यपित्र्यगमनागमनादिव्यापारेण लाभमपीत्यर्थः। अत एव त्वस्यमंदभाग्यतोक्तिः। एवं च सर्व्यानायिकासंबंधोन्निद्रादिसंबंधस्य वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात्तथावाच्यानेकांचिदमुकमिसा

=इत्येनेति· अनौचित्यरूपेण· वाच्यस्येति· भ्रातरित्येवं जनजननरूपस्य कुरुषु तदर्जानरूपस्य चेत्यर्थः। श्रंगमनेति· अनौचित्यरूपव्यंग्यार्थोपस्कृतवाच्यार्थस्यैव भीमक्रोधप्रकर्षकत्वादिति भावः। उक्तव्यंग्येति· तस्यैवेत्यर्थः। अनौचित्यकारिणि क्रोध=

=प्रकर्षस्यानुगुणविकल्पेनतत्सूचकत्वाद्ध्वनिर्वाच्यान्तिर्व्यंग्य इति ध्वनित्वमेवेति भावः। प्रश्नकाकापीति· तन्मात्रनिष्ठा प्रश्नभंजिका काकुरित्यर्थः। अनौचित्यादिव्यंजिका काकुस्तु खेदं स्विन्नेमयि सज्जतिनाद्यापि कुरुषु इति समुदायनिष्ठेति

प्रदीपः

ध्वन्यर्थं क्रमिति ध्वनित्वप्रयोजिकेत्यर्थः =४

२२ तादृक्केवलस्य नइति केचित्· तद्बोधात् सख्यास्तदीयोन्निद्रतान्वयस्यावाच्यार्थतायाः· तथाह्यत्तिष्ठान्नपसदसि पांचालतनयां वने व्याधैः
साधं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः। विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं गुरुः खेदं स्विन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु· खेदो मात्सर्यं
अत्र खेदं स्विन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु इति काकोर्वैशिष्ट्यान्मयि न योग्यं कुरुषु योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते· नन्वत्रोक्तेन काकुव्यंग्येन वाच्यस्य
सिद्धिः श्रेणनलनिष्पत्तिः क्रियते· तथा चापरांगतया व्यंग्यं गुणीभूतमतो न ध्वन्यंगं काकुरिति चेत्· उक्तव्यंग्यस्य क्रोधप्रकर्षपर्यवस
न्नतया वाच्यस्यैव तदंगत्वात्· तदेतदुक्तं· न च वाच्यसिद्ध्यंगमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यंग्यत्वशंकापीति· न यापिका काक्षिप्तव्यंग्यरूपगु
णीभूतव्यंग्यमनेदत्याकथं नेयेति चेन्न· अत्र नेति प्रश्नकाकापि वाच्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात्· यां काकुं विना वाच्यार्थ एव नोपपद्यते त
येवाक्षिप्तस्य गुणीभावात्· यथा मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः इत्यादौ भीमसेनादौ नाद्येऽनवक्तरि
ति· तदुक्तं· प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः। अन्ये तु कुरुषु न भजतीति तन्त्काकुः किमर्था तत्तः प्रश्नरूपः किमर्थ एव हठाक्षिप्त इति तस्यैव

क्रोधप्रकर्षकतया रहान्ते [illegible] व्यंग्य मप्रधानं [illegible] वाच्य [illegible] नप्रकर्षे [illegible] येसहाय [illegible] भावः

=यां काकुमिति· एवं च न अत्र निष्काकाक्षिप्तस्य प्रश्नस्य वाच्यसिद्ध्यंगता इत्येवं समुत्पन्नकाकुस्तु न ध्वनित्वविरोधिनी गुणीभावइति भावः। अन्ये त्विति· सर्वथापि नव्यात्र एव काकुर्न विशिष्टेत्यन्ये इत्यर्थः। तन्त्रकाकेत्यस=२२

=तदेव स्फुटयति· सुजनं भ्रातरं खातद्राक्षप्यापिनिष्प्रा गुणिगुरुः खिन्ने मयि खेदं भजति निखिल कालिकुल कुरुषु नेत्येवं व्यंग्यार्थप्रतीतेर्मवप्रश्नव्यंजिका काकुः साकार्यवाच्यार्थसिद्ध्यंगतया योग्यत्वादिति ध्वन्य

=इत्येवं कानतिशयोक्तिविषय
=इदं खेदं स्विन्ने भ्रातरि
=इत्येतदिति· अपरशंगवाच्यत्वामिति
=वाच्यनिरूपणपूर्वमिति· काकाभाव
=यद्वात्रदित्यावत्तमानयनक्षमा
=भीत्यागित्यन्यत्र प्राप्तत्वाद्गुणी
=भूतव्यंग्यत्वाकात्पिवाच्य
=तैनभावात्मानमाह· यथापीति·४·

शिवः

=क्रमेणण्यीति॰स्तम्भरूपयंण्यद्यन्देसर्थः॥काकेति॰काकुभंग्येनेत्यर्थः॥१= दिंवंविहायमतिथिंभ्रस्यांनान्तन्द्रयादिनिवोध्यं॰मदंममममदिरीनावाडकिंरनारवमववीमिद्युक्तमिसाद्युः॥१=यथोक्तविशेषणेनेति॰मेषामयेस्तनीसादिविशेषणेनयासुमंयंभदुल्यकालंकामिनीवीक्रामयीतादर्शनां

गुणीभावोन्याय्यः॥ननुकेमेणापिकाक्वागुणीभूतव्यंग्यो भवति॰अतएववृगुणीभूतविभागेकाकाक्षिप्तमितिहत्वार्यगर्भाक्षिप्तपदप्रयोग इतितात्पर्यमा
कुः॥तइआमहगंडत्थव्नणिम्मिअंदिठ्ठिंएणेसिअलन्तो॰एन्हिंसवेअअहंतेअकवोलाणसाद्दि ठ्ठी॰वाक्यमनेकंपदं॰तेनात्रनदेदानींपदात्मकवाक्य
वैशिष्ट्यामसखीकपोलप्रतिबिंबितांपश्यनस्तेदृश [redacted] न्यादृशीचलितायांतुतस्यामन्यादृशीसतोप्रच्छन्नकामुकत्वंतवेतिव्यज्यते॰
उद्देशोयंसरसकदलीश्रेणिशोभातिशायीकुंजोत्कर्षाकुरितरमणीविभ्रमोनर्मदायाः॥किंचैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तान्विनेवांतिवातायेषामग्रे
सरतिकलितांकांडकोपोमनोभूः॥अत्रनर्मदोद्देशरूपस्यतद्विशेषणीभूतयातकुंजादिरूपस्यचवाच्यस्यर्यथोक्तविशेषणस्यवैशिष्ट्यात्सु
रतार्थंप्रविशेतिव्यज्यते॰णोल्लेइअणुल्लमणाअत्तामंघरन्नरम्मिसअलम्मि॰खणमेत्तंजइसंझाइहोइणवहोइवीसामो॰अन्यसान्नि
धिःसन्निहितोन्यः॥तेनात्रप्रतिवेशिनीप्रतिप्रवर्तितेवाक्येप्रच्छन्नरूपस्यान्यस्यसान्निध्येवैशिष्ट्यात्सन्निहितंप्रतिसंध्यासंकेतसमय
इतिव्यज्यते॰सुव्वइसमागमिस्ससितुज्झपिओअज्जपहरमेत्तेण॰एमेअकिंतिचिठ्ठसितासहिसज्जेसुकरणिज्जं॰अत्रप्रकरणस्यप्र

=सन्निधिर्वैशिष्ट्यमसान्निहितत्वमितारात्सान्निहितात्रन्निमन्निधिर्वैशिष्ट्यंपरंपर्यायासमितारात्यः॥अमारति॰वक्तमगोपाधाभंतामितलइत्यर्थः॥१=प्रज्यतइति॰सन्निहितंप्रतियत्संकेतसमयबोधनंतत्सामाजिकेषुभज्यतइत्यर्थः॥एवमन्यत्रापिबोध्यं॥१=

दृशोकालार्थ॥१=

=सर्वाभ्यरकोंशालिरनामर्थ्यकवकः।२=

प्रदीपः

२३ स्तायस्याभिसारसंबंधित्वरूपवैशिष्ट्याद्युपपत्तिंप्रत्यभिसर्त्तुंनयोग्यमितिव्यज्यते॰अन्यत्रप्ययंकुसुमावचायंकुरुध्वमत्रास्मिकरोमिसख्यः।नाहं
२३ विदूरेन्नमितुंसमर्थाप्रसीदतायंरचितोंजलिर्वः।अत्रदेशस्यातिविविक्ततारूपवैशिष्ट्यादिसहितात्सख्याप्रच्छन्नकामुकोयुष्माभिःप्रेष्य
परः इतिप्रियसखीःप्रतिव्यज्यते॰गुरुअणपिअवसेकिंणमितुरुमंरत्ताइएीअहअं॰अज्ञपवासंवच्चसिवच्चसअंजेवसुणसिकर
णिज्जं॰अत्राद्यपदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्याद्धकुर॰वस्थाविशेषसहितादिदानीपदिज्ञजसितदहअहंतावत्लज्जीवामितवकु
नज्जानामिगतिमितिप्रियंप्रत्यनुरक्तयाव्यज्यते॰आदियहणाच्चेष्टालीलादेः।तत्रचेष्टायायथा॰द्वारेपांतनिरंतरेमयितयासौं
दर्यसारश्रियाप्रोल्लास्योरुयुगंपरस्परसमासक्तंसमासादितं॰आनीतंपुरतःशिरोंशुकमधःक्षिप्तेचलेलोचनेवाचस्तच्चनि
वारितंप्रसरितंसंकोचितेदोर्लते॰अत्रोरुसमासंगादिचेष्टावैशिष्ट्यात्प्रच्छन्नकामुकविषयआकूतविशेषोव्यज्यते॰तत्रप्रथमा
र्देस्पृष्टकमालिंगनं॰शिरोंशुकंपुरत्नआनीमित्यनेनगूढमागच्छेरिति॰अधःक्षिप्तेचलेलोचनेवाचस्तच्चनिवारितंप्रसरणमि शिवः
२३

=गितंतुलन्यायेनप्रथमालिंगनमेतत्॰वक्ष्यमाणंतुनीवक्षीमन्यायादपरमितिभेदः।१२

=यथात्रसूर्यभिसुसारणेदेयावैधीयंवन्तुवैधियंच२= भिन्नार्थतालिंगनेनानिःस्पंदत्वापनंआरभिसत्रायनक्रियानुपादानात्‌नातिशानादिसंभवन्तीति·

सेताभ्यांसूर्यास्तमयेकोलाहलरहितेकालेसमागंतव्यमिति· संकोचितेदोर्लतेइत्यनेननपारितोपिकृमालिंगनंकरोमीतिव्यज्यते· यद्यप्येकत्रै
वोदाहरणेभेदांतराण्यपिसंभवंतिनदेवोदाहरणांतरंसंभवतितथापिनिःसंदेहत्वसत्त्वयेप्राभावसरतयापुनःपुनरुदाह्रिय
ते· वक्तृबोद्धव्यादीनांप्रत्येकमेवनव्यंजकत्वंकिंतुमिलितानामपीतिद्रष्टव्यं·तत्रक्रमोव्यंजकत्वंयथा· अत्ताएत्थणिमज्ज
इएत्थअहंदिअसेअंपलोएहि·मापहिअरत्तिअंधअसज्जाएमहणिमज्जसिहि·नन्वर्थमात्रव्यंजकत्वेशब्दार्थयुगलकाव्यस्य
व्यंजकत्वंनसिद्धमित्तआह·शब्दप्रमाणवेद्योर्थोव्यनक्त्यर्थांतरंयतः। अर्थस्यव्यंजकत्वेतच्छब्दस्यसहकारिता·॥ इतिश्रीमहाम
होपाध्यायश्रीगोविंदकृतेकाव्यप्रदीपेअर्थव्यंजकतानिर्णयस्तृतीयउल्लासः॥३॥ यद्यपिकाव्यलक्षणंविभागंचाभिधाय
लक्षणपदार्थेषुविवेचनीयेषुविशेष्यपदस्यार्थःशब्दार्थौविचारितौ·इदानींविशेषणपदार्थानांदोषगुणालंकाराणांनिरूपणमु
चितंनतुकाव्यभेदस्यध्वन्यादेर्भेदानां·तथापिध्वन्यादेर्भेदेषुज्ञातेषुदोषादीनांहेयोपादेयतयोरवगमोभवति·तयोर्विशेषनिष्ठ

=मित्यमभिमन्त्रिरूपणं विनादोषादिनिरूपणं न संभवतीति एवभेदानिरूपणीयाः सन्तआह-प्रसंगादिति॥ ननुआसादेवेषवाच्यासारविवक्षितवाच्यत्वस्यासंगतिनिरस्तवाच्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्योत्पत्याधानएवेपिवाच्यस्वरूपं तदेणलक्ष्यत्वसत्वात्स्यार्थान्तरसं=

लात्‌-यथाश्रुतिकटुत्वं दोषो ध्वनिविशेषे श्रृंगारादिध्वनौ हेयो रौद्रादिरसध्वनौ चित्रभेदे चादेय एव-माधुर्यादिगुणः श्रृंगारादिध्वनावुपादेयो रौद्रादि
ध्वनौ त्वनुपादेय एव-अलंकारो यमकादिः रसादिध्वनावनुपादेयश्चित्रभेदे तूपादेय एव-तथा च दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशे
षभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसंगाद् नुपयोगिनो दि निरूपणीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेदत्रयभेदो निरू पणीयः॥ तत्र प्रथमे ध्वनि
भेदः॥ तत्र तावद्ध्वनिर्द्विधः-अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च-तत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यात्तन्मूलको विवक्षितान्यपरवा
च्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि लक्षणामूलव्यंजनायाः प्राक्‌ निरूपणात्तत्सम्बन्धिनःत्वेव प्राक्त निकं क्रमनुपादाय सूचीक
टाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभजते-अविवक्षितवाच्योयस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ-अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृ
तं-वाच्यः वाच्यजातादिधर्माणां धर्मी अविवक्षितो वाच्येन रूपेणान्वयबोधविषयतया ऽनपेक्षितो यत्र सः॥ तत्र यद्यप्यविवक्षि
तवाच्यमात्रस्य नायं विभागः किंतु तद्विशेषस्य ध्वनेः॥ न तु शब्दात्तथावगमः॥ तथापि यत्तदो रेकार्थपरामर्शकतया तत्र ध्वना वि

=च्येन रूपेणेति-अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यसंग्रहार्थमिदं-अनपेक्षितस्तात्पर्यविषयः॥ कुंतानामपि वाच्येन माधान्यरूपेणानपेक्षणात्तं प्रति॥२॥

मिततस्मानांतरप्रयोजनापेक्षत्वमसादिति=

४८

-अयंचेति वाच्यार्थाविवक्षायां लक्षणाविषयेसंभवादितिभावः। लक्षणामूलेति लक्षणयामूलंप्रयोजनतयाहेतुभूतं तेननिरूढलक्षणायाम् अदर्शितकाव्यीयध्वनेरुदासः। ध्वनौ व्यङ्ग्यप्राधान्येचवाच्यातिशायितोपलक्षकेतेनाव्यविपरजणीभूतव्यं ... त्यादितिः

तितच्छब्दार्थस्यध्वन्यन्तरे[दे] यच्छब्दार्थोपि ध्वनिरेवलभ्यते। अयंचध्वनिर्द्वेधा लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्येसति संभवति। विवक्षितत्वंच वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः। साचवाच्यस्यान्वयानुपयुक्तत्वेनोपयोगिनिरूपान्तरेतात्पर्याद्वा स्वतएवान्वयायोग्यत्वाद्वा। अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वाद्विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा। तत्रोभयत्रापिवाच्यमर्थान्तरेउपयोगिनिलक्ष्यतावच्छेदकेसंक्रमितम्। आश्रयत्वेनपरिण मितं वाच्योप्यर्थोरूपान्तरेणलक्ष्यतइत्यर्थः। द्वितीयेतुवाच्यमत्यंततिरस्कृतंनकेनापिरूपेणान्वयप्रविष्टं। तत्राद्यार्थान्तरसंक्रमित वाच्यंपुनरुक्तेर्यथा। ताला जाअंतिगुणा जाला ते सहिअएहिं घेप्पंति। रइकिरणा[redacted]णुग्गहिआइं होंति कमलाइं कमला इं। अत्रद्वितीयकमलशब्दःसौरभ्याद्गुणयुक्तत्वरूपेलक्ष्येसंक्रमितवाच्यः। विशेषानाधायकत्वमात्राद्यथा। त्वामस्मिवच्मि विदुषांसमवायोत्रतिष्ठति। आत्मीयांमतिमास्थाय स्थितिमत्रविधेहितत्। अत्रवच्मीत्यनुपयुक्तार्थे। संबोध्यतयैवयुष्मदर्थस्यवचन कर्मतावगतेः। वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्यतत्कर्तृत्वप्रत्ययात्। अतस्ताभ्यांतस्योपदेश्यत्वोपदेष्टृत्वयोर्लक्षणयोः संक्रमितौ

-उभयत्रापि अनुपयुक्तेभेदद्वयेपि आश्रयत्वेनपरिणमितामितिभावेनपरिणतिया

२ त्वनुपयुक्तार्थे। अनुपादानेपिवचनक्रियाप्रतीतेः। अतउपदेशत्वं लक्ष्यंतत्रवाच्यार्थःसंक्रमितः। एवंत्वामस्मीतिपदेऽप २

अन्यपरिणामस्यासंभवादाह वाच्योपीति। ततश्च धर्मान्तरप्रकारकबोधविषयीकरणमेवात्रपरिणमनमितिभावः। ५२ लक्ष्यमितितत्साधनत्वं ... २ संबोध्यतयैवेति युष्म तदाक्षिपतीति संबोध्यस्यतत्रोपदेशत्वेन ... विसर्गः। १२

=तामित्युपदेश्यसलक्षणमूलमवाप्यवाच्याद्वितारितत्वंव्यंग्यं· तथाह्येमीत्युपदेश्यलक्षणमूलं चानुपलंघनीयात्वात्तं आत्मीयाभिसंधाविर्गीतपक्षाभ्युपगतं च व्यंग्यं·१२

प्रदीपः

२५ 25

तथा आत्मीयाया एवमतेः सर्वैरस्मानादत्तुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितं· अस्मद्युत्तमइत्यत्रार्थग्र
हणाद्विस्मियोगेपिव चीत्युत्तमपुरुषः। असंततिरस्कृतं यथा· उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परं· विदधदी
दृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतं· अत्रापकारिणं प्रत्ययामोग्येरूपकृतादिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते· न च तत्र
वाच्यस्य कथंचित्प्रवेशः। तथैवमपकारेपि क्रियमाणे मया प्रियमेवोच्यत इति स्वसाधुत्वं व्यंग्यं· तवोपकारापकारवि
वेको नास्तीति वा· अयं च प्रभेदो न केवलं विरोधिलक्षणया किं त्वन्यत्रापि· यथा मम· आधत्त सस्वेदकरेत्यजायाः स्मि
तावगूढप्रतिकूलवाचः। प्रियो विहायाधरमायताक्ष्याः पयोधिरस्य प्रतिषेधमेव· अत्र पपाविसृयनेन सोत्कंठनिरी
क्षणं लक्ष्यं· उत्कंठातिशयो व्यंग्यः। द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकार्धेनाप्युद्दिश्य विभजते· विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रा
परस्तु सः। ध्वनिरितिप्रकरणाल्लभ्यते· अन्यपरं· व्यंग्योपसर्जनीकृतं· अयं भेदो। द्विधाक्रमलक्ष्यव्यंग्यप्राधान्ये सति

शिवः
२५

=अन्यपदनिरस्तान्यतासर्वकामित्सर्थव्यंग्येनासर्वविषयसानभ्युपगमात्संभवत्स्मनीयमाचष्टे· व्यंग्येतिवाच्यस्य चित्रगुणीभूतव्यंग्यादीनामित्यालेः।१२

=रसादीति॥ तत्र॥ अविवक्षितवाच्यस्यैते भेदा विनिरूपिताः॥ १॥ पंचदशेति॥ शब्दशक्तिमूलो द्विविधः वस्त्वलंकारभेदात्॥ अर्थशक्तिमूलो द्वादशविधः॥ शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्त्वेकविध इति पंचदशभेदा भवंत्येते॥ २॥ नन्वसंलक्ष्यक्रमो ध्वनिः प्रदीपवदिति

द्रष्टव्यः॥ एषस्तु॥ कोप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः॥ सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य पूर्वमुद्देशः॥ तस्यैकत्वात्॥ द्वितीयस्य तु पंचदशभेदत्वात्॥ विभावादय एव न रसः॥ किंतु रसस्तैर्निर्व्यधत इत्यस्ति [redacted] विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः॥ स तु न लक्ष्यत इति क्रमस्यालक्ष्यत्वं लक्ष्यत्वकृतं भेदद्वयमित्यर्थः॥ रसभावतदाभासभावशांत्यादिरक्रमः॥ भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः॥ अक्रमः॥ अलक्ष्यक्रमः॥ तच्छब्देन रसभावयोः परामर्शः॥ आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशबलत्वानि॥ नन्वाभासवद्रसस्य शांत्यादयः किं नोक्ताः॥ निरंतरावयवस्यापरिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वैद्यांतरसंपर्कश्चन्यस्य तदभावात्॥ आभासत्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणतया अविरुद्धं॥ भिन्न इति॥ यत्र प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिर्यत्र त्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः॥ रसस्वरूपमाह॥ कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च॥ रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥ विभावा अनुभावास्तत्कथ्यंते व्यभिचारिणः॥ व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः॥ अथेति समुच्चये॥ कारणा

=निरंतरेति॥ निरंतरा अविच्छिद्यमाना अवयवा विभावादिरूपा यस्येत्यर्थः॥ रसस्य विभावाद्यनुसंधानजीवितत्वेन तद्विच्छेदरूपाया शांतेरसंभववत्स्यर्थः॥ नहि विभावाद्यननुसंधाने शाम्यत्स्वरूपः स्थायी केनाप्यभिव्यक्तुमलं॥ तात्कालिकस्तु॥ अथाल्पना
=रसः परिच्छेदरवनरसस्य शांतिर्वा चासामिनेसारः अपरिच्छिन्नस्येति॥ एवमप्यनभिव्यक्तस्य रसस्यैकरूपत्वात्परोक्षकरूपायि शांतिर्न संभवतीत्याह॥ निरतिशयस्येति॥ संधिशबलयोरपि निरासायाह॥ वेद्यांतरेति॥ ३॥

भोगाद २

कमोगपरसंच लक्षोवी
भरसभाष्यविषयमंतर
भानप्रतिबंधकालस्या
कुभयवलनक्रमहतात्

=शृंगारेति नायकोपलक्षणं ॥१॥ =मत्तोऽस्कानविता: ॥१॥ =वाग्मनोबुद्धिभावी नैवारंभोऽपेयं ॥२॥ =आदिनाविलासविब्बोकादय: ॥२॥ =तेषु कटाक्षादिषु समकम्पस्त्वादेस्तनादि विचित्रांकितकादितकार्यजननायोगेन सामग्रीवैचित्र्यापारकत्वान्नेयं सम्यक् ॥ विहितमिति भाव: ॥२॥

प्रदीपः
२६
26

निर्भरे इ इत्यादीनि कारकोद्दीपकरूपाणि कार्याणि स्वेद: स्तंभोऽथ रोमांच: स्वरभंगोऽथ वेपथु: ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका: स्मृता:
वाग्मनोबुद्धिशरीरारंभरूपाणि च कटाक्षभुजप्रक्षेपादीनि सहकारीणि तेषु जनयितव्येषूत्कंठादीनि विभावा: आलंबनोद्दीपनरूपा:
चेत्यर्थ: ॥ तत्र: नदेत्यर्थ: ॥ यद्यपि उद्दीपकस्य स्थायिनिनुकारणत्वं किंतु स्वन्नेतस्मिन्नीबद्धुकर्षाधायकत्वरूपमुद्दीपक
त्वं तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजातप्राय एवेत्युद्दीपकेपि कारकतोपचारस्तत्रापि विभावव्यवहार: ॥ विभावादिसंज्ञाच विभावना
दिव्यापारयोगात् तद्यथा वासनारूपतया स्थितान्र त्यादीन्स्थायिनो विभावयंति रसास्वादांकुरयोग्यतां नयंतीति विभा
वा: ॥ अनुभावयंति च तानित्यनुभावा: पोषकतया विशेषेणाभित: काये स्थायिनं चारयंति विशेषेणाभिमुख्येन चरंतीति
वाव्यभिचारिण: ॥ व्यक्त: स इति व्यक्तिश्चर्वणेति पर्याय: ॥ सा च विशेषणं तथा च व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रस: ॥ एवं च रसस्याका
र्यत्ववचनं विभावादिभि: कार्योपस्थापितै: स्थायिनो: जननात् विभावादिकार्यतायाएव प्रकृतत्वाद्विशिष्टत्वस्य कार्यतानव

शिवः

=अंकुरयोग्यतामिति ईषदभिव्यक्तेति भाव: ॥ अनुभावयंतीति न त्वंच स्थायिन: स्फुटाभिव्यक्तेरिति बोध्यं एवं पोषकत्वं तस्य स्फुटतराभिव्यक्तत्वबोध्यं ॥३॥ =पर्यायइति नतु भयमभिव्यावर्णासिद्धेरेव तात्कुः ॥ विशेषणमिति नतु पज्जसांगं ॥२॥ =[redacted]
=[redacted] अकार्यत्ववचनं सच नकार्य इत्यादिनाव समाणं कार्योपस्थापितै: सीतारामादिभि: स्थायिनध्रुति: रसीभवनयोग्यस्य सामाजिकगतरत्यादेरित्यर्थ: ॥ एवमपि यत्किंचित्कामिनीजन्यत्वमस्त्येवेत्यत आह विभावादीति २६
=विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति पदस्य विभावादीनां ... जन्यताया: ... प्रतिबंधक विनहात्काव्योपात्तैरेव विभावादिभि: स्थायिनो जननं ... कार्यत्ववचनमत आह ॥

=अनपेक्षकत्वादिति नीलपटवत्। १=भेजवंसमुदाय: तत्रवाप्यापिनहेतुसमितिवाधंसंनुयोग्यं। १=समुदायस्यानतिरेकात् अभेदेवेति अनादेयमिति अकार्यत्वस्योक्तदोषोपपत्ते:। २= तज्जातीयैरिति स्वमतुनगवद्रंगतजातवद्धसाधितात्मसे
=रनिर्वचनीयैरनन्त:करणपरिणामभूतैरित्यर्थ:। ३=विरुद्धानांत्यादेर्विशेषादय:। अविरुद्धानांत्यौत्सुक्यादय:। ४=उत्पत्तिरित्यादेर्विभावेनेत्यादित्रीयांतत्रयेण यथाक्रममन्वय:। ५=

सा

छेदकत्वाद्या। तस्मात्स्थायीन रस:। किंतु विभावादिकमेलनकं अलेववा। अन्यथा न कार्यत्वसादित्वं प्रविरोधादिप्रलपितमनादेयं। सतै:। यस्य यानिकारणानि सतैः तज्जातीयैरित्यर्थ:। स्थायी। विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरनिरस्कृतप्रवाहो भाव:। यदुक्तं। विरुद्धा अविरुद्धा वायं तिरोधातुमक्षमा:। आनंदांकुरकंदोसौ भाव: स्थायिपदास्पदमिति। नचेयं स्वकल्पना। सत्रकारस्य उक्तं हि नरतेन। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति। एतद्विवरणं एवं तेभट्टलोल्लटप्रभृतय:। स्थायिनां विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्व्यभिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात्संबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्ति: पुष्टिश्चेत्यर्थ:। तथाहि। ललनादिभिरालंबनविभावै: स्थायी रत्यादिको जनित:। उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपित:। अनुभावै: कटाक्षभुजप्रक्षेपप्रभृतिभि: प्रतीतियोग्य: कृत:। व्यभिचारिभिरुत्कंठादिभि: परिपोषितो रामाद्यावनुकार्ये रस:। नटे तत्तुल्यरूपतानुसंधानवशादारोप्यमाण: सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति तदेतदपेशलं। सामाजिकेषु तदभावेन तत्र चमत्कारानुभवविरोधात्। न च तज्ज्ञानमेव चमत्का रसनि॥

=आरोप्यमाण इति। रामादिगत: सीतादिविषय एव न सादिरस: सहृदयेन काव्योपात्तकटाक्षादिलिंगैस्तदावनुमीयते। ततस्तस्य कमनीयविभावाद्यभिनयप्रदर्शननिपुणेन नटे माध्यत्वकारिणि नटे साध्ययकान रूपसाध्यादावोप: साक्षात्कारात्मकबोधं
=मंप्रते लौकिकमारोप्यात्मसलौकिक: रामोयं सीताविषयकरतिमानित्याकारश्चमत्कारहेतुरिति संग्राम:। नचसाध्यम्यस्यभेदगर्भसाधार्थतातिकार्यतामत्साध्याद्येप्रतिवाच्यं। भेदगर्भत्वस्य तत्र स्माभेनिराकरिष्यमाणत्वात्

वैपरीसेत्यनहि चंदनसुखयावोपश्रमातिरेकुनत्पितु चंदनसुखमेवेति भावः॥२॥ चित्रतुरंगोयमिति॥ तुरंगचज्ञानं घानंजजानान्न विकल्प्यतुच्यते भाव्यज्ञानादुपातीयस्तु अन्यो विकल्प इति तत्सूत्रार्थः॥ ननु सीताविषयकरतिभावकारणादिमत्संनेत्र्यसिद्धुः

प्रदीपः
२७
27

रहेतुः॥ लौकिकश्रृंगारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसंगात्। नचानुभावविज्ञानबलायातआरोपस्तथा न तु साक्षात्कार मात्रमिति वा
च्यं। चंदनसुखादौ वैपरीत्यदर्शनात्। अन्यथैवोपपत्तौ तादृशकल्पनायां प्रमाणाभावाच्च। श्रीशंकुकस्तु। स्थायिनो विभावादिभिरनु
माप्यानुमापकभावरूपसंबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः॥ तथाहि। नियमविषयाधीः सम्यग्बुद्धिः॥ यथा राम एवायम
यमेव राम इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदविषये अनंतरावतीर्णबाधा तु मिथ्याधीः॥ यथोत्तरकालिके बाधे रामोयमिति। विरु
द्धोभयकोटिका तु संशयः॥ यथा अयं रामो नवेति। सदृशोयमिति विषयाधीः सादृश्यधीः॥ यथा रामसदृशोयमिति। ताभ्यो लोक
प्रसिद्धाभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगोयमिति वद्रामोयमिति बुध्या प्रथमं पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते। ततस्तत्रा विघ्नमा
नमपि विभावादित्रयं लिंगमवगम्यते कुतः॥ पूर्वमेव रोमांचाद्या विर्भावनेयुरुशिक्षाभ्यासाद्यद्भुतानि शिक्षितान्यासेन न
टेन। सेयं ममांगेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः॥ मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गते

शिवः
२७

=भावपक्षभेदेन पुनः पुनरनुभावं ४= रामोयंसीताविषयकरतिमान् सीतायालकविभावादिसंबंधित्वात् सीताविषयककथगादिमत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथाद् इति प्रयोगः २= अनाविलिंगैः सीताविषयकरतिमावाविलिंगैरपि अस्त्राकादिति भूलीपकादिकमाप्यतेना = पणोविदिताः १

ति दैवादहमधनयाचपलायतनेत्रया वियुक्तश्च अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायमित्यादिकाव्यानुसंधानबला
दालंबनोद्दीपनव्यक्तौ तदनुगुणस्य रोमांचादेर्दर्शनीयस्यादिर्जावनेन व्यंजनीयस्य व्यालंकणादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाश
नात् अथ तैः कृत्रिमत्वेनातल्लिंगैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायीरत्यादिरनुमीयते सैव चानुमितिः स चमत्कारप्रतीति
रूपा चर्वणा अतस्तया विषयीक्रियमाणः स्थायीरस इत्युच्यते चर्वणा च सामाजिकानामिति तेष्वेव रस इति व्यवहारः
ननु साक्षात्कार एव स चमत्कारो न त्वनुमित्यादिरपि अन्यथा सुखादावनुमीयमानेपि सा स्यात् न स्यात् वस्तुसौ
दर्यबलादास्वादनीयत्वेन स्थायिनामन्यानु[redacted]मेयवैलक्षण्यात् तथापि स्थायिनां न तेषु साक्षात्कारे ऽनुमिति
रेव कथं स्यादिति चेन्न अभावनिश्चयाभावात् स्थायिनया संभाव्यमानत्वादिति तदप्युक्तं हृदययाहि यतः प्रत्यक्षमेव दर्श
नं स चमत्कारं नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिमवधूयान्यथा कल्पने मानाभावः तत्र स्यान्यथैव योजना संभवात् मह

=उलंकणकार्यं स्नान= =दिवादि २=

[illegible]

द्रसस्यचानिष्कृतत्वा२

पं२

नायकस्तु·नतावन्नटगतत्वेननरामगतत्वेनानुमीयतेनवोत्पद्यतेनसामाजिकगतत्वेनव्यज्यते·आद्यपक्षयोरुक्तदोषात्·अन्यगतेना
न्येषांचमत्काराभावाच्च·अंत्येसिद्धस्यैवव्यंग्यता·सर्वेषामेवाभिव्यक्तिप्रसंगाच्च·तस्माद्विभावादिभिःसंयोगाद्भोज्यभोजकभावसंबंधा
त्रसस्यनिष्पत्तिर्भुक्तिरितिसूत्रार्थः।नचभोगपक्षेपिदोषावकाशः।भोगस्यालौकिकत्वात्·तथाप्यन्यनिष्ठःस्थायीअन्यनिष्ठै
रेवविभावादिभिःकथमन्येनभोक्तव्योतिप्रसंगइतिचेत्·उच्यते·शब्दात्मनःकाव्यस्यत्रयोव्यापाराः·अभिधाभावकत्वं
भोजकत्वंच·तत्राभिधानिरंतरसांतरार्थनिष्ठत्वेनद्विधा·भावकत्वंसाधारणीकरणं·तेनहिव्यापारेणविभावादयः
स्थायीचसाधारणीक्रियंते·साधारणीकरणंचैतदेवयत्सीतादिविशेषाणांकामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः
स्थाय्यनुभावादीनांचसंबंधिविशेषानवच्छिन्नत्वेन·अंत्यंव्यापारद्वयंनाद्येपि·एवंकाव्येनाद्येद्वितीयव्यापारेण
साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येनतथाकृतएवस्थायीभुज्यते·भोगश्चसत्वगुणोद्रेकात्प्रकाशानंदमय

[illegible]

=आनंदरूपेति सत्त्वगुणकार्यश्चिन्नवृत्तिविशेषस्तत्स्वरूपेति पुरुषे वृत्तिप्रतिबिंबेन तत्साक्षात्कारत्वमेवलक्षणं संख्यमते पुरुषे वृत्तिप्रतिबिंबेन तत्समानाकारत्वमेव तद्विषयकज्ञानमिति भावः अनन्येति अन्यत् अवलंबं च विभावादिस्थाय्यपेक्ष्य अन्वयेन वर्ण
=निष्पीड्यमानस्य व्यतिरेकभावः यथा दिवसादिनामनुभूतानां कथंचित्तात्संततिरूपजायते न च व्यंजनमात्राहितैर्वासितं भावनाभोगाभ्यामिति ॥ १२ ॥ झटिति प्रवृत्तिभिः अभ्यासादिगोचरपटुत्वं संस्कारेण झटिति प्रवृत्तिभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ श्रीमतत्त्वरहस्यरूपत्व

आनंदस्तत्त्वं रूपा अनन्यालंबनाया संवित्तत्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुख
दुःखमोहाः प्रकाश्यंते उद्रेकश्च स्वेतरएवभिभूयावस्थानमिति सांख्यसिद्धांतानुसारेण विवृणुते तदपि न सम्यक् एता
दृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् भुक्तेर्ज्ञानातिरेकस्यानुभवबाधितत्वेन निष्पीड्यमानस्याभिव्यक्तिपक्ष
एव पर्यवसानात् आचार्याभिनवगुप्तपादास्तु स्थायिनां विभावादिभिः समं व्यंग्यव्यंजकभावरूपात् विभावा
दीनामेव वा परस्परं संयोगाभिजनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः तथाहि लोके प्रमदादिभिः कारणादि
भिः स्थायिनो रत्यादेरनुमाने अभ्यासेनपटुत्वं झटिति प्रवृत्तिस्तद्वतां सामाजिकानां संस्कृतयांतः स्थितो रत्यादिः स्थायी काव्येनाद्येव
गुणालंकारयोगात् चतुर्विधाभिनयेन च यथोक्तविभावनादिव्यापारबलादलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशिष्टैः
तैरेव कारणादिभिर्व्यज्यते ननु एवं येषां पूर्वं रत्यादिर्नोपलब्धस्तेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव कः संदेहः अतएव
=भावादिव्यंजकोवेषः ॥ १२ ॥=

=तदुक्तं कायिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्विकस्तथा चत्वारोभिनयाः प्रोक्ता नाट्यशास्त्रविशारदैरिति ॥ २ ॥ अलौकिकेति अस्य कारणत्वादिपरिहारेण सादिः ॥ २ ॥ नद्वतामिति यद्यप्यत्रानुमानं न प्रस्तुतं तथापि … नाट्य व्यापिकानामेवैतादृशाभिव्यंजनावता
=शेनेत्यभिप्रायः … तदुक्तं आगमस्तेनाभिव्यक्तिरत आह सूक्ष्मतयेति ॥ ३ ॥ नोपलब्ध इति … वा व्यक्तावपिवाेध्यं ॥ १ ॥

= नश्यतीति· एवंचरसादिनिरूपितविभावादिनिष्ठव्याप्तिग्रहज्ञानोद्बुद्धसंस्कारः भाव्यभावनाजन्यसहृदयताप्रयोजकसंस्कारः रसादिवासनाः स्थायिनित्यंरसाभिव्यक्तिहेतुः। २= व्यासहृदयव्यपदेशप्रयोजिका· १=

प्रदीपः

२९ वश्शृंगारिणामेवश्शृंगारस्यानिर्विल [redacted] स्वभावानामेवशांतस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते· किंच· अपरापि स्वाभाविकीवासनासह
कारिणीयांविनाश्शृंगारिणामपिवैयाकरणमीमांसकादीनांन रसाभिव्यक्तिः। तदुक्तं· वासनाचेन्नहेतुःस्यात्सःस्यान्मीमांसकादि
ष्विति· ननु तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्यस्थायिनोभिव्यक्तिः। उच्यते· ममैवैतेशत्रोरेवैतेतटस्थस्यैवैतेइति सं
बंधिविशेषस्वीकारनियमस्यनममैवैतेनशत्रोरेवैतेनतटस्थस्यैवैतेइतिसंबंधिविशेषपरिहार नियमस्यचाज्ञानात्तेषां
साधारण्येनप्रतीतेः। साधारण्येनप्रतीतिश्चनसर्वसंबंधितयाप्रतीतिः किंतुसंबंधविशेषीयत्वेनाप्रतीतौप्रतीतिः। यद्वा· अमुकस्यैवे
त्यवधारणंविनामुकस्येत्येवंप्रतीतिः। अतएवोक्तं· ममैवैतेनइतिनियमानध्यवसायादिति· तथाचस्वीयत्वासंसर्गाग्रह
स्वीयत्वसंसर्गाग्रहप्रयोजनं [redacted] संपद्यते· एवंचवाक्यार्थबोधेसंबंधिविषयत्वानुभवोपिनविरुध्यते· संसर्गबोधे
संबंधीनविषयः किंतुपदार्थस्मरणएवेत्यनुभवविरोधाद्विचारसहत्वाच्चानुपादेयं· नन्वेवंविभावादीनांसाधारण्यंविनात शिवः

= अत्रेदंतत्त्वं· शक्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितौ प्रपंचनं विशिष्टप्रतीतावपिअनंतरं बंधअनयामुकसाधारण्येनोपस्थितौ सामाजिकानां = रम्यसीतादिपदघटितकाव्येइत्यर्थः। २= मतांतरमाह· संसर्गेति· २= पदैतिमतंसहृद्यासंवादी· ४= ·२९
= स्वनिष्ठरसादेरवचर्वणा· एवंचभावदयंरामस्यसीतेत्यादिज्ञानं तावन्नचमत्कारहेतुः तत्रसहृदयानुभवएवप्रमाणं· अतएवकाव्यश्रवणादिदशायांस्वपरविभागानुभवोनजायतेइतिसहृदयसंमतं· २=

=विभावत्वादिव्याघाताद्यंजकत्वव्याघाताद्वेत्यर्थः। १=साधारण्येन विभावादेरूपस्थापकत्ववत्याद्रिसर्थः। २=भावो रत्यादिः। ४=सुखात्मकस्यात्मनोऽभिव्यक्तिरित्यर्थः। आनंदात्मकत्वाद्रसस्येति भावः। ५=अभिन्नस्यापीति चर्वणारूपत्वानादिसादिः। आनंद
=तत्सम्यमिति सकलसामाजिकहृदये तत्रतस्य साधारण्यस्य स्वनाधिका विषयस्वमात्रहृदिरसादव संभवादनुभवाद्धेति भावः। १=तदेवं तत्सामान्ये। १=तादृशस्वीकारे साधारण्यस्वीकारे कारणं प्रयोजकमित्यर्थः। प्रस्तुपलक्षणं स्वगतत्वेनाभिव्यक्तौ बीज

तद्व्याघातास्तु साधारण्यं॰ स्थायिनस्तु तत्कथं स्यात्तस्य तत्तदात्मनिष्ठत्वात्॰ यद्यप्यसाधारण्येन तस्य न रसप्रतीतिविरोधस्तथापि तद्देशे सहृदय
संवादेन स्यात्॰ स एवचालौकिकतादृशस्वीकारे कारणमिति चेदुच्यते॰ उपायानां विभावादीनामुक्त[redacted]रूपसाधारण्यबलाद्रसानुभ
वकाले स्थायिनां प्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणायाः परिमितप्रमातृतायाः यद्विगलनमज्ञानं तद्वशेनोन्मीलितो वेद्यान्तरसंपर्कशून्योऽपरि
मितो भावो यस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसंबंधाग्रहरूपेण साधारण्येन स्थायी चर्व्यते॰ ननु चर्व
णाविशिष्टः स्थायी रस इत्युच्यते चर्वणया च स्थायी विषयीक्रियतां नतु सुखात्मक आत्मेति न रसव्यक्तिरिति चेन्न॰ स्वप्रका
शानन्दैकाकारवदभिन्नस्याप्यात्मनो विषयीकरणं तत्॰ अभिव्यक्तिविशिष्टश्च रत्यादिः स्थायी चर्व्यमाणस्तैकप्राणतया चर्वणा
नाशे विनश्यन् रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीवितावधित्वेनापि स चर्वणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वांगीण
मिवालिंगन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नलौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रस इत्युच्यते॰ नन्वे

=संवादकारिणेति साधारण्येन तस्य विशेषणं॰ तथाचकामिनीविषयकरतित्वसामान्येन प्रमातृविशेषानालिंगितत्वमेव साधारण्यमित्यर्थः। ५=नन्विति विभावादिसमुदायावलंबनेन नर्त्तव्यच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तिश्चर्वणा सा च भग्नावरणा
=चित्॰ तया चर्वणीति विषयीक्रियतां॰ अंतःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वात्तथात्वे दुःखकाद्यवगाहदपि अभेदात्॰ स्वप्रकाशत्वेन साक्षिव्यक्तेरानंदानुभवस्तस्मादित्यर्थः। स्वप्रकाशानंदात्मेति मत्वाभिन्नस्यापि विषयीकरणमुक्तमिति ज्ञेयं तत्राह॰ स्वा
=कारवदिति॰ यथा ज्ञानस्यैकाकारो घटादिस्तद्भेदभिन्नोऽपि तद्विषयो भासते तद्वत् रसस्य विषयीक्रियतेत्यर्थः॥ तत्र रसस्थायिभावसमष्टीसापत्तिस्तत्राह॰ अभिव्यक्तीति॰ अभिव्यक्तेरुपलक्षणत्वे स्थायित्वादुक्तदोषः। साक्षि

[illegible]

प्रदीपः

३०

30

=नहीसर्वं॥१५=

वंस्याधि विभावादिसमूहालंबनात्मिकारसप्रतीतिरिति पर्यवसन्नं· नचैवं नयुक्तं· विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसंगात्· घटपटावि ति समूहालंबनवदिति चेन्न· पानकरसन्यायेन चर्वणात्· यथा पानके कर्पूरादेः पार्थक्येनानुभूयते तथात्रापि विभावाद्यंशेः· ननु विभावादीनां परामर्शस्यान्वयव्यतिरेकान्ते कार्य एव रसः किं नोच्यत इति चेन्न· विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्त कारणत्वमेव नच तन्नाशस्य कार्यनाशकता दृष्टा· द्वित्वादीनां तथात्वानभ्युपगमात्· चंदनादिस्पर्शजन्यसुखादिन्यायेन विध्यती तिचेन्न· नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखं विनाश्यते किंतु तद्भावे कारणाभावात्कार्यं नोत्पद्यते· उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत्· विरोधिगुणांतरात्· अत्रापि तथैवास्त्विति चेन्न· रसस्य वेद्यांतरसंपर्कशून्यतया ज्ञानांतरादेस्तत्कालेऽभावात्· नन्वेषदोषो व्यक्तावपि समान इति चेन्न समानः व्यक्तेर्लौकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात्· किंच चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः। न च काव्याद्युपस्थाप्याविभावादिर्विशिष्टहेतुः तर्ह्यस्तु ज्ञाप्य इति चेन्न· विभावादिपरामर्शं विना तत्सिद्धेरभावात्· न चैकैव सामग्री निष्पादिका ज्ञापिका चे

शिवः

=स्वपर्यालोचनाप्राप्यस्याभिमतपदं·५=अथ ॥ अ॰ व्यंजकत्वस्य सर्वः अलौकिकत्वेति·व्यंजनाया अलौकिकत्वं वदतां तदस्माकं अनुकूलमेवैतदित्यर्थः ॥४॥ =जगदेकेति जगद्भिन्नत्वेनात्मज्ञानमित्यर्थः ॥५=

अलौकिकहेतुकत्वं = २

तिसंभवति·किंच·स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञान विषयो हि तज्ज्ञाप्य उच्यते·अतएव स्वप्रकाशनयेपि·चाक्षुषादिज्ञानं न चक्षुरादिज्ञाप्यं स्वक्रियु
ते·नचात्रतथा·स्वाभिन्न[redacted]तज्जन्यज्ञानविषयतयैव तु तज्ज्ञाप्यत्वं न निषेधामः॥ किंतु विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीयः कार
कज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्न लोकसिद्ध इति चेत्·अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणं·कथं तर्हि विभावादिभिरुत्पन्नो रसो ज्ञेयो
रस इत्यादिव्यवहार इति चेत्·आद्यस्तावच्चर्वणोत्पत्तौ तत्रोत्पत्त्युपचारात्·द्वितीयोपि गुणालंकाराद्यसंभिन्नरसादिविषया
लौकिकी प्रतीतिः यच्चापरिपक्वयोगिनां युंजानपदवाच्यानां जगद्द्विषयकत्वशालि विज्ञानं यच्च परिपक्वयोगिनां मुक्त
पदाभिधेयानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनं ताभ्यां गुणालंकारमुक्तरसादिमात्रविषयतया विल
क्षणं यत्संवेदनं तद्गोचरतयेति मंतव्यं·न केवलमसत्त्वाद्ज्ञाप्यो रसः किंतु नोपि·यतस्तद्ज्ञापकं न निर्विकल्पकं·विभा
वादिपरामर्शस्य निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात्·नापि स्वाभिन्नसविकल्पकं·चर्व्यमाणस्यालौकिकानंदमयस्य स्वसं

आदिनाविभाव
दि:

=स्वात्मकसंवेदनेत्यर्थः। तथाच स्वाभिन्नं यत्तद्विषयकं न प्रसिद्धमिति भावः ॥१॥ =एवं हीति। निर्विकल्पकविषयताभावो न स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनैव पर्यवस्यति अपितु स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनापि तथा स्वाभिन्नसविकल्पक

वेदनमात्रसिद्धत्वात्। चर्वणादशायां ज्ञानान्तराभावात्। स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिष्टमेव। ननु निर्विकल्पकस्वा
भिन्नसविकल्पकयोरन्यतरविषयताभावोऽपरविषयत्वपर्यवसन्नः। तथा चैकविषयताभावेऽपरविषयत्वप्रसक्तिरस्तु
न यविषयताभावेऽन्यतरविषयत्वं प्रसज्यत इति चेन्न। एवं सुनयरूपत्वमापाद्यमानं स्वाभिन्नसविकल्पकविषयतया
लोकोत्तरचमत्कारमेवगमयतीति न पुनर्विरोधमिति। अथ विभावादयो मिलिताः किमिति व्यंजकत्वेन निर्दिष्टाः। एकैक
स्य व्यंजकत्वे व्यभिचारात्। अपि एकैकस्मादन्यद्वयाक्षेपात्त्रयाप्यस्य रसव्यक्तिरित्यव्यभिचार इति चेन्न। व्याघ्रादयो वि
भावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणां। अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृंगारस्येव करुणभयानकयोः। चिंतादयो व्यभिचारिणः
शृंगारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति अन्यद्वयाक्षेपानियमात्। नन्वेवं मिलितस्येव व्यंजकत्वे एकैकोपस्थितौ
रसव्यक्तिर्न स्यात्। दृश्यते च सः। यथा। वियदलिमलिनांबुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः। धरणिरभि

=अंबुगर्भेति पयोदनिर्दिष्टआषाढमासि कोऽभिनवो मेघ उक्तः। अत एव कोकिलस्य लतासु तालकोकिलकूजितत्वं ॥ ३१

विषयताभावोऽपि न निर्विकल्पकविषयत्वेनैव पर्यवस्यति अपितु स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनाप्यौचित्येनाविरोधः सूचितः ॥२॥

शिवः

=मनःप्रसादोहर्षःस्यादित्युक्तेःप्रसादोहर्षःव्यभिचारिषु तस्यैवपरिगणनात्॥५॥ =विभावोपलक्षणमुद्दीपनसंग्रहार्थं अनुभावव्यभिचारिव्यवच्छेदेतात्पर्यात्॥ यद्यपिप्रणतिकपोलनुभावोवाविषुकत्वमपि

=गोलकं॥७=

दितम॰

नवांकुरांकटंकाग्रणतिपरे दयितेप्रसीदस्तुग्धेइत्याद्यैकामिनीगतायारतेरालंबनमात्रस्योपस्थितौ॰ एवं॰ परिम्लाणलीम्लानमंगंप्रवृत्ति
:कथमपिपरिवारप्रार्थनाभिःक्रियासु॰ कलयतिचहिमांशोर्निःकलंकस्यलक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदपांडुःकपोलः॥ इत्यादावंगग्लान्या
द्यनुभावमात्रस्य॰ दूरादुत्सुकमागतेविवलितंसंभाषिणिस्फारितंसंश्लिष्यत्यरुणंगृहीतवसनेकिंचांचितभ्रूलतं॰ मानिन्या
श्चरणानतिव्यतिकरेबाष्पांबुपूर्णेक्षणंचक्षुर्जातमहोप्रपंचचतुरंजातागसिप्रेयसि॰ इत्यादावुत्सुकादिविशेषणव्यंग्या
नामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानांव्यभिचारिमात्राणां॰ यद्यप्यत्रप्रेयसीत्यालंबनविभावोप्यस्तितथापिरसनुकू
लधर्मवत्त्वयानिर्देशाद्नास्तिक्षत्यएवेति॥ एवं॰ एषांविभावादीनामसाधारण्येनान्यद्वयाक्षेपकत्वेनात्राऽपिमिलितानामेव
व्यंजकत्वात्॰ नन्वेषांचेदसाधारण्यंकिमन्यद्वयाक्षेपणेन॰ एकैकव्यभिचारेणहित्रयोपादानं॰ अथसाधारण्यमेवकथंत
र्हिस्यापिविशेषयोग्यविभावाद्याक्षेपकत्वमिति॰ उच्यते॰ एकस्यव्यभिचारेमिलितानांव्यंजकत्वेस्थितेऽसाधारणेनापि

=अत्राक्षेपेति॰ तत्रायेप्रणतिरनुभावः॰ प्रसादप्रार्थनोक्त्यासूयासंचारिणी॰ द्वितीयेप्रकरणगम्यौमालतीमाधवौविभावौ म्लानतादिरनुभावचिंताव्यभिचारिणी॰ तृतीयेमानिनीप्रेयांसौविभावौचरणानतिरनुभावइतिबोध्यं॥३=
=इदंचरसःश्लोकेतदुपादानेनस्फुटविबोधप्रसंगात्प्राधिकागतदतोदितदिवक्षितेतादृशःप्रसीदेत्युक्तिगम्याअंगस्यान्पाद्यत्वात्तुभावाभवितव्यं॥१=अत्रापिमाधवोविभावइसेवमालतीनिष्ठरसस्यविवक्षितत्वात्॥१=दृशांकेप्रेयान्नेवाविभावः॥

[illegible]स्यमाणनवमेपठ्यतोयत्नावश्यत्रयःस्वत्वतीकंठाभरणेप्रदर्शितः॥२=नन्विवासायेति॥उक्तानांत्रयाणांमुख्यभिचारिविंवनभर्ववस्त्वमत्रस्यइं॥३=तावंतएवेति॥नततोन्यूनाततिनाधिकाव्यवच्छेदः॥अतःकाव्येयंतोव्यक्तिनवमोन्तःशांतिवक्ष्यमाणोनन्विवेति॥५=
·भावयुक्·

प्रदीप:

३२ 32

इतरद्वयमाक्षिप्यते·किंच·रसस्यविभावाद्यालंबनरूपत्वादेकैकस्मादसाधारणादभिव्यक्त्यभावान्मिलितानामेवाभिव्यंज
कत्वं·अतो ऽसाधारणेप्यपीतरद्वयमाक्षिप्यते·ततोमिलितैरेवतदभिव्यक्तिरिति·केचित्तुएकएवशृंगारोरसः·केचिद्वादशे
ति·तन्निरस्यन्रसभेदानाह·शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः॥बीभत्साद्भुतसंज्ञौचेत्यष्टौनाट्येरसाःस्मृताः॥शांतस्य
रोमांचादिविरहेणानभिनेयतयाकाव्यमात्रगोचरत्वाभिधानान्नाट्यइत्युक्तं·यद्वा·नाट्येतावदष्टौरसाःप्रतिपादिताः·अतःका
व्येपितावंतएवेत्यर्थः॥ननुरसःसुखात्मकइतिप्रतिपादितंतत्कथंदुःखमयःकरुणादिकोरसइतिचेन्न·लोकेतथात्वेपि
काव्यादौपार्यंतिकालौकिकसुखोदयात्·अन्यथाप्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः॥शृंगारादीनांचलक्षणंरसाद्यप्रकृतिक
त्वं·तत्रमनोनुकूलेष्वर्थेषुसुखसंवेदनंरतिः॥तत्प्रकृतिकोरसःशृंगारः॥सद्विधा·संभोगोविप्रलंभश्च·तत्र·अनुकूलौ
निषेवेतेयत्रान्योन्यंविलासिनौ·दर्शनस्पर्शनादीनिससंभोगोमुदान्वितः॥सचपरस्परावलोकनालिंगनादिभेदादपरि शिव: ३२

=सुखजनकेतनमार्गं·१=

णोयइ्समेकएवगण्यते। भावोयदारतिर्नामप्रकर्षमधिगच्छति। नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलंभस्तदोच्यते। सच संगमपूर्वस्तदन्यश्च।
तत्राद्योभिलाषहेतुकइत्युच्यते। अभिलाषपदेन तद्धेतोरनादिसंगमाभावस्य लक्षणात्। आद्यस्तु क्वचिदीर्ष्यया क्वचित्प्रणयेन
वामानरूपः सईर्ष्याहेतुकइत्युच्यते। ईर्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात्। क्वचित्तु कार्यवशाद्देशांतरस्थितेः सप्रवासहेतुको
भिधीयते। उभयमानोसत्स्यमानावपि प्रवासोस्त्वज्ञानद्वारा विप्रलंभप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः। प्रवासशब्देन ज्ञानलक्षणा
या। क्वचिच्छापात् सच शापहेतुकइतिव्यवह्रियते। क्वचित्तु कुलजितमातिरिक्तात् गुरुलज्जादितः कारणात् स एव विरहहेतु
कइत्युच्यते। करुणशृंगारस्याप्यत्रैवांतर्भावः। तत्र संयोगो नायिकारब्धो नायकारब्धश्च। क्रमेणोदाहरणं। शून्यंवासगृ
हंनिरीक्ष्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं। विश्रब्धं परिचुंब्य जातपुलकामा
लोक्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुंबिता। आलोक्येति लज्जया समानकर्तृकं। त्वं मुग्धासि विनैव

=विरहहेतुक इ= अत्र नायक आलंबनं। शून्यगृहं नायकनिद्रा उद्दीपनं। मुखनिर्वर्णनचुंबनाद्यनुभावः। लज्जाव्यभिचारिभावः। तत्तुनियसंगवारणाय लज्जाप

=अत्र मुग्धा स्वालंबनं। नयनसौंदर्यमुद्दीपनं। आभाषणवीटिकास्पर्शावनुभावौ। उत्कंठादयो व्यभिचारिणः।२= अत्र मालत्यालंबनं। तद्विलासानुस्मरणमुद्दीपनं। आशंसानुभावः। तच्चिंतोत्कंठा संचारी।४=

प्रदीपः

३३ 33

कंचुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि। शय्योपांतनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवा
नंदितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः॥ वीटिकावसनग्रंथिः। विप्रलंभेऽभिलाषहेतुको यथा। प्रेमार्द्राः प्र
णयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि। यास्वंतःकरणस्य बाह्यकरण
व्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानंदसांद्रो लयः॥ प्रेम स्नेहः। स एव प्रकृष्टः प्रणयः। स एव परिचया
तिशयेन रंजनक्षमो रागः। ईर्ष्याहेतुको यथा। सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्रमांग
वलनावक्रोक्तिसंसूचनं। स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलोदकै
रश्रुभिः॥ सख्येनोपदेशः सख्योपदेशः। विप्रवासहेतुको यथा। प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुरः। यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गंतव्ये सति जी

शिवः ३३

=लुठल्लोलोदकैरिति। निमेषाद्यवरुद्धबिंदुजालतया लुंठनमिति पक्ष्मप्रसारिपतनशीलत्वेन चलोलमुदकं येषां। लुठल्लोलाश्च के इति तैः पांडुपलक्षस्थलीयां बके विरहच्च सते। पतिरालंबनं अपराधमुद्दीपनं रोदनमनुभावः=
=वः तच्चिंतादयो व्यभिचारी भावः।३= प्रस्थानमिति। अत्र प्रियमालंबनं तत्प्रयाणमुद्दीपनं कार्श्यादयोऽनुभावाः तच्चिंतादयो व्यभिचारिभावाः॥२= सख्येति। कर्तृत्वे तृतीया तुल्यत्वबाधाभावः उभयोः संयोगाभावेनोपमाप्रसक्त्यभावः।२=

वितप्रियसुहृत्त्वार्थः किमुसज्यते· नतप्रवासहेतुर्यथा मम· कियद्बृन्दवसुंधरायां कतिचापल्लवसंचयानवेयुः। कियती च समृद्धिरंकुरानांप रि
तापोपक्रियेत येः कृशांग्याः। सख्याः प्रवासिनं नायकं प्रतीयमुक्तिः। नवचन्द्रहेतुकोयथा मम मेव· किं मृदुपरिस्वेदघसे कतिपये रेवा प्रियेवास
रेशायालावयमेहिघेहिपरितः प्रास्थानिकं मंगलं· एवं वादिनि वल्लभे दयितया निश्वस्य पालोकृता मंगल्यः कलशो विलोचनपयोधा
रानिराशूरितः। शापहेतुकोयथा· हामालिरवप्रणयकुपितांधातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामिकर्तुं अ
स्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतांतः। आलिख्येत्यपीच्छाविषय एव· विरहहेतुकोय
था· अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य ताहक्सुहृद्योमांनेच्छति नागतश्च सहसा कोयं विधेः प्रक्रमः। इत्यस्येतरकल्पनाक
वलितस्वांता निशांतांतरे बाला वृत्तविवर्त्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि· एषा विरहो त्कंठिनेत्यपि नायकहेतुकादैन्यघते· व्यंगव्रीड
दिभिश्चेतो विकासो हास उच्यते· व्यंगं वैकृतं· तेन हास प्रकृतिको हासः। यथा· आकुंच्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मंत्रांभसां प्रतिपदं

पो२

=अत्र नायिका आलंबनं तत्प्रणयकोपउद्दीपनं चरणपाताद्यनुभावः। कृतांतेऽसूयाभिचारी·४= प्रियमालंबनं· निशादिकमुद्दीपनं· निद्राभावादिरनुभावः। चिंता संचारी। २=

एषतैः पवित्रे· तारस्वरं प्रहितयत्कमहात्मशारंशहारुनोहमिति रोदिति विष्णुशर्मा· अत्र नाश्यमानो विष्णुशर्मा तत्क्रन्दनं च विभावौ रसाश्रयस्य
एतद्वाक्यमनुभावः। चापलादिर्व्यभिचारीति· इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक्· आदिग्रहणादनिष्टाप्तिः। शोकप्रकृतिकः करु
णः। यथा· हा मातस्त्वमसि क्वासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषो धिक्प्राणान्पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ· इत्थं घर्घरमध्यरु
द्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि· अत्र विपन्ना काचिदीश्वरी संबोध्यमाना दग्धदारुश्च
विभावो· प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते· तत्प्रकृतिको रौद्रः। यथा कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभि
र्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः। नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं· कार्यारंभेषु संरं
भः स्थेयानुत्साह उच्यते· तत्प्रकृतिको वीरः। स च त्रिधा· युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च· तत्राद्यो यथा· क्षुद्राः संत्रासमेते वि
जहित हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः। सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः शिवः

म६३

=रोदनमनुभावः। दैन्यग्लानिमूर्च्छादयः संचारिणः॥ =वीरवरविवेचकत्वेन रौद्रस्योदः। कृतमित्यादि· भीमादय आलंबनं पितृहन्तृत्वमस्मानुपमानं वोद्दीपनं· प्रतिज्ञानुभावः। अन्यैस्तेरपेक्ष्यगर्वोऽमर्षः संचारी॥=

अत्र राम आलंबनं जलधिनियमनमुद्दीपनं नीचोपेक्षारम्भे स्वदर्पश्चानुभावौ ऐरावतकुंभस्थलचूर्णनस्फालितैर्लक्ष्मीदृष्टिगर्वोद्योग(?)संचारिणौ ॥ १ ॥ ग्रीवेति दुष्यंत आलंबनं शरपतनभयमुद्दीपनं पलायनं ग्रीवाभंगश्चानुभावाः शंकात्रासस्मायाः संचारिणः ॥ ४ ॥

किंचिच्छ्रूनं गलीला नियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ अपराधकृत्(?)नीयो रौद्रस्तस्यानुजनितं चित्तवैक्लव्यदं भयं । तत्प्रकृतिको भयानकः ॥ यथा ॥ ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं ॥ दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतित्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात् । तत्प्रकृतिको बीभत्सः ॥ यथा ॥ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ॥ आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥ स्थपुटं निम्नविषमं ॥ विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् । तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः ॥ यथा ॥ चित्रं महानेष बतावतारः क्व कांतिरेषाभिनवैव भंगिः ॥ लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥ एषां भेदो वचनमात्रान्न सिध्यतीत्येषां विचित्रानुरूपान् स्थायिभावानाह ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ तत्र विरुद्धा अविरुद्धा वा

उत्कृत्येति प्रेतरंक आलंबनं मांसादनमुद्दीपनं तद्दर्शनात् नासासंकोचवदनविधूननिष्ठीवनादयोऽनुभावाः उद्वेगादिः संचारी ॥ ५ ॥ चित्रमिति वामन आलंबनं कांतिगुणातिशय उद्दीपनं स्तवादयोऽनुभावाः मतिधृतिहर्षा ॥ ६ ॥

[right margin:] वाः शंकात्रासस्मायाः(?) संचारिणः ॥ ४ ॥ वेगादयः संचारिणः ॥ ६ ॥

प्रदीपः
३५
35

यंतिरोधातुमक्षमाः। आनंदांकुरकंदोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदमिति सामान्यलक्षणं। अवस्थितिश्चैषां स्वकल्पन्यायेन। फेनबुद्बुद
न्यायेन तु व्यभिचारिणां भिन्नयोर्भेदः। विशेषलक्षणान्युक्तानि। अष्टावेव चेत्स्थायिनोऽतो न्यूनाधिकशंकावसरो निरस्तेति। यद्यपि वि
भावानुभावप्रतिपाद्यव्यंजकत्वपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शनेन कश्चिन्न्यायस्तथापि व्यंग्यसद्भावविवेचनाय निर्वेदस्या
पि व्यवस्थापनाय च व्यभिचारिभेदानाह। निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः। आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृ
तिर्धृतिः। व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा। गर्वो विषाद औत्सुक्यं [redacted] निद्रा विस्मृतिरेव च। स्वप्नो
नो विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता। मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च। त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारि
णः। त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः। नामत एव समाख्याता न तु लक्षणतः। लक्षणानि नामन्यैरेव प्रपंचितत्वा
त्। तद्यथा। तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं। तत्र चिंताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः। चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्व

शिवः
३५

नोत्पादिभिरितिकेचित्॥ रत्यायासक्लमाभ्यासात्क्षामता निःप्राणतेवया॥ तस्यां वैवर्ण्यकंपानुत्साहकार्श्यादयोमताः॥ अनर्थप्रतिभाशंका
परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात्॥ वैमुख्यकंपवैमुख्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्॥ परोत्कर्षाक्षमासूयागर्वदोषैर्जन्यमन्युजा॥ दोषोद्घोषभ्रूविभेदावज्ञा
क्रोधेंगितादयः॥ संमोहानंदसंभेदः स्खलदंगवचोगतिः॥ मधुपानादिजो ज्ञेयो मदो विविधभावकृत्॥ उत्तमसत्वः प्रहसति गायति तद्व
च्च मध्यमप्रकृतिः॥ परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्वः॥ श्रमः खेदोध्वरत्यादेः श्वासनिद्रामरादिकृत्॥ श्रमग्लान्योर्विभे
दं तु चक्रे कारणकार्यता॥ श्रमस्यातिशयावस्थामथवा ग्लानिमूचिरे॥ बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षजनुरित्येके
आलस्यं श्रमगर्भादिजं ज्लाजृंभाक्रियादिकृत्॥ दौर्गत्यादेरनोजस्या दैन्यं कार्श्यामृजादिमत्॥ ध्यानं चिंता हितानाप्तेः शून्य
ताश्वासतापकृत्॥ प्रयत्नपूर्विकान्वेष्यस्मृतिश्चिंतेतिकेचन॥ मोहो विचित्तता भीतिदुःखवेगानुचिंतनैः॥ घूर्णनाज्ञानप
तनभ्रमणादर्शनादिकृत्॥ सदृशज्ञानचिंताद्यैः संस्कारोज्जायते स्मृतिः॥ भ्रूसमुल्लासकरजवाद्नादिस्तदुद्भवः॥ अ

प्रदीपः
३६
36

भीष्टार्थस्य संप्राप्तौ स्पृहापर्याप्तता धृतिः। सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत्। दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावोऽभिधीय
ते। वस्त्रांगुलीयकस्पर्शनखरेखाधोमुखादिकृत्। चेतोनिमीलनं व्रीडाव्यंगरागस्तवादिभिरिति केचित्। मात्सर्यद्वेषरागा
देश्चापलं त्वनवस्थितिः। आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते इति केचित्। तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणा
द्यः। मनःप्रसादोल्लासोऽत्र हर्षोऽश्रुस्वेदगद्गदादिकृत्। आवेगो राजविद्रावरस्यादेः संभ्रमो मतः। तत्र विस्मरणं स्तंभः स्वेदः
स्खलनं स्खलद्गतिः। अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः। अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्त
त्र। क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिरित्येके। गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः। सविलासांगवी
क्षाविनयावज्ञादिकृत्तु सः। प्रारब्धकार्यासिध्यादेर्विषादः सत्वसंक्षयः। निःश्वासोच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेष
णादयः। कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः। तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः। निद्राव्यापारवै

शिवः
३६

[redacted]

आधिश्चासंतदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः। मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहावेशादिसंभवः इति केचित्। र

सुखमिंद्रियाणांश्रमादिभिः। तत्र जृंभांगभंगाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः। विरोधिभावात्सर्वस्य प्रस्मृतिर्विस्मृतिर्भवेत्। ध्यानजाड्यप्रमोहाधि
परितापादिकृत्तु सा। स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः। कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः। निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोध
श्चेतनागमः। जृंभांगभंगनयनमीलनाङ्गावलोककृत्। अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता। तत्र स्वेदः शिरःकंपनेत्ररागांगविक्षेपाः
लज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्थाऽन्यविक्रिया। व्यापारांतरसंगित्ववदनानमनादयः। क्षिप्तपराधदौर्मुख्यचौर्याद्यैश्चंडत्वमुग्रता। अ
त्र स्वेदशिरःकंपताडनातर्जनादयः। भ्रांतिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः। स्मेरताधृतिसंतोषौ बहुमानस्तथात्म
नि। व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः। प्रस्वेदकंपतापाद्या अनुभावतयोदिताः। उत्कंठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविभ्र
मः। तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहासासितादयः। जीवस्योत्क्रमणारंभो मरणं परिकीर्तितं। संमोहेंद्रियसंग्लानिगात्रविक्षेपणादि
कृत्। अत्र मरणस्थाने केचित्करुणं पठंति। सा च परदुःखप्रहाणेच्छारूपत्वाच्चित्तवैक्लव्यमभावकोटिनातिरिच्यते इति

प्रदीपः
३७
37

तद्गणनमत्रानुचितमत्रानुचितमित्येके· अन्येतु तस्यादयावीरस्यापित्वमित्यत्र लक्षणानौचित्यमित्याहुः। नचान्यत्र संचारित्वाद्गणनं फ
लवदिति वाच्यं· स्थायित्वं तु रसाधारणत्वात्· तेपि हि क्वचन संचारिणः। तदुक्तं· शृंगारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथापरः। शांते जुगुप्सा
कथिता व्यभिचारितया पुनः। इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयंभाविनबुद्धिभिरिति· गर्जितादेर्मनः क्षोभस्त्रासो त्रोत्कंपितादयः। ऊहो वि
तर्कः संदेहस्त्र शिरोंगुलिनर्त्तकः। निर्वेदस्यामंगलप्रायस्य प्रथमान्निर्देश्यते पि प्राङ्निर्देशो मुख्यप्रकाशनेन स्थायित्वप्रतिपादना
य· तेन निर्वेदस्थायिभावाख्यः शांतो पि नवमो रसः। तत्कृतिकत्वात्· अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा मणौ वा लोष्ठे
वा कुसुमशयने वा दृषदि वा· तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्येरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः।
स्त्रैणं स्त्रीसमूहः। वाधाशम्यां द्वयोर्द्वयोस्तुल्यता द्योत्यते· अत्र वदंति· शांतो नाम नवमरसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरप
ह्नवः। नचैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते· तस्य विषयबलं प्रत्ययरूपत्वाद्दाल्मावमानन्नरूपत्वाद्वा· शांते च निखिलविष शिवः ३७

=अत्र मिथ्यात्वेन परिणाम्यमानं जगत्तत्त्वं अनंततपोवनाद्युद्दीपनं· अहिंसादिषु समदर्शनमनुभावः। मतिधृत्यादिर्व्यभिचारिणः।=

यपरिहारजनितात्ममात्रविश्रामानंदप्रादुर्भावमयत्वानुभवात्· तदुक्तं· यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं· तृष्णाक्षयसुखस्यैते [redacted]
नार्हतः षोडशीं कलामिति· अतएव सर्ववृत्तिविरामोस्य स्थायीति निरस्तं· अभावस्यस्थायित्वायोगात्· तस्माच्छमोस्य स्थायी
निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः। स च शमो निरीहावस्थायामानंदः स्वात्मविश्रमादिति· रसवद्भावोप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्येषु पठितः
स किंरूपः रत्यादीनां रसरूपत्वात्· व्यभिचारिणां रसांगतानियमेन प्राधान्याभावात्· सात्विका नाम व्यंग्यत्वादित्यत आह· र
तिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथांजितः। भावः प्रोक्तः। रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणं· तेन देवादिविषया सर्वा· कांतादिवि
षयाप्यपुष्टा रतिः। हासादयश्च प्राप्तरसावस्थाः। प्राधान्येन व्यंजितो व्यभिचारी च भाव इस[illegible]व धात्व्यं· यदुक्तं· रसादिभ्ये
न्निरंगः साध्वादिविषयो थवा· अन्यांगभागभाग्वास्यात्र तदा स्थायिशब्दभागिति· तदेतदाह वृत्तिकारः। कांतादिविषयात्तु
व्यक्तः शृंगारः। तत्र देवाविषया रतिर्यथा· कंठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतं· अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भे

=अमनात्देवआलंबनं-दृशोपदभतिमाथाय्याहेतैश्वर्यम्ब्रुद्दीपनं-लवोनुभावः। धृतिमाहात्म्यस्मरणदर्पोआभिचारिणः।१= मुनिरालंबनं-यात्यत्तानिविधुद्दीपनं-स्तोत्रमनुभावः। माहात्म्यस्मरणंव्यभिचारि-२=

प्रदीपः

३८ दृदृन्ति यदिमे न रोचन्ते मुनिविषया यथा- हरस्य धंसंप्रति हेतुरेष्यतः श्रमस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः। शरीरआज्ञां जवदीयदर्शनं व्यन

३४ क्तिकालत्रितये पियोग्यतां- एवमभासपरिपोषापुत्रादिविषयारतिः स्थाय्यंतरं वा प्रधानार्थं- व्यभिचारी प्राधान्येन वर्णितो यथा- जा
नेकोपपहारा अनुखी प्रियतमास्व मेघदृष्टाम याभाभासं स्पर्शपाणिनेति रूदतीं गंतुं प्रवृत्तः पुरः। नोयावसारि रभ्यसाङ्कशस्ते
शश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निशादरिद्रीकृतः। अत्र विधिं प्रत्यसूया प्राधान्येन प्रतीयते- तदाभासा अ
नौचित्यप्रवर्त्तिताः। अनौचित्येन अकर्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः। तच्चैकाश्रयत्वे- तिर्यगादिविषयतायां बहुविषयत्वे व्यभि
चारिणाम भासांगतायां वाद्यष्टव्यं- एकविषयारतिरेव नेति तु प्रलापः। वंदीकृत्य नृप द्विषामित्यादा बुदाहरिष्यमाणत्वात्
रसाभासो यथा- स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विनायन्न रमसे विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखेवयं मृगयसे- सुलग्ने को जातः
शशिमुखि यमालिंगसि बलात् तपः श्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्याय सितु यं- अत्र बहुषु व्यापारोपादाने न बहुविषया शिवः

=प्राधान्येनेति-शठेस्ननेननिर्दोनायकाविलासात्प्राधान्यं- विधिरालंबनं-निदोऽर्जन्मस्युद्दीपकं-साञ्त्वोक्तिरनुभावः।१= एकेति-नायकनायिकान्यतरमात्राश्रयत्वेरतेरित्यर्थः।४= व्यभीति-व्यभिचारिणांनुभाभासांगतायांभावाभासत्वमित्यर्थः।५= ३८
·रतेः·

=तादृशोऽपि· तादृशानेकेसर्मः ।१= तुशब्देनेति· पंतुभ्यापसीति भ्यानकर्मी भूतस्मेलने भ्यो भेदमतीते भिन्नत्वमवगम्यते ऽतः सर्वेषामपि स्वनस्तनो भेदमतीति सिद्धं ।२= बहुपदं· बहुव्यापारोपादाननिमित्तमिति गतं·४= श्रीमद्गुदिमस्तावलोकितः ।४=

रतिर्व्यज्यते· नन्वत्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमसिद्धं· एकत्रापि तादृशव्यापारसंभवात्· यत्त्वनेककर्मपदोपादानमनेकविषयत्वं क्रियायाः प्रक
टयति· एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेव कर्मपदमुपाददीतेति तत्तुच्छं· स्तुमो विलेभे इत्यादीनां भिन्नवाक्यस्थानामेकविभक्त्यंतपदोपस्था
पितेनान्वये तरत्वयिनो भिन्नस्यापि कंकश्ल्यादिपदैरेवोपस्थापनार्हणात्· अत्र क्रमः। तुशब्देन व्यवच्छेदार्थेन व्यापारस्यानेकविष
यत्वं लभ्यते· एवमेकत्र भेदाभिप्राये ऽवगते ऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते· बहुपदमनेकपरं वा· भावाभासो यथा· राकासुधाकरमु
खीतरलायताक्षी सस्मेरयौवनतरंगितविभ्रमास्या· तत्किं करोमि विदधे कथमद्य मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्यु
पायः॥ अत्र रतेर्व्यभिचारिणी चिंता अनौचित्यप्रवर्तिता· नायिकाया अननुरक्ततया रतेरनुत्कृष्टत्वेन तद्व्यभिचारिणोऽपि त
थात्वात्· एवमन्येप्युदाहार्याः। भावशांत्यादिक्रमः इत्यत्र भावशांत्यादिपदप्रतिपाद्यमाह· भावस्य शांतिरुदयः संधिः शबल
ता तथा· संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः। शबलता तु कालभेदेन निरंतरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनां· न च भावस्य प्र

=एवमिति· यथा पूर्वापालंबनतया रतेर्व्यभिचारिणी आलंबनतया नायिकायाः ... आलंबनतया ... वीभत्सस्य ... ।१=

= उपगमादिति। अयं भावः। यद्यपि शांतेऽर्थांतरोदय एव चमत्कारित्वं उदयस्य च शांतिपूर्वकत्व एव चमत्कारित्वमतएव च भावानां शांत्युदयौ ... एवं चैतद्भेदद्वयेऽप्यवगन्तव्यमयं कीतयापि पूर्वपूर्वोपमर्देन परोदये एव तस्या आस्वादनं तांगीकारादिह ... भावशांतिः

बलतायाः। शांत्युदयाभ्यामविशेषः। शांते रूपस्य स्वाद एकैकस्यास्वादे तद्भेदद्वयोपगमात्। तत्र भावस्य शांतिर्यथा। तस्याः सांद्रविलेपन
स्तनतटप्रश्लेषमुद्रांकितं किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते। इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया सा
श्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्यापि तद्विस्मृतं। अत्र कोपस्य शांतावेव चमत्कारविश्रामः। उदयो यथा। एकस्मिन् शयने वि
पक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि। आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्त
त्क्षणान्मा भूत्सुप्त इवेत्यमंदवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः। अत्रौत्सुक्यस्योदयः। संधिर्यथा। उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेर
भ्यागमादेकतः सत्संगप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः। वैदेहीपरिरंभ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानंदी ह
रिचंदनेंदुशिशिरस्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः। अत्र पूर्वार्धे संभ्रमात्मक आवेगः उत्तरार्धे हर्षः। अनयोस्तुल्यमेवास्वादः। शबल
ता यथा। क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कांतं मुखं। किं वक्ष्यंत्यपक शिवः

= शांतावेवेति। एवं संभ्रमहर्षादेर्व्यवच्छेदकः ... भावयोस्तुल्यत्वात्। औत्सुक्यस्येति। ननु ... अपि कोपप्रशांते ... इति भावः। अनयोरिति। परिरंभजन्यहर्षसत्संगप्रियतोत्फालोभयजन्यतावेगस्तुल्यमिति भावः। ३९

कल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खल्वनुपबाधन्यो धरं धास्यति· अत्र काकार्यमित्यादौ वि[redacted]तर्कः। न्रूयोपीसौत्सुक्यं· दो
षाणामिति मतिः। कोपेपीति स्मृतिः। किं वक्ष्यतीति शंका· स्वप्नेपीति दैन्यं· चेतःस्वास्थ्यमिति धृतिः। कः खल्विति चिंता· स्फुटं पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रती
यमानश्शबलता चमत्कारभूमिः। ननु भावस्य शांत्यादिवत्स्थितिरपि प्रकारः संभवस्येवत त्कोनोक्त इति चेन्न· भावोक्त्यैव तदुक्तेः। भावस्थि
तेर्भावाभिन्नत्वात्· ननु व्यभिचारिस्थले नियमतो मुख्यस्य रसस्यावस्थानात्तत्कथं भावोदाहरणमेतत्कथं वा भावध्वनित्वं रसां
गत्वेन तेषां गुणीभावादिति सत्यमाह· मुख्ये रसेपि ते गित्वं प्राप्नुवंति कदाचन· ते भावशांत्यादयः। कदाचन यदा तेषां गित्वेन वि
वक्ष्यंते· विवक्षनप्रवृत्तराजानुगम्यमानभृत्यवत्· एवमसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदानाह· अनुस्वा
नाभसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिस्तु यः। शब्दार्थशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः। घंटायां हन्यमानायां मुख्यशब्दानंतरं यथा
क्षोदीयान परोनुरणनरूपः शब्दः प्रतीयते तद्वत्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यास्थितिर्यत्र सः। शब्दस्यार्थस्य उभयं चेति द्वंद्वः। तेन शब्द

प्रदीपः

४०

40

क्तिमूलव्यंग्यः अर्थशक्तिमूलव्यंग्यः उभयशक्तिमूलव्यंग्यश्चेति त्रिधेत्यर्थः। शब्दशक्तिमूलत्वं चैतदेव यत्तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्न तु
पर्यायांतरेणापि। एतद्वैपरीत्येनचार्थशक्तिमूलत्वं न त्वभिधया तत्प्रतीतिरिति। एतेनाभिधायाप्यत्र न नियमनं तत्रैष भेदो द्रष्टव्यः
तन्नियमने तु नाभिधामूलत्वं किंतु व्यंजनामूलत्वमेव नष्टात्मन इति वक्ष्यवेदितियत्केनचिदुक्तं तन्नादेयं। नष्टात्मन इत्यादेरप्य
त्रैव दने घटत्वात्। अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्तेः। किंच। प्रथमोदाहरणे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानेन द्वि
तीयेनवानित्यनेन तृतीये असीत्यनेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात्तेषामुदाहरणत्वं विरुध्येत। तस्मादयोक्तमेव
वन्याय्यं। तेषु मध्ये। अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते। प्रधानत्वेन सज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा। शब्दशक्तिरूपानुरण
न रूपव्यंग्यो द्विधा। अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशादित्यर्थः। तत्राद्यो यथा। उल्लास्य कालकरवालमहा
म्बुराशिं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन। निर्वापितः सकल [redacted] एव रणे

शिवः

४०

रिपूणां धाराजले स्विजगति ज्वलितः प्रतापः। कालो वैरिसंहर्त्ता यः करवालः स एवांबुधाराजलं वहतीति महांबुवाहः। यद्वा महदुत्सवः स एवांबुतवाहः। गर्जितं सिंहनादः। अत्र करवालमुक्तास्य एतावन्मात्रे वक्तव्ये पदे तादृशशब्दप्रयोगः तस्यासंबद्धार्थकतामाप्रसज्यतामित्यप्राकरणिकेरिंद्रवारिवाहादिभिः प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्युपमालंकारो व्यंग्यः। स च शब्दशक्तिमूलः। पर्यायांतरेण भूपादिना तदर्थोपस्थितौ तदप्रतीतेः। एवमग्रेपूह्यं· एवमलंकारांतरा ण्यपि· यथा· तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकाद्विभोमधुरलीलः। मतिमानतत्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति नृपवान्· अत्र तिग्मरुचिः अप्रतापः एवं क्रमेण एकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः। पदान्तरेपि विरोधाभासो यथा· अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो· अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि· ननु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यंग्यत्वमेव· नेत्युच्यते· तत्कियती सीमाः अपि शब्दादेर्विरोधस्य व्यंजकस्य भावे वाच्यत्वं तदभावे व्यंग्यत्वमिति· निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते· जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्ला

प्रदीपः
४१
५१

ध्यायश्च लिने· चित्रं नानाकारं आलेख्यं च कलाचंद्रस्य षोडशो भागः कौशलं च· अत्रोपादानैर्भिन्नाचालेख्यकारिभिः कलावत्त्वः श्लिनोव्यति
रेकोव्यंग्यः। तस्या चित्रकलाशब्दयोः परिशिष्टस्य सत्त्वेन शब्दशक्तिमूलता· नन्वदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्यं न वा· आद्ये कुतस्तेषामलंका
रत्वं अन्यानलंकरणात्· द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं· व्यंग्यस्याप्राधान्यादिति चेन्न· पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावताऽ
लंकारव्यपदेशात्· यथा ब्राह्मण[redacted]बौद्धसंन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः। नन्वेवं व्यपदेशासमर्थने पि अलंकारस्य ध्वनित्व
मसमर्थितमिति चेन्न· अलंकारपदेन तद्योग्यताया विवक्षितत्वात्· नचैवं रसादिध्वनावप्यलंकारध्वनित्वप्रसंगः। सं
लक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य तथाभिप्रेतत्वात्· वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यंग्यस्य वाच्यापेक्षयैव न तु रसापेक्ष[redacted]यापि
तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात्· तथाचोपमादीनां रसांगतया[redacted]लंकारत्वं· वाच्यापेक्षयाप्राधान्यं चेति न दोषलेशाव
काशः। वस्तुमात्रं यथा· पथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे· उण्णअ पओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वस

शिवः
४१

मुः अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति व्यज्यते। तच्च पओहरेति शब्दशक्तिमूलमिति। तथा। शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वं
यस्मै प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च। अत्र प्रथमार्द्धे शनिरशनिश्चेत्यनेन विरुद्धावपि त्वदनुवर्त्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तु
व्यज्यते न तु विरोधालंकारः। शनिरशनिरित्यनयोः सामानाधिकरण्याभावात्। विरोधस्य च तत्रैव विश्रांतेः। द्वितीयार्द्धे तु नोदा
हरणं। तत्र चशब्दस्य अप्यर्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात्। समुच्चयमात्रार्थत्वे विरोधस्यैव व्यंग्यत्वादिति। अर्थशक्तिमूलानुरण
नरूपव्यंग्यं विभजते। अर्थशक्त्युद्भवे (ध्वनौ) ऽप्यर्थो व्यंजकः संभवी स्वतः। प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोंभितस्य वा। वस्तु वालं
कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत्। वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः। स्वतः संभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः अ
पि तु बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः। प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसन्नपि वक्तृप्रतिभामात्रेण तथा नि[redacted]
[redacted]र्मितः। अयमर्थः। व्यंजकोऽर्थस्त्रिधा। स्वतः संभवी। कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः। कवि

प्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च निबद्धनायकादिवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च · स त्रिविधोऽपि वस्तुमात्रमलंकृतिर्वेति षड्विधो व्यंजकः । एषां व्यंग्यमपि प्र
सेकं वस्तु वालंकृतिर्वेति द्वादश भेदा भवंति · तत्र स्वतःसंभविन्यर्थे व्यंजकत्वेन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा · अलससिरमणिधु
त्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ · इअ भणिएण णअंगी प्पफुल्लविलोअणा जाआ · अलसत्वेनान्यत्र गंतुमनिच्छुः । धूर्त्तेषु
नरतेधनाढ्यतमगुणः । धनसमृद्धिमत्तयारूपाणाइति निर्धार्य यत्प्रफुल्लनयनत्वं वस्तु तेनान्यासामनाकर्षणीय इति ममैवोपभोग्य
म इति वस्तु व्यज्यते · वस्तुनालंकारस्य यथा · धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेऽपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु · नीवीं प्रति प्र
णिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि · अत्र वाच्येन वस्तुना त्वमधन्या अहं तु धन्येति स्वस्य व्यतिरेकोऽलं
कारो व्यज्यते · ननु व्यंजको धन्यासीति तत्सदृशस्य व्यतिरेक एव · न तत्परं वस्तु व्यंजकोदाहरणमेतदिति चेन्न · संबोध्यव्यतिरेक
स्तावन्न वाच्यः । आत्मनि कथनाभावस्याशक्यत्वात् · व्यंग्यस्तु यद्यपि नवत्येव तथापि तमनपेक्ष्यैव वाच्येन वस्तुमात्रेण यथोक्त

व्यतिरेकव्यंजनादिति· अलंकारेण वस्तुनो यथा· दर्पांधगंधगजकुंभकपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः। वीरैर्व्यलोकि
युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव वयस्यकरे कृपाणः। अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणो व्यलोकीति उपमानपुनरुक्तेक्षा· सं
भावनाविरहात्· तथा च सकलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यत इति वस्तु प्रकाश्यते· अलंकारेणालंकृतेर्यथा· गाढकान्तदशनक्षतव्य
था संकटादरिवधूजनस्य यः। ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्स्संदशन्युधि रुषा निजाधरं· अत्र निजाधरदशनवैरिवधूजनो
ष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्यभावलक्षणया अतिशयोक्त्या अलंकारेण दशनसमकालमेव शत्रुयो
व्यापादिता इति समुच्चयो सोसत्त्वन्यो युगपद्या गुणक्रियाद्युक्तलक्षणः समुच्चयालंकारो द्योत्यते· एवम् एव च तुल्यकालं योगिनेति
बुससातुल्ययोगिनेति केश्चिदुच्यते· मम क्षत्याप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्तता मितिबुद्धेरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाप्यत्र व्यंग्या· एषु व्यंजकोऽर्थः स्वत
ःसंभवी· कविप्रौढोक्तिसिद्धव्यंजकेऽर्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा· कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वा कीर्ति

प्रदीपः
४२

विबुधरमणीगीयमानां यदीयां· स्वस्तापांगाः सरसबिसिनीकांडसंजातशंकाद्दिग्नागाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयंति· अत्र यद्यपि बिसि
नीकांडसंजातशंकाइति भ्रांतिमान्ससंदेहो वालंकारो व्यंजकइति वस्तुमात्रं व्यंजकोदाहरणत्वमयुक्तं· तथापि तन्नागनैरपेक्ष्येण पि किं
चिच्चुलुकं कर्णप्रविशतीत्येतावतापि वस्तुमात्रे [redacted] णयेषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवंश्वैत्यमन्वर्त्तत्वादि
बुद्धिजननेन त्वत्कीर्त्तिश्रमत्करोतीति व्यक्तिसंभवाद्वस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तं· अत्र च कीर्त्तिश्रवणानंतरं कर्णे हस्तावर्त्तनं हस्ति
नो न स्वतःसंभवि किं तु कविसंप्रदायात्कविना वर्णितमिति कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वं· एवमग्रेपि द्रष्टव्यं· अत्रैव वस्तुनाऽलंका
रस्य यथा· केसेसु बलामोडिअ तेण समरम्मि जअसिरी गहिआ· जह कंदराहि विहुरा तस्स दिढं कंठअम्मि संठविआ· अत्र ते
न तथा समरे केशेषु जयश्रीर्गृहीता यथा तस्यारयः कंदराभिः कंठेस्थापिताइति वस्तुना एकत्रैव संग्रामे विजयदर्शनात्तस्या
रयः पलाय्य गुहासु तिष्ठंतीति काव्यलिंगं· न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोपि तु ततः पराभवं संभाव्य कंदरा एव न तांस्त्यजंतीत्यपह्नुति

शिवः
४२

श्च व्यज्यते· यत्तु केशग्रहावलोकनोद्दीपितमदनाश्च कंदरास्तद्विधुरान्कंठग्रहं कुर्वन्तीत्युत्प्रेक्षा व्यज्यत इति· तन्नैवं देवं· यदि पूर्वकं दराद्दीनां
नायिकात्वाद्यारोपः स्यात्· अन्यथा केशग्रहणस्य मदनोद्दीपकत्वायोगात्· तदभ्युपगमे च न वस्तुमात्रस्य व्यंजकत्वं किं तु समासोक्ते
रलंकारस्य· अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा· गाढालिंगणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ· माणंसिणीए माणो पीलणभीअ
व्व हिअआइं· अत्र पीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्षारूपालंकारेण प्रत्यालिंगनादि तत्र जन्यत इति वस्तु ध्वन्यते· अत्रैवालंकारेणालं
कारस्य यथा· जाठरं व हसंती कइवअणंबुरुहबद्धविणिवेसा· दावेइ भुअणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी· अत्र यास्य विर
मिव हसंतीत्युत्प्रेक्षालंकारेण चमत्कारैककारणं नवं नवं जगदजडासनस्था निर्मिमीत इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेकः प्रका
श्यते यदुत्प्रेक्षां विनापि व्यतिरेकोयं प्रकाश्यते नियतिकृतनियमरहितादिवत्· तथा न स्फुटो भवतीति· यद्वा· तावन्मात्रस्य व्यंज
कत्वेप्युत्प्रेक्षाव्यंजकत्वं न विहन्यत इति· कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यंजकार्थस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टयं वस्तुना वस्तु

नोध्यक्तिर्यथा·जेलंकागिरिमेहलासुखलिदासंभोअखिन्नोरईफारफुल्लफणावलीकवलणेपत्ताद्दरिद्दत्तणं·तेएह्लिंमलआणिला
विरहिणीणीसाससंपक्किणोजादाझत्तिसिसुत्तणेविबहलातारुस्सपुस्सा[redacted]विअ·अत्रयथोक्तेनवस्तुनानिश्वासेनप्राप्तै
श्वर्याःकिंकिंनकुर्वतीतिवस्तुव्यज्यते·तारुस्सपुस्साविअेत्यस्यव्यक्तावनुपयोगात्·नचैवमस्याप्रयोजकत्वं·उक्तिविशेषपरि
पोषकत्वात्·निश्वाससंपर्कस्यबहलत्वहेतोरुपादानात्काव्यलिंगस्यैवव्यंजकत्वेतिचेन्न·तस्यहेतुत्वाविवक्षणात्तथानु
[redacted]वक्तेः।तत्रैववस्तुनालंकारस्ययथा·सहिविराइऊणमाणस्समज्झधीरत्तणेणआसासं·पिअदंसणाविलत्तण
खणम्मिसहसत्तितेणओसरिअं·अत्रप्रियदर्शनविकलत्वक्षणेधीरत्वेनापहृतमितिवस्तु·अकृतेपिप्रार्थनेसाप्रस
न्नेतिविभावना·त्वंप्रियदर्शनसौभाग्यबलंधैर्येणसोढुंनशक्यतइतिउत्प्रेक्षाचव्यज्यते·अत्रैवालंकारेणवस्तुनो
यथा·उल्लोल्लकरअरअणक्खएहिंतुहलोअणेसुमहदिन्नं·रत्तंसुअंपसाओकोवेणपुणोइमेणअक्कमिआ·अत्र

किमितिकुपितेलोचनेवहसीतिप्रश्नोत्तरादुत्तरालंकारेण कोवेणाइमेअक्कमिआइत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन न केवलमार्द्रक्षताग्निगोप
यसिअपितुतेषामहंप्रसादपात्रंजातेतिवस्तुव्यज्यते· अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा· महिलासहस्सभरिए हिअए सुहअ सा
अमाअंती· दिअहं अणण्णकम्मा अंगं तणुअंपि तणुएइ· अत्र महिलासहस्रभरितत्वात्तव हृदिस्थानं नलभमाना ततोपि तन्वपि
तनयतीति हेत्वलंकारात्स्यात्तनोस्तनूकरणेपि तव हृदये न वर्त्तत इति विशेषोक्तिः। अत्र कविनिबद्धासखीवक्त्री· एवमर्थश
क्त्युद्भवस्य द्वादशभेदाः। शब्दार्थोभयशक्त्यैकः। यथा· अतंद्रचंद्राभरणासमुद्दीपितमन्मथा· तारकातरलाश्यामासानंदंनकरो
तिकं· अत्र श्यामारूपकामिनीविशेषरजन्योरुपमाव्यंग्या· साचातंद्रचंद्रेत्यादेः परिवृत्तसहतया समुद्दीपितेत्यादेस्तत्सह
तयाउभयस्यापिव्यंजकत्वेन शब्दार्थोभयशक्तिमूला· भेदाअष्टादशसंततत्व· अस्य ध्वनेः। ननु शब्दार्थोभयमुद्भवः। ननु रस
भावादीनां बहुत्वाद्द्वादशत्वमनुपपन्नमित्यत आह· रसादीनामनंतत्वाद्भेद एको हि गण्यते· कथमनंतत्वं· इत्थं· नवरसाः। तत्रशृं

=उभयस्यापीति· पंक्तिर्भाणेसादेपरिवृत्तसहसस्यरप ओरचाप्यस्योरेव व्यंग्यव्यंजकत्वं नेतरेषां पर्यायिकयामादिमपदानां परिवृत्तिसहत्वाभिति नोभयशक्तिमूलत्वं· एवं च प्राधान्येन विवक्षितव्यंग्योपयोगिपदानां परिवृत्तिसह—
=त्वासहत्वाभ्यामर्थशब्दयोः प्राधान्यमिति फलितं· अतंद्रसादौ तु सर्वेदेव … साधारणधर्मे रूपमायाः कवितात्पर्यविषयत्वात्सर्वेषां व्यंजकत्वमतंद्रचंद्रतारकाद्यपामापदानां परिवृत्तसहत्वं आभरणादिपदानां चतत्सहत्वं· र—

गारस्यद्वौभेदौ· संभोगोविप्रलंभश्च· तत्रसंभोगस्यापिपरस्परालिंगनादयोबहवोभेदाः। विप्रलंभस्याभिलाषादयउक्ताः। तयोरपिविभा
वानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यं· तत्रापिनायिकानायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वं· तत्रापिदेशकालावस्थाभेदइत्येकस्यैवरसस्या
नंत्यं· कागणनासर्वेषां· कुतस्तर्हिव्यंजकत्वेनगणनं· असंलक्ष्यक्रमत्वरूपमेकंसामान्यमाश्रित्य· वाक्येधुत्थः। शब्दार्थोभयशक्ति
मूलोध्वनिर्वाक्यएव· ननुनायंनियमः। शिशुपालवधेतदुक्तौप्रबंधेपिदर्शनादितिचेन्न· तत्रोभयशक्तिमूलत्वेपिध्वनित्वाभावात्
तुल्यप्राधान्यभावाद्यालक्षणातिक्रमत्यागइतिवत्· अन्यत्राप्येवंसंभाव्यतइतिचेत्संभाव्यतांनतूक्तापिनिश्चीयतेयेनतदादायवि
भागःस्यादिति· पदेप्यन्ये· अन्येसप्तदशध्वनिभेदावाक्येपदेपि· ननुपदस्यव्यंजकत्वेकिमायातंवाक्यरूपस्यकाव्यस्यध्वनित्वेक
थंवापदमात्रस्यव्यंजकत्वेवाक्यस्यैवसमस्तस्यचारुतेतिचेत्· उच्यते· पदप्रकाश्यत्वंनपदमात्रस्यव्यंजकतयाकिंतुतस्यप्रा
धान्येन· अविवक्षितवाच्येपदमात्रस्यव्यंजकत्वेपियद्वाक्यवाच्येशब्दस्यार्थस्यवाक्यस्याप्यतिशयितार्थव्यंजकत्वंतद्वाक्यस्यैवध्व

नित्यमित्यभ्युपगमान्नैकश्चिद्दोषः। एकदेशस्थितेनच तादृशपदेन समस्तमेववाक्यं चारुतामुपगच्छतीति कामिनीवैकावयव
स्थितेनभूषणेन· तदुक्तं ध्वनिकृता· एकावयवसंस्थेनभूषणेनेवकामिनी· पदद्योत्येनसुकवेर्ध्वनिनाभारतीति· तत्रवाक्यव्यंग्य
मुदाहृतं· पदव्यंग्यमुदाह्रियते· तत्राविवक्षितवाच्यस्यद्वयोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यंयथा· यस्यमित्राणिमित्राणिशत्रवःश
त्रवस्तथा· अनुकंप्योऽनुकंप्यश्चसजातःसचजीवति· अत्रद्वितीयोमित्रशब्द आप्तत्वे· शत्रुशब्दोनियंत्रणत्वे· अनुकं
प्यशब्दःस्नेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्यः। नायकस्यदृढप्रकृतित्वंव्यंग्यं· ननुत्वामस्मिवच्मीतिवाक्यप्रकाशेपूर्वमेवोदाहृतं· तस्मा
दस्यपदप्रकाश्यस्यकोभेदः इतिचेन्न· अनवबोधात्· तद्धिमत्येकपदव्यंग्यभिन्नंसमस्तपदवाक्यव्यंग्यं तस्मादत्रसर्वथा
सावधानेनभाव्यमित्येवंरूपंयत्तत्परं· इदंतुकेवलमित्रादिपदव्यंग्याभिप्रायमिति· अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यंयथा· खजनव्यव
हारादीसंततिदारुणाजहविततविधीराणं· हिअअवअस्सबहुमआणाणुहवसाआविडुअंति· अत्रविमोहेनामत्रनिर्लक्ष

तेनचवाक्यस्यकथमपिप्रवेशः। इष्टकार्यकारित्वंव्यंग्यं· यद्यपिव्यवसायेविमोहाभावोनान्वयायोग्यइतिकुतोलक्षणा· तथापिधीरा
णामधीरेभ्योवैलक्षण्यंप्रतिपाद्यं· नचतल्लक्षणांविनासंभवति· अधीरव्यवसायेपिमोहाभावादित्यवश्यंलक्षणाङ्गीकार्या· अ
लक्ष्यक्रमव्यंग्यंयथा· लावण्यंतदसौकांतिस्तद्रूपंसवचःक्रमः। तदासुधास्पदमभूदधुनातुज्वरोमहान्· अवयवस्यसं
स्थानसौष्ठवंरूपं· अवयविनस्तदेवलावण्यं· कांतिरुज्वलता· अत्रविप्रलंभार्थवाक्येऽनुभवैकगोचरमर्थंप्रकाशयतांतस
दादीनांप्राधान्यं· एवमन्येपि· नकेवलंसर्वनामपदानामेवरसादिव्यंजकता· किंत्वन्येषामपि· यथा· मुग्धेमुग्धतयैवनेतु
मखिलःकालः किमारभ्यतेमानंधत्स्वधृतिंबधानऋजुतांदूरेकुरुप्रेयसि· सख्यैवंप्रतिबोधिताप्रतिवचस्तामाहभी
ताननानीचैःशंसहृदिस्थितोहिननुमेप्राणेश्वरःश्रोष्यति· अत्रभीताननेतिपदंनीचैःशंसनविधानस्यायोग्यतांप्रकाश
यत्प्राधान्येनरसातिशयंव्यंजयति· भावादीनांतुवाक्येपिनताद्दशंचारुत्वंपदप्रकाश्यत्वेसुतरां· अतस्तत्रनोदाह्रियं

ते· लक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदेषु शब्दशक्तिमूले अलंकारव्यक्तिर्यथा· रुधिरविसरप्रसाधितकरालकरवालरुचिरभुजपरिघः झटि
ति भ्रुकुटिविटंकितललाटपट्टो विभासि नृपभीमः। अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपसंबोधनेन भीमसेनोपमा व्यज्यते·
अत्रैव वस्तुनो व्यक्तिर्यथा· भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः। कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः। काचित्सं
केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्याशंसति· तत्र सदागमपदेन स्तुतिर्व्यज्यते· उभयोश्चैतयोः शब्दप्राधान्यं· परिवृत्तसहत्वा
त्· अर्थशक्त्युद्भवेषु स्वतःसंभविन्यर्थे व्यंजके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा· सायंस्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समा
लेपितं यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विश्रब्धमत्रागतिः। आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्तासि येनाधुना नेत्रद्वं
द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुं· अत्र न तव सौकुमार्यमाश्चर्यं येनाधुना क्लान्तासी वस्तुना कृतपरपुरुषपरि
चया क्लान्तासीति वस्तु अधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते· वस्तुनालंकृतेर्यथा· तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका· त

[redacted] च्चिंता विपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा· चिंतयंती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणं· निरुच्छ्वा
सतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका· युग्मकं· अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि दुष्कृतसुकृतयोः फलानि वियोगदुःखचिंताह्लादाभ्यां क
याप्यनुभूतानीत्युक्तं· एवं च दुःकृतसुकृतफलराशितादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखचिंताह्लादौ प्रतीयेते इति [redacted] नि
गीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिद्वयमशेषचयपदाभ्यां द्योत्यते· अलंकारेण वस्तुनो यथा· क्षणदासाक्षणदा वनमवनं व्य
सनमव्यसनं· बतवीर तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वं· अत्र पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वमित्यर्थांतरन्यासे
न विधिरपि त्वामनुवर्त्तत इति सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते· ननु नायमर्थांतरन्यासः वनं रक्षकमित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्यानु
॥ पपादकत्वादिति चेन्न· शब्दशक्त्याव्यंग्यस्य क्षणदाक्षणदाभिन्नेति विरोधस्योपपादकत्वेन तथात्वात्· अलंकारेण
लंकारस्य यथा· बुब्बुवक्कुहस्तगोसम्मिआसिअ रुरोमिल्लाणकमलदलो· इअ एव व कुआसोऊण कुणइ वअणं महि

समुद्रं· अत्राधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण त्वयास्य मुकुमुकुच्चुंबनं कृतं तेन तस्य म्लानत्वमिति काव्यलिंगं स्फुरणास्य च अध
कमलदलपदप्राधान्येन द्योत्यते· अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरे व्यंजकार्थे वस्तुना वस्तुव्यक्तिर्यथा· राईसु चंददधवलासु
ललिअमप्फालिऊण जो चावं· एकच्छत्तं विअ कुणइ त्तिहुअणरज्जं विअंभंतो· अत्र वस्तुना येषामसौ स्मरो राजा तेषु मध्ये
न कश्चिदपि तदादेशपराङ्मुख इति जायाभिरुपभोगपरैर्निशा तिवाह्यत इति वस्तु त्रिभुवनराज्यपदेन प्राधान्येन व्यज्यते·
अखंडाज्ञाविषयोत्तिराज्यं· इवार्थो न व्यंजनोपयोगी· अस्तु नन्तस्मिरिसागे ऽतिशयो गम्यते· वस्तुनालंकृतेर्यथा· निशितशर
धियार्पयत्यनंगो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले· दिशि निपतति सा च वक्त्रतत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषंत्यवस्थाः॥ अ
त्र व्यतिकरमेत्य सावस्थाः समुन्मिषंतीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि निर्वेदोन्मादादयो ऽवस्था भवंतीति विरोधालंका
रो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते· अलंकारेण वस्तुनो यथा· वारिज्जंतो वि पुणो संदावकअत्थिएण हिअएण· थ

= अत्र विरोधव्यंजने व्यतिकरपदस्य संपर्कबोधकस्य प्राधान्यं· न च रागनिरागनिरासादिवत्सामानाधिकरण्याभावे कथं विरोधालंकार इति वाच्यं· नत्रेसुपान्ते एकत्र धर्मिण्येवकारितं हसितमिसाधवस्यात्रतिसामानाधिकरण्यस्य स्फुटं प्रतीतेः॥ नत्व [illegible]

=विषयसंगापकारर्थितेनाहृदयेनश्वासाधिकालमेणयमानोहावोवार्यमाणमृवेमिगम्भोटसेसानताथामहेतापिसानगासमोहार्दनविशुद्धजातित्वान्नचलनीत्यर्थः॥१२॥ स्कंधः॥सेनापिवेशेपिवलंसैन्यमपि॥१॥=

एतरवअस्सएएं विसुद्धजाईएवलइसे हारो॥ अत्रस्तनभारवयस्येत्न विशुद्धजातित्वाद्धारोनचलतीतिहेत्वलंकारेण
अनवरतंकंपमानएवहारोस्तीतिवस्तुनचलतीतिपदेनव्यज्यते॥ अलंकारेणालंकारस्यथा॥ सोमुद्धसामलंगोध
म्मियेलाकलिअललिअणिअदेहो॥ तीएखंधाहिवलंगदिअसरोमुरअसंगरेजअति॥ अत्रसुरतसंगरे धम्मिलःस्मर
इतिरूपकालंकाराभ्यां तथाकेशपाशःस्कंधेपतितोयथारतिविरतावनिरुच्चेष्टः कामुकोभूदिति विभावनास्कंधप
दप्राधान्येनव्यज्यते॥ अथकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यंजकार्यध्वनिभेदेषुपदप्राधान्येनवस्तुना
[redacted]वस्तुनोव्यक्तिर्यथा॥ एवपुन्निमामिअंकस्समुहअकोतंसिमणसुमहसवं॥ कासोहग्गासमग्गपओसरअणि
स्सतुरलम्मि॥ अत्रयथोक्तेनवस्तुनाअन्यसामपिप्रथमममनुरक्तस्त्वमभर्ततत इतिवस्तुएवपुन्निमामिअंकपओ
सरअणीपदप्राधान्येनद्योत्यते॥ अत्रपदेरजनीवेस्युपमानेरपेक्ष्यएकथंव्यंजकत्वमितिचेत्स॥ अत्रैववस्तुनाअलंका | शिवः

=प्रकृतिःप्रदोषरजनीपदे॥ अत्रप्रदोषरजन्याःकेसेतावतापियंजनसंभवाद्वस्तुमात्रव्यंजकतारातत्रएवंस्तावभिमतमितिभाति॥=

रस्य यथा॰ सहि णवणिहुवणसमरम्मि अंकवालीसहीए णिविडाए॰ हारो णिवारिओ व्विअ उव्वेरंतो तदो कहं रमिअं॰ अत्र निधुवनस
मर इति रूपकस्य व्यंजनायामप्रयोजकतया वाच्येन वस्तुमात्रेण हारच्छेदानंतरं भोगं गमनारता छिलक्षणं नवोढया स्वैरतमप्र
न्त्कथय कीदृगिति व्यतिरेकालंकारः कथं पदप्रकाश्यः॰ अलंकारेण वस्तुनो यथा॰ पविसंती घरवारं विवलिअवअणा
पलोइऊण पहं॰ खंधाघेत्तूण घडं हाहा णट्ठो त्ति रुअसि सहि किं ति॰ अत्र नष्ट इति रोदिषीति हेत्वलंकारेण संकेतस्थानिकेतनं ग
च्छंतं कामुकं दृष्ट्वाय दिनं तु मिच्छसि तत्परं घटं गृहीत्वा गच्छेति वस्तु किं तिपदप्राधान्येन प्रकाश्यते॰ यथावा॰ विहलंखलं
तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलतरदिट्ठिं॰ वारप्फंसमिसेण अप्पा गरुओ त्ति पाडिअ विहिण्णो॰ अत्र नदीकूले लतागहने कृतसं
केतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये पश्चादागच्छंतं कामुकं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति म
यावगतं तत्समाश्वासं विधाय समीहितसिद्धये अहं तव वश्यस्थ निकटे सर्वसमर्थयिष्ये इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेण सप्रकुला

वारं फंसमिसे सोत्तिपदेन द्योत्यते· अलंकारेणालंकारस्य यथा· जोण्हाए महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा· वुड्ढा वि णवोढव्व परव
हुआ अहह हरइ तुह हिअअं· अत्र परवधूत्वेन ज्ञातवहृदयं हरतीति काव्यलिंगालंकारेण अस्मानुज्झित्वा त्वं परवधूमभिलषसीति त्वद्दु
श्चरितं वक्तुं न शक्यत इति आक्षेपालंकारः प्राधान्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाश्यते· शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति·
तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात्· एवं पञ्चत्रिंशद्भेदाः प्रबन्धेप्यर्थशक्तिमूलः अर्थमूलः पदवाक्ययोः प्रबन्धे च· तत्र प्रबन्धश्च संघटितना
नावाक्यसमुदायः। स च ग्रन्थरूपस्तदवान्तरप्रकरणरूपश्चेति· तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं· प्रबन्धे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ·
तथा हि· अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले· कंकालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे· न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्म
मुपेयिवान्· प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी· इति दिवा प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य मृतावलकपुरुषविसर्जनपरं वाक्यमे
कलं· आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतं· बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जीवेदपि कदाचन· अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनं·

गृभयाधात्कथं मृगस्य जन्मविशंकिताः। इति निशि प्रगल्भस्य गोमायोस्तृष्णावर्त्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबंध एव व्यंजकः। अथ
ते। अत्र स्वतः संभविना वस्तुना गमननिवर्त्तनरूपवस्तुव्यक्तिः। एवमन्येष्वेकादशभेदाद्युदाहार्याः। पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः
। रसादयो ऽलक्ष्यक्रमाः पदैकदेशे रचनायां वर्णेषु अपि शब्दात्प्रबंधे पदे वाक्ययोस्तु पदेष्वन्य इत्यनेनैव प्रतिपादिताः। पदं ताव
द्विविधं सुबंतं तिङंतं च। तदेकदेशो नाम धातुस्वरूपप्रकृतिभागः प्रकृत्येकदेशाः। सुप्तिङ्रूपविभक्ति भागश्च। उपसर्गादि
रूपश्च। तत्र पदवाक्ययोरुदाहृतं प्राक्। पदैकदेशादिषूदाह्रियते। तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशे रसादिव्यक्तिर्यथा। र
इकेलिहिअणिअंसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स। रुद्दस्स तइअणअणं पव्वइपरिचुंबिअं जअइ। अत्र रति
व्यक्तौ जि धातुरूपप्रकृतेः प्राधान्यं। यतः स्थगनव्यापारसाम्येप्यन्यनेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणेति
तदेवोत्कृष्टं धन्यजीवितमिति रत्युत्कर्षप्रयोजकमनया व्यज्यते। अत एव जयतीत्युक्तं न तु शोभत इत्यादि। एवमन्येपि प्रकृत्याद्

प्रदीपः ५० 50 ःरसादिव्यंजनेप्राधान्यंतत्तदर्थव्यंजकतयावगंतव्यं·नामरूपतदेकदेशेतद्व्यक्तिर्यथा·प्रेयान्सोयमपाकृतःसशपथंपादानतःकां
तयाद्वित्राण्येवपदानिवासभवनाद्यावन्नयात्युन्मनाः।तावत्प्रच्युतपाणिसंपुटलसन्नीवीनिबंधोद्धतोधाविल्यैवकृतप्रणाम
कमहोप्रेम्णोविचित्रागतिः।अत्रद्वारादिपदंपरिहृत्यपदानीत्युक्तं·तेनद्वारपर्यंतगमनेप्यसहिष्णुतयाउत्कंठातिशयोव्यज्य
ते·तिङ्सुपोर्यथा·पथिपथिशुकचंचूचारुरामांकुराणांदिशिदिशिपवमानोवीरुधांलासकश्च·नरिकिरतिद्राक्सायकान्पु
ष्पधन्वापुरिपुरिविनिवृत्तामानिनीमानचर्चा·अत्रकिरतीतितिङाकिरणस्यसाध्यता·तिङ्योगेसाध्यतयैवधात्वर्थोप
स्थितेःसिद्धता·सुप्प्रयोगेतथैवप्रकृत्यर्थप्रतीतेः।तत्रापिक्तप्रत्ययेनातीतताप्रकाश्यतइतिकिरणनिरासःपौर्वापर्यविपर्य
यरूपातिशयोक्तिप्रकाशोरसोत्कर्षेपर्यवस्यति·यत्तुलटासाध्यत्वंक्तप्रत्ययेनातीतत्वमितिव्याख्यानंतदयुक्तं·सुप्तिङ्भ्यां
सिद्धत्वसाध्यत्वमभिधायतत्रापिक्तप्रत्ययेनातीतत्वमित्यनेनवृत्तिव्याख्यानेनविरोधात्·अथसुप्तिङ्विशेषेसुप्यथा·लि शिवः ५०

खन्नास्तेन मिं बहिरवहितः प्राणदयितो निराहाराः सरवः सततरुदितोच्छूननयनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पंजरशुकैस्तवावस्था
चेयं विसृज कठिने मानमधुना॰ अत्र लिखन्निसुक्तं न तु लिखतीति॰ तेन लिखनस्याप्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपं॰ आस्तेइत्युक्तं
नत्वासीदिति॰ न्नेनयथावस्थानस्य प्रसादपर्यन्तताविद्धि न्नत्वाव्यज्यते॰ यद्यपि शान्तप्रत्ययः सुपः प्रकृतिरेव तथापि तिङन्तत्व
द्विकृतितया तिङन्तेवोदाहृतः॥ भ्रमिमिन्नुक्तं न भ्रमावितिः॰ तेन बुद्धिपूर्वकं भ्रमौन किंचिल्लिखन शक्तिसुक्तिनत्याव्यज्यते॰
गामारिअलिगामे वसामि णअरहिइं णआलमि॰ णअरिआतंयइ णेहरेमिजाहो मिसाहोमि॰ अत्र नागरिकाणामिति
षष्ठ्यापतिपदार्थेताद्दृशकलाभिज्ञतादिरूपप्रकर्षः प्रकाश्यते॰ रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदित्यत्र तु अतीतकालवि
हितेनाचिरं तदीयहिंसायाः सुकरत्वं व्यंजयता प्राधान्येन धर्जटिधनुर्भंगजन्मा भार्गवक्रोधः प्रकाश्यते॰ वचनविशेषो यथा॰
ताणगुणगहणाणं ताणुक्कंठाणतस्सपेमस्स॰ ताणंभणिआणंसुंदर एरिसिअंजाअमवसाणं॰ अत्र गुणग्रहणादीनां प्र

प्रदीपः
५१
51

महत्त्वंनानाप्रकारत्वेपिकार्यधर्मएकजातीयमेवनकदाचिदन्यथाभावंप्राप्तमितिबहुवचनैकवचनाभ्यांव्यज्यते·पुरुषव्यत्ययस्य
व्यंजकत्वंयथा·रेरेचंचललोचनांचितरुचेचेतःप्रमुच्यस्थिरंप्रेमाणंमहिमानमेणनयनामालोक्यकिंनृत्यसि·किंमन्येविहरिष्य
सेबतस्वांमुंचांतराशामिमामेषाकंठतटेकृताखलुमयाशिलासंसारवारांनिधौ·अत्रत्वंमन्येअहंविहरिष्यसइतिप्राप्ते
सेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्चेतिसूत्रेणयुष्मदस्मदोर्योगेउत्तममध्यमयोर्विपर्ययेणविधानंप्रहासमभिव्यन
क्ति·पूर्वनिपातादयःपदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशाएवगण्यंते·पूर्वनिपातस्ययथा·येषांदोर्बलमेवदुर्बलतयातेस
म्मतास्तैरपिप्रायःकेवलनीतिरीतिशरणैःकार्यंकिमुर्वीश्वरैः।येस्माशक्रपुनःपराक्रमनयस्वीकारकांतक्रमास्तेस्यु
र्नैवनवादृशास्त्रिजगतिद्वित्राःपवित्राःपरं·अत्रचाङ्कपराक्रमनयेत्यत्रनयस्याल्पाच्तरत्वेनपूर्वनिपातमविधायप
राक्रमस्यतथाभावोऽभ्यर्हितत्वंद्योतयति·उपपदविभक्तिविशेषस्ययथा·अधनाध्वनिवीरधनुर्ध्वनिरतिविधुरेरपोषितव

शिवः
५१

दिवसं॰ दिवसेनतु नरपन्नवानसुद्धविधिसिद्धसाधुवादपदं॰ अत्र वीररसात्म निनवान्दिवसेनायुद्धेति अपवर्गे तृतीया अपवर्गश्च फल
प्राप्तौ परित्यागः। अतो नवत्सदार्थस्य युद्धरूपक्रियायायफलं विजयस्तस्याप्तिस्तृतीययाद्योत्यते॰ यत्तु युद्धविधौ सादिक्रियावि
शेषणमिति व्याख्यातवास्तच्छेदो भंगमपिनाद्राक्षीदिति। प्रत्ययरूपस्सप्रकलैकदेशस्य यथा॰ स्मेरोमृगः सविधनगरीरथ्ययाप
र्यटंतं दृष्ट्वा दृष्ट्वा नवनवल्लीतुंगवातायनस्था॰ साक्षात्कामं नवमिवरतिर्मालतीमाधवं यद्गाढोत्कंठं लुलितललितैरंगकै
स्ताम्यतीति॰ अत्रांगकैरिति कस्वरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकंपातिशयो व्यज्यते॰ उपसर्गरूपस्य तदेकदेशस्य यथा॰ परिछे
दातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान्॰ विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो वि
कारः कोप्यंतर्जडयति च तापं च कुरुते॰ अत्र प्रध्वंसादिति प्रशब्दः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः। उपसर्गाणामवाचकत्वात्॰
निपातरूपपदैकदेशस्य यथा॰ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः। तमांसि तिष्ठंति हि तावदंशुमान्न या

प्रदीपः
५२
52

वशायासुहृद्याद्रिमौलितां· अत्र च द्वयेन मनोगर्वाभिमुखीकरणशत्रुहननयोरेककालतारूपः समुच्चयो द्योत्यते· यथ पिबेतिभिन्नमेव
पदं न तन्त्यस्यैकदेशस्तथापि केवलस्य तस्यासाधुतासदेकदेशतोपचारेणोदाहरणं· अत एव काम्बोजराजेनोपमाप्रकरणे· न
ह्रीवादेः सार्थकत्वेपि पृथक्पदतामनुशास्तीति· एतेन तिङन्तसमभिव्याहृताउपसर्गा व्याख्याताः। अथ बहूनां यथा· रामोसौ भुव
नेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तं· बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबा
णाहतिश्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः। अत्रासाविति सर्वनाम्नः भुवनेष्विति न तु देशेष्विति भुवने वेति भु
वनरूपप्रातिपदिकस्य बहुवचनस्य च· विक्रमगुणैरिति न तु गुणेन शौर्येणेति प्रातिपदिकवचनयोर्व्यञ्जकत्वं· किं वास्मद्भा
ग्यस्येत्यत्र न तु भाग्येति न वा यद्भाग्येति कृतं· तेनास्मदिस्य बहुवचनसिद्धतया सर्वाक्षेपकत्वं· तथा भाग्यविपर्ययादित्यन्यथा संप
त्तिमुखेनोक्तं न तु भाग्याद्यभावमुखेन· अतस्तथा विधाने नाभाग्यविरहेपि भाग्यान्येव नादृश्यन्ते न परिणतानीति गम्यते· तत्र शिवः
५२

णिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे· अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणीचलनयना· अत्र तरुणिमनी
तीमनिचः तरुणत्वपदेन अनुमदनधनुरित्यव्ययीभावस्य धनुःसमीप इत्यनेन मौलिमधिवसतीति कर्मभूताधारस्य मौलि
लौ वसतीत्यनेन तुल्येऽपि वाचकत्वेऽस्ति कश्चित्स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी स एव व्यंजकः। अत्र त्वशब्देन प्रकृत्यर्थ
स्यैव प्रौढत्वं व्यज्यते· इमनिचा तु तद्व्यतिरेकोनवलं धनुषः समीप इत्यत्र धनुषोऽस्तंगुणीभावः अव्ययीभावे तु पूर्वपदार्थ
प्राधान्येऽपि उत्तरपदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्यं· कर्मभूताधारस्य भेदे तु व्याप्तिरवगम्यत इत्यवसेयं· एवमन्येषामपि बो
द्धव्यं· वर्णरचनयोर्व्यंजकत्वं गुणनिरूपणेऽदाहरिष्यते· प्रबंधे तु नाटकादौ रसादिव्यंजकत्वं द्रष्टव्यं· यत्तु पूर्वं प्रबं
धशब्देन संघटितावांतरवाक्यसमूहोऽभिहितः। इदानीं तु संघटितमहावाक्यमित्यपौनरुक्त्यमिति कश्चिदाह· तदज्ञाना
त्· पूर्वं हि अर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबंधविषयत्वं· अत्र त्वसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्येति पौनरुक्त्याभावात्· भेदास्तदेकपंचा

प्रदीपः।
५२
53

शात्· तथाहि· अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ· तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः। विवक्षितान्यपरवाच्ये तु मध्ये· लक्ष्यक्रमव्यंग्यः प
दवाक्यतदेकदेशघटनावर्णप्रबंधभेदेन षड्विधः। लक्ष्यक्रमे तु शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य च
त्वारो भेदाः। अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदास्ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबंधेष्विति षट्त्रिंशदस्य भेदाः। उभयशक्तिमूलस्तु वाक्य ए
वेति· तेषां चान्योन्ययोजनं· संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया· वेदखाब्धिवियच्चंद्राः। १०४०४। अंगांगिभावेन एकव्यं
जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः संकरः। उक्तप्रकारत्रयं विना संयोगः संसृष्टिः। एवमेकपंचाशल्लो भेदानामेकपंचाशता भे
दैर्योजनमिति तावता तावद्गुणेन सहस्रद्वयं एकाधिकाष्टशतीच· संयोजनं च संसृष्ट्यादिचतुःप्रकारैरिति तावतां च
तुर्भिर्गुणने· दशसहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारिशतानि चेति संपद्यंते· न चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरस्यत्वे·तु ग्राह
कस्याङ्गतयाङ्गिभाव इति ध्वनिसंकरत्वमिति वाच्यं· तत्र हि स्वतश्चमत्कारिण एव तस्यांकिंचिदुपकारतामात्रं न तु शिवः

५२

६ शेषश्लेषिभाव एवेति । नन्वस्त्वेकपंचाशद्भेदेष्वेकतरस्य पंचाशता योजनं । स्वस्य तु कथं स्वेन योजनेति चेत् । न । व्यक्तिभेदमादाय विजा
तीयवत्सजातीयेनापि संकरस्येति सत्त्वचक्षुराशयः । अत्रार्वाचीनाः । गणनेयमयुक्ता । अग्निमाग्निमभेदस्य योजने एकैकन्यासा
त् । तथाहि । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य असंततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः स एवासंततिरस्कृतवाच्यस्य अर्थान्तरसंक्र
मितवाच्येन योजनायां । एवमन्यत्रापि । तस्मात् । एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेवाधिकं कुरु । समार्द्धेनाऽसमो गुण्य एत
त्संकलितं लघु । इत्युक्तदिशा पंचाशद्भेदेष्वनेन षड्विंशत्या एकपंचाशतं गुणयेत् । तथा च । रसदस्राग्निमेदिन्य इति । १३२६ त्रयो
दशशतानि षड्विंशत्यधिकानि जायन्ते । योगश्चतुःप्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु । वेदाभ्रदहनेषव इति । ५३०४ पंचसह
स्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संकीर्णभेदा इत्येवज्ञाय इति वदंति । अत्र ब्रूमः । अनुभवसिद्धौ तावत् पुंड्रकादीक्षुरसेष्विव ध्व
निष्वपि हृद्यतातिशयानतिशयौ । तथा च । अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य यत्रातिशयस्तत्रात्यंततिरस्कृतवाच्येन तद्योज

नं·यत्रतुतद्वैपरीत्यंतत्रास्यंततिरस्कृतवाच्यस्येतरेणयोजनमितिव्यपदेशः॥एवमन्यत्रापूह्यं·एतदेवप्राधान्यमादायगणनासौत्री·नन्वे
वंयत्रोभयोस्तुल्यप्राधान्यमेवचारुत्वंतस्यभेदांतरत्वंस्यादितिचेत्·मैवं·अपकर्षाभावस्यातिशयपदेनविवक्षितत्वात्·तत्रोभयत्रैवस्वं
करस्वीकारात्·एतादृशेचास्यानेपद्यालंबनमात्रमेवमहत्त्वौत्सुक्यमितिसहृदयभावमास्यायालोचनीयमिति·अत्रभेदैः·सह·ए
१०४५५तेषुदिङ्मात्रमुदाह्रियते·धृणपाकुणिआदेअरजाआएस्सुरअकिंपिदेजणिद्दा·रुअइप[redacted]रिओएरवलहि
घरम्मिअणुणिज्जउवराईः·अत्रानुनयनेवाच्योऽनुनयःकिमुपभोगलक्षणेलक्ष्येसंक्रमितआहोस्विद्विवक्षितएवउपभो
गस्यव्यंजकइत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोःसंदेहःसंकरः॥स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवपुषोवेल्लद्बलाका
घनावाताःशीकरिणःपयोदसुहृदामानंदकेकाःकलाः॥कामंसंतुदृढंकठोरहृदयोरामोस्मिसर्वंसहेवैदेहीतुकथं
भविष्यतिहहाहादेविधीराभव·अत्रमुख्यार्थबाधाल्लिप्तपदंसंपर्कलक्षयदतिशयंव्यनक्ति·पयोदेचाचेतनेसौहृदाभा

दुःखसहिष्णुत्वेन वाच्यस्य रामस्यैवान्वयात् =३

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यामांसहे =३

तद्वाइत्येविप्र लम्भेतथा

वास्तुहसदं उपकारित्वं लक्षयन्तदतिशयं प्रतिपादयति· पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात्· रामपदं च सर्वसहत्वाद्युपभुक्त
शक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनाजीविष्यामीति व्यंजयदेव विप्रलंभं व्यनक्ति· तत्र लिप्तेति पयोदस्तु हृद
मित्यनयोरत्यंततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह रामइत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकर
ः। तयोस्तु दीपकत्वात्· रामपदेन चैकव्यंजकानुप्रवेशे नार्थांतरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः। रामोऽस्मीत्यनेनैव ल
क्षणामूलस्य विप्रलंभस्य च व्यंजनाद्विप्रलंभे वाक्यव्यंग्यस्य प्राधान्यात्· एवमन्यदप्युदाहार्यम्· ।। इति श्रीमहामहोपा
ध्यायश्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिभेदनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः।। ।। एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते गुणी
भूतव्यंग्यस्य भेदानाह· अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटं· संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काकाक्षिप्तमसुंदरं· व्यंग्यमेवं गुणीभू
तव्यंग्यस्याष्टौ भिदा मताः। वाच्यापेक्षया अचमत्कारकारित्वेन व्यंग्यस्य गुणीभावः। तच्चास्वत एवासुंदरत्वेनागूढत्वादिविशे

=अस्स रसंगतिं दर्शयितुमाह· एवमिति· २ = अपरांगत्वादेर्नियमेन गुणीभावप्रयोजकत्वाद्धस्यर्थमाह· वाच्यापेक्षयेति· तथा च वाच्यापतिभ्यंपितचमत्कारावेससेवमध्यमत्वं नतु रमसेकेवलापरांगत्वादिनेतिभावः। २=

=वाच्यातिशयपितस्यापरांगतायामनुभवं प्रमाणयति· एवमिति· १= वाच्यस्येति· कुतोपि वैगुण्यादविश्रांतस्य यतो विश्रांतिरित्यर्थः। अत्रांगं विधानं· २= संदिग्धेति· वाच्यकृतो व्यंग्यकृतो वा चमत्कारो यत्रेत्यर्थः। चमत्कारजननेवाच्यव्यंग्ययोर्द्वयोरविशेषमत्वेन तुल्यताबोध्या· ३=

प्रदीपः

१४२

५५ षणास्तम्भकेन वेत्यर्थः। अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यं· तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति· यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढं· एवमपरे ष

55 पि नेदेषु अनुभवं साक्षी अपरस्यांगं· अपरस्य रसादेः स्वनैरपेक्ष्येण लब्धसिद्धेरुपकारकं· वाच्यसिध्यंगं· वाच्यसिद्धेरेव यदधीनात न

त· अस्फुटं· सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यं· संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इति· संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं च ══ तिद्वयमित्यर्थः। का

काक्षिप्तं· यथा काकां विना वाकार्य एव आत्मानं न लभते तथा प्रकाश्यं काकाक्षिप्तं नोपस्थापितमिति वा· असुंदरं· स्वभावादेव वा

च्यापेक्षया अचारु· तेष्वगूढं यथा· यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्तसूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ· कांचीगुणग्रथ

नभाजनमेष सोस्मि जीवन्न संप्रति भवामि किमावहामि· अत्र जीवन्निव्यभिमते कार्यांश क्रांते संक्रमित वाच्यं· तस्य चमरणमेव

श्रेय इति व्यंग्यमसहृदयैरपि वाच्यवत्प्रतीयते इति गुणीभूतव्यंग्यं· उन्निद्रकोकनदरेणुपिशंगितांगा गायंति मंजु मधुपा

गृहदीर्घिकासु· एतच्चकोस्ति च रवेर्नवबंधुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुंबिबिंबं· अत्र चुंबतेर्वक्रसंयोगे मुख्योर्थोऽचेत शिवः ५५

=वाच्यवदिति· एवं विधे येषां स्याद्प्रयोगमोदुर्यादितिभावः। २= अगूढमसंनतिरस्कृतवाच्येउदाहरणेनुन्निद्रेति· [redacted] ३=

=लक्ष्येति संयोगत्वसंसर्गेत्यर्थः॥१॥ =अरूढमर्थमाक्षिपतीत्यर्थः लाक्षणिकेति॥ अत्रासीदिति॥३॥ =केनापीत्युपेति अनिर्दिष्टविशेषेकिमः शक्त्यामेति व्यंग्यतद्भगवान्निविषयत्वाद्वाच्यायमानमिति भावः॥५॥ =यन्नक्ति इत्यस्मात् एव समत्कुवस्लगसमाधानत्वात् नयनवायमानामुत

संयोगस्य २

नेबाधित इति संयोगमात्रं लक्षयतोऽस्यासंततिरस्कृतवाच्यत्वं। अंगप्रधानभावः कालो वाच्यायमानतया गुणीभूतः। नन्वत्र लक्ष्यतावच्छेदक
स्य वक्त्रसंयोगेऽपि सत्त्वात्कथमत्यंततिरस्कृतवाच्यत्वमिति चेत्। लक्ष्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेऽपि वाच्यस्य संयोगविशेषस्यान्वया प्रवे
शात्। अत्रासीत्फणिपाशबंधनविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः। दिव्यैरिंद्रजिदत्र लक्ष्म
णेन शरैर्लोकांतरं लंभितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कंठाटवी। अत्रानुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु
चतुर्थवाक्येऽनुक्तोऽपि नायको राम एवार्थशक्त्या प्रतीयते। स च केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतया गूढः कृतः। तस्याप्यत्रे
ति पाठे गूढतया ध्वनित्वमव्याहतमेव। अत्र श्लोके वा कामत्रेत्युपादानं प्रत्येकमेवाद्भुतत्वं व्यनक्ति। अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा
प्रधानस्याङ्गं अलक्ष्यक्रमः अनुस्वानाभलक्ष्यक्रमो वेति द्विविधः। तत्र प्रथमे रसस्यांगभावेन गुणीभूतत्वं यथा। अयं स रस
नोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः। अत्र भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमासाद्य तद्वधूनां प्रला

=अयमुत्पाद्य सामर्थ्यं संगमुत्पादयतीति अपरस्ये... ति रसादीनामङ्गत्वेन उपकुर्वन्वाच्यस्येति नो॥ प्रति॥ ३=द्विविधः॥ प्रत्यानंतरं व्यंग्यार्थप्रतिबोधः प्रथमे अलक्ष्यक्रमरूपापरांगभेदे॥ २=

प्रदीपः
५६
56

अतिविस्तृताः

पेश्टृंगारःकरुणस्यांग॰निष्पन्नस्यरसस्यापरांगताभावाद्रसपदेनात्रस्थायिभावोग्रहव्यः।रसस्यैवभावांगतायथा॰कैलासालयभाल
लोचनरुचानिर्वर्तितालक्तकव्यक्तिःपादनखद्युतिर्गिरिसुतायाःसावःसदात्रायतां॰स्पर्धाबंधसमृद्धयेवसुदृढंरूढायया नेत्रयोःकां
तिःकोकनदानुकारसरसासद्यःसमुत्सार्यते॰अत्रवक्तुर्देवीविषयरतिरूपभावेदेवयोःश्टृंगारोंगं॰भावेभावस्यांगत्वंयथा॰
अत्युच्चाःपरितःस्फुरंतिगिरयःस्फारास्तथांभोधयस्तानेतानपिबिभ्रतीकिमपिनक्लांतासितुभ्यंनमः।आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तु
तिमितिप्रस्तौमियावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमांस्मृतस्तवभुजोवाचस्ततोमुद्रिताः।अत्रभूविषयोरतिभावोराजविषयस्यरतिभावस्यां
ग॰आभासस्यांगत्वंयथा॰बंदीकृत्यनृपद्विषांमृगदृश स्ताःपश्यतांप्रेयसांश्लिष्यंतिप्रणमंतिलांतिपरितश्चुंबंतितेसैनि
काः।अस्माकंसुकृतैर्दृशोर्निपतितोस्यौचित्यवारांनिधेविध्वस्ताविपदोऽखिलास्तदितितैःप्रत्यर्थिभिःस्तूयसे॰अत्रप्रथमा
र्धेश्टृंगारोऽननुरक्तविषयतयाद्वितीयार्धेतुरतिभावःशत्रुविषयतयाआभासंतौचराजविषयरतिभावस्यांगं॰भावशांतेर्यथा॰ शिवः
५६

हृष्यन्ताः ध्या
व्य तिष्ठन्ति

=तस्याम इति। अदपदस्य शार्वरिप्यभावकार्यपरत्वाकर्षभ्रमामोव्यंग्य एवेतिभावः।१=

अविरलकरवालकंपनैर्भ्रुकुटीगर्ज्जनतर्ज्जनैर्मुहुः। ददृशे तव वैरिणां मदः सगतः क्वापि तवेक्षणेक्षणात्॥ अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावस्तस्य शं-
मो राजविषयकरतिभावेंगं। भावोदयस्य यथा। साकं कुरंगकदृशो मधुपानलीलां कर्त्तुं सुहृद्भिरथ वैरिणि ते प्रवृत्ते। अन्याभिधायि
तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थां॥ अत्र विषमावस्थाव्यंग्यस त्रासस्वरूप भावस्योदयो राजविषयर-
तिभावस्य। भावसंधेर्यथा। असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रंभेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः। प्रमोदं
=अंकोनः।४= वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः॥ अत्र स्मरहरगतावेगधैर्ययोः संधिर्नृप-
विषयरतिभावस्यांगं। भावशबलता यथा। पश्येत्कश्चि= चलचपल रे का त्वराहं कुमारी हस्तालंबं वितर हहहा व्युत्क्रमः
क्वासि यासि। इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या काचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते॥ अत्र पश्येत्कश्चि-
दिति शंका। चल चपल रे इत्यसूया। का त्वरेति धृतिः। अहं कुमारीति स्मृतिरौत्सुक्यं च हस्तालंबं वितरेति श्रमः। अहहेति दै-

=तुल्यन्यायादिति॥ परोल्लासे कृतमलंकारत्वं यत्र तत्र गुणीभूतरसादिविषयत्वोदयात् [redacted] चापि सदाप्यक्तिकविकृतेति भावः॥ अलंकारत्वं सर्वत्र गुणीभावोदयभावसंधिभावप्रशमनतारूपस्य गलंकारनामनि [redacted] ॥=यत्प्रभृतेतद्भावसार्यतितत्र चेतनत्वादेप=

=रसवदाद्यलंकारत्वं गुणीभूतव्यंग्यत्वं च यो [redacted] रसादीनां हि प्राधान्ये तस्य विषयत्वेन वा सर्वस्वतापि साधुः॥=अलंकारध्वनिः सर्वत्र रसध्वनौ भावध्वनिः महत्तत्वपरिकल्पकार्ये पि कारकतया संकल्पनीः अवान्तरध्वनीनां प्रधानध्वनिरूपेण गुणीभूतव्यंग्यत्वमस्य वा॥

क्वचिद्गुणीभूतव्यंग्य इति तत्रापि क्वचिदलंकारध्वनिरिति क्व५

प्रदीपः

५७

57

संमुक्रम इति विबोधः चेतन्यागमरूपः कासिकासीसोत्सुकं एषांश्च बलतातपतिविषयरतिनावेगं एते च गुणीभूता रसाद्योर

सवदाद्यलंकारव्यपदेशं लभंते ननु गुणीभूतो रसो रसवान् भावस्तु प्रेयः रसभावाभासौ ऊर्ज्जस्वि भावशांतिः समाहितमित्यस्त्वे

व पूर्वेषामलंकारव्यवहारः न पुनर्भावोदयादिषु न तत्कथमेतदुच्यत इति चेत् प्रधान्यवचनं विनामहत्त्वचक्षिनादरस्तर्हि कश्चि

त्प्रेक्षावानवश्यं ब्रूयात् रसादिना तुल्यन्यायादिति ननु द्वाहतेषु ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यभेदेषु ध्वनिभेदे रलंकारभेदैर्वा अ

वश्यं संकरः संसृष्टिर्वा वर्त्तते तत्कथं ध्वनिरिति क्वचिद्रसादिध्वनिरित्यादि एवं गुणीभूतव्यंग्य इत्यादि व्यपदेशानां

नियम इति चेत् प्राधान्यात् यत्र ह्यियत्प्रधानं तत्र तेन व्यपदेशः प्राधान्यं चाति [illegible] शयितश्चमत्कारः स च सहृदयहृदय

वेद्य इति ना सिद्धः अथ वाच्यांगभावेन शब्दशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा जनस्थाने भ्रांतं कनकमृगतृष्णा

कुलधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितं कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसु

शिव:

५७

=नासिद्ध इति यत्र यत्र चमत्कारस्तत्र तेनैव व्यवहारः अयं सरसेनेत्यादौ करुणाध्वनावपि गुणीभूतव्यंग्यस्पष्टं गानेरौ वचमत्कारस्तेनैव व्यवहार इति भावः॥२=

शक्तिमूलत्वेन व्यपदेशः किं त्वर्थ ४

रामत १   मा   शांद १

तानवधिगता· अत्रपादत्रयेध्वन्यापि रामेण सहोपमया मैत्रमित्यनेन वाच्यतांनीता तदंगत्वं शक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयोर्थः। वाच्य एवार्थशक्तिमूल
स्याङ्गभावो यथा· आगत्यसंप्रति वियोगविसंष्ठुलांगीमंभोजिनीं क्वचिदपिक्षपितत्रियामः। एतांप्रसादयति पश्यशनैः प्रभाते तन्वंगिपादप
तनेन सहस्ररश्मिः। अत्रार्थशक्तिमूलो नायकनायिकावृत्तांतो वाच्यरविकमलिनीवृत्तांताध्यारोपेण तदंगतयैव स्थितः समासोक्तौ
तु पाठविलोलेसादौ सर्वत्र प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात्· अयंच पादपतनेति श्लिष्टशब्दसद्भावेपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन
प्राधान्येन व्यपदेशः इतिन्यायात्· तद्व्यतिरेकेणापि नायिकानायकवृत्तांतव्यक्तिसंभवाच्च· नचोपमाच व्यंग्या· उल्लास्यकालेसादिवच्छ्लेषा
भावात्· नच वाच्यसिध्यंगत्वं· रविकमलिनीवृत्तांतस्य तन्मेरपेक्ष्यैणैव सिद्धेरिति· वाच्यसिध्यंगं द्विधा· एकवक्तृकपदवाच्यांगमन्य
वक्तृकपदवाच्यांगंच· भ्रमिमरतिमलसहृदयतांप्रलयंमूर्छांतमःशरीरसादं· मरणंच जलदभुजगजंप्रसह्य कुरुते विषंवियोगि
नीनां· अत्र हालाहलरूपोविषशब्दार्थो व्यंग्यः जलेभिधानियमनात्· सच जलदभुजगेति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिंकरोति· अन्यथापि

तत्राद्यं यथा· २

मासंदेहसंभवात्· यथा धाम म· तादृगम्भतरसप्रसादकतकक्षोदांबुधाशयिताजीयासुः कविरलखाननभवतस्तास्ता वचोभंगयः॥ अर्थान्वियुक्ति-
णः पुरातनतरान्स्वधीनवान्कुर्वतीयाभिः कल्पमहौषधीभिरगदंकारायते भारती· अत्र रसप्रसादइत्यत्र जलप्रसादरूपोर्थोव्य-
ग्यः। स च वाच्यायाः कतकक्षोदांबुधारायाअंगं· अन्यवत्तं कशब्दे वाच्यस्यासिध्यंगं यथा· गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं तृप्ति-
रुत्सधते किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा· इत्यामंत्रणभंगिसूचित वृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन्पुलकोत्क- को४
टं चिततनुं गोपीं हरिः पातु वः॥ अत्राच्युतेत्यनेन सोल्लुंठनत्वम् द्विषये विरसं इति व्यर्थमेवावस्थानमिति· यद्वा अच्युतेति धै-
र्याद्स्खलितत्वमतो व्यर्थमेवावस्थानमिति· दर्श नेनेत्यादिना संभोगेनेव तृप्तिरिति किंत्वेवमित्यादिना द्वयोरकीर्त्ति-
जों तेवतद्धेवात्मानं वंचयावइतिखेदश्च व्यज्यते· तच्च इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यस्य
सिद्धिकृत्· तद्व्यक्तिं विना एतद्विशेषणपदार्थस्य शरीरालाभात्· अस्फुटं यथा· अदृष्टे दर्शनोत्कंठा दृष्टे विच्छेदभीरुता· शिवः

=परगुणवत्लबोधकं सोल्लुंठ [illegible]रव्याख्यानमाह॥४८=

=तयोश्चप्राधान्येइति·चमत्कारप्रयोजकत्वरूपेणसमः।अत्रलोचनत्रयव्यापारणंधैर्यपरिहरणिश्चायकानुभावोवाच्योतोयपौत्सुक्यादीन्व्यभिचारिणोभिव्यञ्जयस्यापिचवर्णनीयापर्यवस्यतत्वात्तद्‌व्यंग्यप्राधान्यंव्यंगीभूतेश्चामभिव्यज्येवौत्सुक्यादेर्व्यञ्जनाद्‌यदितुनतिकार्यतायांसिवस्या=
=पिचवर्णनीयानपर्यवस्यतत्वात्तद्वाच्यस्य·नचात्रविनिगमकः।उभयोरपिप्रधानप्रसाम्यमहाप्रावत्वाच्च·नचतुल्यप्रधानतान्यथासिद्धिप्रमाभावादितिभावः।२=विवक्षितत्वाच्चेति·अनर्थनिवारकत्वेनेतिभावः।७=अत्रभवतुपदस्योमित्रत्वाभिधानंचप्रामतच्चवाच्यमुक्तमत्सोद

नादृष्टेननदृष्टेनभवतालभ्यतेसुखं·अत्रादृष्टोयथाननवसिवियोगभयंचयथानोत्पद्यतेतथाकुर्याइतिव्यंग्यंसहृदयस्यानस्फु
टमवभासते·संदिग्धप्राधान्यंयथा·हरस्तुकिंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारंभइवांबुराशिः।उमामुखेबिंबफलाधरोष्ठेव्यापा
रयामासविलोचनानि·अत्रचुंबितुमैच्छदितिव्यंग्यंयुगपल्लोचनत्रयव्यापारणंवाच्यं·तयोश्च प्राधान्येसाधकमानाभा
वेनसंदेहः·वाच्यस्याप्यतो किंकत्वेनचमत्कारकारितादुक्तंणातिशयव्यंजकत्वात्·तुल्यप्राधान्यंयथा·ब्राह्मणातिक्रमत्या
गोभवतामेवभूतये·जामदग्न्यस्तथामित्रमन्यथादुर्मनायते·अत्रजामदग्न्यः·क्षत्रियाणामिवरक्षसामपिक्षयंकरिष्य
तीतिव्यंग्य[redacted]मिववाच्यमपिप्रधानमेव·दुर्मनायतइतिगंभीरोक्त्याचमत्कारित्वात्·ध्वनिरुत्वस्यध्वे
पिविवक्षितत्वाच्च·काक्वाक्षिप्तंयथा·मथ्नामिकौरवशतंसमरेनकोपादुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तः।संचूर्णयामिगदया
नसुयोधनोरूसंधिंकरोतुभवतांनृपतिःपणेन·अत्रमभाम्येवेतिव्यंग्यंतद्वाच्यस्यनिषेधस्यसरूभावेनस्थितंतादृशकाका

=अत्रेति·अयमभिसंधिः·संधिश्रवणकुपितस्यभीमस्योक्तिरियं·तथाचप्रतिज्ञाविरुद्ध[redacted]निषेधाभिधायिषुनञ्शुकाकुरियंनिषेधांतवाक्षेपिकाभावाभावश्चावधारणंतस्यचवाच्यसमकालंप्रतीयमानत्वेनकाकुव्यंग्यनिषेधंविनावाच्यासिद्धेर्वा
=पर्यवसानात्तद्गुणीभूतव्यंग्यत्वमेवनध्वनित्वमिति·ततश्चयत्रकाकुतोपिविलंबेनोपस्थितिस्तत्रध्वनित्वमेव·यथोदाहृतेगुरुःनवेदविलम्बस्तत्र·तत्रहिकाक्वाक्षिप्तस्यवाक्षेपोनत्वमपिनयोग्यःस्वेदःकुतश्चयोग्यत्वसस्यगम[redacted]ति।१=काक्विति·
भवति

बाधक

=वाच्यस्येति·वाच्यार्थस्येत्यर्थः। अप्रादुर्भावादिति·अपर्यवसानादित्यर्थः॥१८=

प्रदीपः

५९ कुं विना वाच्यस्य बाधितत्वेनाप्रादुर्भावात् हठेनैव तदाक्षेपाद्धेतु[redacted]क्तं प्राक्·असुंदरं यथा·वाणीरकुंडङ्गुड्डीणसउणिको
लाहलं सुणंतीए·घरकम्मवावडाए वहुए सीअंति अंगाइं·अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यंग्यं तस्माद्वाच्यं
चमत्कारि·शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वांगावसादसंतन्यमानतारूपस्यातिसौंदर्यात् उत्कंठातिशयपर्यवसन्नत्वात्·
एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत्·पूर्ववत्·ध्वनेरिव·चकारो भिन्नक्रमः। पूर्ववच्चेत्यर्थः। यथायोगं·यथासंभ
वं·तेनायमर्थः। न केवलमेत एव गुणीभूतव्यंग्यस्य भेदाः किंत्वर्थांतरसंक्रमितवाच्यत्वादिभिर्यथा ध्वनेर्भेदास्तथाऽसं
भविनो विहायास्यापि तै रूपादिभिः शुद्धभेदाः। संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषां च संकीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः। अ
संभविनश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्ति निबंधनाः। तदुक्तं ध्वनिकृता·व्यज्यंते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा·ध्रुवं ध्वन्यंग
ता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्·अत्र ध्वन्यंगता व्यंग्यतया·ध्रुवं ध्वन्यंगता ध्वनिनैव ता व्यज्यंते·तद्व्यंजकस्य ध्वनित्वमेवे शिवः

=वस्तुमात्रेणेति·वाच्यार्थमात्रविहितेनेत्यर्थः। न त्वलंकृतवस्तुनालंकारव्यंजनेतु यत्र वाच्यालंकारापेक्षया व्यंग्यस्य न चारुत्वं तत्र ध्वनित्वमेव·यथा चतुर्थोदाहरणेषु·यत्र त्वलंकारव्यंग्यालंकारस्य न चारुत्वं तत्र पुनर्गुणी=५९
=भूतव्यंग्यत्वमेव·यथा·नैसर्गिकगुणादिनीतं जनमतिकामिंजलोवंशः आजन्मनो [illegible] ·तथा च वस्तुव्यंग्यालंकृतिभेदहीनो [illegible] ·शुद्धेऽगुणीभूतव्यंग्यभेदः [illegible]॥२०

=अतिवत्प्रमेवेदेति. नरूनातिशय्येनाभीत्सर्थः॥ ५= पर्युदासवैयर्थ्यमिति. न च भस्मकोवेधाभावादिति भावः॥ ननु योगं द्वयोः संबंधमनतिक्रम्येत्यर्थकतया संकरादुपस्थापकमिदमिति तत्राह. संकरादीनामिति. न थापि. यथायोगमिति पदाभावेऽपि पूर्वे भांध्वनी नां प्रयोगः संकरादिभिस्तथा भावाभासादिभिः ॥ ८॥

सर्थः। कुतः काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्. काव्यपदप्रवृत्तेस्तदभिसंधानपूर्वकत्वात्. वस्तुमात्रापेक्षयाऽलंकारस्य चारुतानियमादित्यर्थः॥ ननु यद्य
लंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्यानतिशय नियमस्तदा कथमलंकारेण वस्तुमात्रव्यंजने ध्वनित्वमिति चेत्. उच्यते. स एवार्थो वाच्यः सन्न त
थाचमत्करोति यथा व्यंग्यतापन्न इत्यनुभवसिद्धमतो वाच्यतापकर्षहेतुर्व्यंग्यतान्त्कर्षायेति स्थितं. यत्र चालंकारेण वस्तुमात्रं व्यंग्यं
तत्रालंकारस्य वाच्यत्वेन किंचिदपकर्षाद्वस्तुमात्रस्य च व्यंग्यत्वेन किंचिदुत्कर्षाद्युज्यत एव ध्वनित्वं. यत्र तु वस्तुनाऽलंकारो व्यज्यते तत्र व
स्त्वलंकारयोर्वाच्यत्वव्यंग्यत्वाभ्यामतिशये नैवोत्कर्षापकर्षाविति कुतो गुणीभूतव्यंग्यत्वावकाशः॥ इदं तु चिंत्यं. एवं चारुत्वाभावनिबंधनं गुणीभू
तत्वं मा भूत्. अगूढत्वादिनिबंधनं तु तस्मिन्को वारयितेति. यत्तु नरसिंहानामेव [redacted] भेदानां संकीर्णत्वमात्रातिदेशकमिदं सूत्रमिति व्याख्या
नं तदबोधात्. तथा हि सति यथायोगमित्यनेन वस्तुव्यंग्यालंकाररूपभेदपर्युदासवैयर्थ्यं. संकरादीनां तथाप्यव्याहतेः पूर्वं सजातीययो
गो ध्वनेरुक्तः। इदानीं विजातीययोगमाह. सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः॥ सालंकारैरिति विभिन्नार्थैकरूपनानाशब्दैकशेषः।

=तैश्चालंकारैरिति। सनामोक्तिरसवदादिरूपैर्गुणीभूतव्यंग्यैश्चालंकारैरित्यर्थः॥ आगमसंमतीत्वाद्गुणीभूतव्यंग्यनामिकानाम कवनां गुरुसंरक्षिकमजिनीव मांनोत्सर्पक स्य समासोक्त्यलंकारस्य रूपत्वादिति भावः॥ अलंकारसहितैश्चैतैरिति। अलंकार=
=सहितवस्तुरूपगुणीभूतव्यंग्यैरित्यर्थः॥ अलंकारस्यात्र वाच्यत्वेऽप्यस्फुटत्वमाह। तेनेति। १=पूर्वपराभ्यां। चेद्गुणीभूतस्यात्र स्यातां। सालंकारैरिति। वाच्यालंकारसहितैरित्यर्थः। स्वैः प्रभेदैः॥ अभिनवरसकौमितवाच्यादिभिः॥ २=आतामेरप्रकारः॥

प्रदीपः

६०

एकत्रालंकारपदस्यभावप्रधानत्वात्। तथाचैतैश्चालंकारैरलंकारसहितैश्चैतैरित्यर्थः॥ तेन ध्वनिनां गुणीभूत[redacted] व्यंग्येन वाच्यालंकारैरे च ध्वनेर्योग इति पूर्वापराभ्यामुक्तं भवति। तदुक्तं ध्वनिकृता। सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः। संकरसंसृष्टिभ्यां सह पुनरप्युद्योतते बहुधेति। स ध्वनिः। सालंकारैर्गुणीभूतव्यंग्यैः स्वैः प्रभेदैश्च सह संकरसंसृष्टिभ्यां बहुधोतत इत्यर्थः॥ अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्यातिभूयसी एवं ध्वन्यादिभेदैस्तत्प्रभेदैश्च योजने ऽतिप्रभूता संख्या भवतीत्यर्थः॥ एतैः प्रभेदैरूपनिबध्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो नवनवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोपदर्शनं। यदुक्तं ध्वनिकृता। ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यंग्यस्यात्मा निदर्शितः॥ एतेनानंत्यमायाति कवीनां प्रतिभागुण इति। तदेवमनंतानां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यंग्यानां च काव्यभेदानामनुगतोपाधिना संकलने त्रयो भेदाः। व्यंग्यस्य त्रिरूपत्वात्। तथाहि। किंचिद्व्यंग्यं वाच्यत्वसहं किंचित्तदसहं। वाच्यत्वसहत्वं त्वभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वं। तयोराद्यं वस्तुमात्रमलंकारश्च। अलंकारस्य प्राधान्येऽपि यथालंकारं तथोक्तं प्राक्। रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते। स हि सामान्यतो

वस्त्वलंकाररसादि
रूपत्वात् =३

धो॰

श्रिवः

६०

रसभावादिपदैर्विशेषतः शृंगारनिर्वेदादिपदैर्वाभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात्. न त्वेवं. तथाभिधानेऽपि विभावाद्यप्रतीतौ चमत्काराभावा
त्. विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेऽपि व्यक्तस्य चमत्कार[redacted]कारित्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीयमानस्त्वपे
ति निर्णीयते तेनासौ व्यंग्य एव चमत्कारी. ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसादिः न हि विभावादिवाचिपदं विनापि तत्प्र
गत्वादिविषयाथाः — ४ तीतिरिति चेन्न. मुख्यार्थबाधादिविरहात्. ननु व्यंजनायाः शशविषाणायमानत्वात्कुतो व्यंग्यत्वे रूप्यहूतोनेद इति चेत्. उच्यते.
लक्षणामूलेव वस्तुमात्रं व्यंग्यं विना लक्षणैव न संभवतीति प्राक्प्रतिपादितं. अभिधामूलेऽपि शृणु. किंमूलो द्वितीयोऽर्थस्तेन स पदार्थविशेषाणां गवादिपदार्थगोत्वादिसामान्यादितृणगवादिव्यक्तीनाम्
मनुपमाव्यंग्यैवेति निर्विवादं. अभिधाया नियमात्. अर्थशक्तिमूलेप्येवमंगीकर्त्तव्यं. यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिरथ पदा
गवाद्यन्वितमर्थत्वादिरूपस्य र्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः ततो व्यंग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्ष्यायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणं. द्वितीयक
क्ष्यायामेव तदनपेक्षणात्. यतोऽभिहितान्वयवादे शक्य एवान्वय आकांक्षादिवशेन प्रतीयते. शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापारा

=अथमिति प्रयोज्यवृद्धः प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं गवानयनादिक्रियां कुर्वन् तद्विषयकगोचरकार्यताज्ञानवानिति अर्थः ॥ २ ॥ =एतद्विषयकेति गोविषयक चेष्टावत्त्वादित्यर्थः एवं चेष्टया तत्कार्यताज्ञानमनुमितमित्युक्तं कादाचित्कम्
=मितप्रत्यक्षानुमानमित्यादि एतद्विषयकेति अत्र च गोपदविषयकत्वावान्यविषयकप्रयोजकवृद्धप्रमितानां वाक्यतद्विषयकक्रियागोचरकार्यताज्ञानवानिति सामान्यतो आपीनमद्वैदितिद्वयानः ॥ २ ॥ =कार्यत्वेति तज्ज्ञानं निष्ठकार्यत्वनिरूपितजनकत्व

प्रदीपः

६१ 61

तच्चायं क्रमः चेष्टया प्रवृत्तिरनुमीयते ततः तया इच्छा ततस्तया ज्ञानमनुमानम्

वास४

प्रामकराः अन्यथाकार्यमेतदस्ति देवदत्तानायत्व

पामद३

स्य४

भाव इति च सर्वसिद्धं येषामन्विताभिधानवादिनः देवदत्त गामानयेत्यादि प्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुतानन्तरं प्रयोज्यवृद्धेन सास्नादिम
तमर्थं देशान्तरं नीयमानमालोक्यायमेतद्विषयकैतक्रियागोचरकार्यताज्ञानवान् एतद्विषयकचेष्टावत्त्वात् एतद्विषयकप्रवृ
त्तिमत्त्वादिति प्रयोज्यवृद्धस्य ज्ञानमनुमिमीते ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या एवं वाक्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वज्ञानेन
कार्यत्वकारणस्वरूपां शक्तिमवधारयति अथ ज्ञेयसंबंधं विना वाक्यस्य शक्तिरनुपपन्नेति अर्थापत्त्या एवं वाक्यार्थेनाखं
डस्य वाच्यवाचकरूपं संबंधमवधारयति यदुक्तं शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमाने
न चेष्टया अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्व्यात्मिकां अर्थापत्त्या च बुध्येत संबंधं त्रिप्रमाणकमिति त्रिप्रमाणकमिति
जात्यपेक्षया त्रित्वं न तु व्यक्त्यपेक्षया एवमखंडयोः संबंधमवधार्य विशेषतो व्युत्पद्यते कथं इत्थं अनन्तरं तेनैव प्रयो
जकेन चैत्र अश्वमानय देवदत्त गां नयेत्यादिवाक्ये शुकस्य चिदन्यस्य पदस्यावापे कस्य चिदुद्धारे च सति यस्य वाक्यभागस्यान्व

शिवः

६१

=कार्यं विना कार्यानुपपत्तिरूपार्थापत्त्या ॥ ३ ॥ =अर्थापत्तित्वरूपजात्यपेक्षया अन्यथानुपपत्तिरर्थापत्तिरेवेति भावः ॥ ३ ॥ =चेष्टेति कार्येत्व = प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्रयपर्यवसानं ॥ ३ ॥ =शब्दवृद्धाभिधेयांश्चेति
=संबंधमिति तन्मात्रात्तत्वावार्यतिनस्यापिवोधः स्यादिति भावः ॥ ४ ॥ =नतु व्यक्तीति ... रूपा ॥ ५ ॥ =यदीति श्रोत्रेन्द्रियप्रयत्नमित्यादि ॥ ६ ॥ =वाक्यभागेषु वद्दिः ॥ ७ ॥
॥ ६ ॥

वाक्यार्थभागो मयापर्थः ।१। अन्वयमिति । अन्वयविशिष्टस्यार्थः ।२। उपनीयेति । वाक्यादन्वितज्ञानकल्पनमुपपत्तेः ... नन्वन्वयलाभस्यान्वयांशेन शक्तिकल्पनाकिंतु पदार्थस्वरूपांशः
एवं सत आह । व्यवहारे इति । उपस्थापनात् अनुभवात् । तथा च ... अन्वितज्ञाने न्यायाभिः ... तदाह नत्विति ।४। पदानामिति । प्रत्यस

यव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभेते तत्रैव तस्य शक्तिमवधारयति । तत्र शक्त्यवधारणमन्वित एव पदार्थे । प्रथम
मन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात् । पदार्थमात्रे शक्त्यावुपजीव्यबाधात् । व्यवहारेणान्वितज्ञानस्यैवोपस्थापनात् । न च वाक्यं विना कश्चिदाद्यव्यु
त्पत्तिः । व्यवहारेणैवाद्यव्युत्पत्तेः । व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमात्रेणाकर्तुमशक्यत्वात् । अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वि
तेष्वेव पदार्थेषु संकेतग्रहाद् अन्विता एव पदशक्याः । त एव च वाक्यार्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः । न त्वभिहितानां पदार्थानामन्वयोऽश
क्य एव प्रतीयते योग्यतावशादिति युक्तं । ननु तथापि संसर्गविशेषोऽशक्य एव पदार्थसामान्य एव शक्तिग्रहात् । अन्यथा गामानयेति पदं विना
श्रुत्वाऽश्वमानयेत्यादिवाक्ये तदेवेदमानयपदमित्यादिप्रत्यभिज्ञानस्याभावः । पूर्वस्य गवान्वितानयनपरस्याश्वान्वितानयनेऽशक्यत्वेना
र्थभेदेन भेदादिति चेन्न । पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामेवान्वये शक्तिग्रहादन्वितानां च विशेषरूपत्वादित्याहुः । तेषामपि मते सा
मान्येनैव रूपेण विशेषः शक्यो न तु विशेषरूपेण । तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्वित एव पदानां शक्तिः गवादिविशेषान्वितत्वे तु

सामान्यान्वित एवेति । कारकान्वितानयनकर्मानयपदं क्रियान्वितगोपदं गो ... विशेष संसर्ग अन्वये ... अन्वितानामिति । अन्वयप्रतियोगिनां पदार्थानां ... पदार्थविशेषनिरूपितान्वयविशेष इति शेषः ...

सामान्येनैवरूपेणेति कारकान्वितानयनत्वादिरूपेण क्रियान्विते गो
त्वादि सामान्यरूपेणैव शक्ते रित्यर्थः

=असंकेतितएवेति । सामान्यलक्षणया अन्वयेन विशेषस्य लक्षणया संकेतग्रहविषयत्वादित्यर्थः । एवं च सदनंतनस्य सामान्यस्य रूपस्य सर्वथा न विषयत्वमिति भावः ।२= अतीति= यावद्यदार्थप्रतीतिप्रसंगात्तु सकस्या
=शब्दश्रवणमात्रेणार्थप्रतीतिप्रसंगात् अस्य शब्दस्य प्रमाणस्य वक्तृज्ञानस्यैव करणत्वानियमात् सर्वः ।३= असत्यामकांक्षायां तदन्वयबोधदर्शनेनैव ... न्वितानयनं कारणं वक्ताऽऽक्ष मानयेति वाक्यबोधस्य ...

शेषो वाच्य एवेति । तस्मादभिहितान्वयवादे ऽनन्वित एव अन्विताभिधाननये तु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयः । गवादिविशेषा
न्वितानयनादिरूपस्तु संकेतित एवेत्स वाच्य एव वाक्यार्थः । यदपि केश्चिदुच्यते । शब्दश्रवणानंतरं यावानर्थः प्रतीयते तच्च सर्वं वाच्यमिति शब्द
एव निमित्तं । यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इति । तदप्ययुक्तं । शब्दस्य त्वर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा । न प्रथमं । शब्द
स्यार्थानुत्पादकत्वात् । न चरमं पुनरनुमन्यते परं तु संकेतबलेन ज्ञातस्य । अज्ञातस्य स्वरूपेणाज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वे ऽतिप्रसंगात् । न
चान्वयविशेषे संकेतग्रहः । अस्तु विशेष एव संकेतग्रह इति चेत् । लोष्टाद्यन्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्थापकांतराभावे न [redacted]
शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या । तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः शब्दात्तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्यो
न्याश्रयात् । तस्मान्नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इत्यविचारिताभिधानं । अथ सोयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इति य
त्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च निःशेषसादौ विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः । अस्यार्थः । यथा बलवता प्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्या
र्थ
=नयकसमीपगमनरूपः ।१=

= एकएवेति· सक्तोविभुक्तन्सत्यर्थः· नचैकार्थप्रतीतौयाद्दस्यविरामः· विवक्षितार्थप्रतीतिजननमेवविरामांगीकारादितिभावः।१८= ननुयद्विधेयंतत्रतात्पर्यं विधेयत्वंचप्रमाणांतराप्राप्तविधिविषयत्वंतत्ताक्रियायाएवनतद्भावेदितिदिभाक्त्वेतौसत्यस्यतात्पर्यमेवप्रा=

= मााएपनेस्यात्तआह· भ्नेतीति·= नन्वेवमप्यक्रियारूपताकार्यंप्रवर्त्तनाविषयत्वमेताम्।एकाश्चेतिंर्थादभावृहोतीसदैप्रधानाक्रियायाहोमस्यानुकूलादधिक्रियापूर्वदेशसंयोगध्वंसहेतुविभागजनकःस्पंदोयत्तणव्यत्कायोगात्त्वनःसि

य.पर·९७ इत्यस्या

तात्पर्यं वाचो युक्तेरि
ति यत्तत्र इत्यादि
वाक्यस्यैतदर्थः—२
प्रभो·

पारेणमर्म्मछेदमुरोभेदंप्राणहरणंचरिपोर्विधत्ते तथैक एवशब्दएकेनैवाभिधाख्यव्यापारेणपदार्थस्मृतिंवाकार्थानुभवंव्यंग्यप्रतीतिंच विधत्ते·अ तोव्यंग्यत्वाभिमतस्यार्थस्यवाच्यत्वमेव· किंच· यत्रशब्दस्यतात्पर्यंसशब्दार्थइति निःशेषेस्यादौ तात्पर्यविषयत यादिधिर्वाच्य एवेति· नेतात्पर्यवाचो [redacted]युक्तेस्तात्पर्यमज्ञानंतःपशवः। तथाकथमन्विंपदोपस्थापितएव हितात्पर्यमुच्यतेनप्रतीतमात्रे· तथाहि· भूतंभव्यसमुच्चारणे भूतंभव्यायोपदिश्यतइति सिद्धांतः।अस्यार्थः।भूतंसिद्धंभव्यंसाध्यं तयोःसमभिव्याहारेभूतंसिद्धंभव्यायसाध्यायोपदिश्यतइति कारकपदार्था ःक्रियापदार्थेनान्वीयमानाःसिद्धाअपिप्रधानक्रियानुकूल यासाध्या भूतयास्वक्रियायायोगात्साध्यतामाभवंति· स्वरूपेणसिद्धाअपिसा ध्यक्रियाविशिष्टतयासाध्याइवभवंति· ततश्चयथादहनेनादग्धमात्रंदह्यते नतुदग्धमपितथायावदेवाप्राप्तंतावदेवशब्देनविधीयते न तुप्राप्तमपि यथाऋत्विक्प्रचरणेऽन्यतःप्राप्तेलोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरंतीत्यनेनलोहितोष्णीषत्वमात्रंविधीयते नतुऋत्विक्प्रचरणंवा उष्णीषस्यापिप्राप्तेर्लोहित्यमात्रंहवनस्यान्यतःसिद्धेश्चदध्नाजुहोतीत्यनेनदध्नःकरणत्वंनतुदधिहवनंवा·एवंरक्तंपटंवयेत्यादौ

= नन्वेवमपिस्वतःक्रियारूपस्यहोमस्येवविधेयतास्यादतआह· तत्त्वेति· होमस्यापिसिद्धत्वंजुहोतीतिवाक्यान्तरेणैवेतिभावः।२=लोहितेति·अध्वर्युहोत्रृणां ऋत्विजांप्राप्तत्वान्नविधेयाद्भूसाम्नातितिः२= ननुसोपष्ठीषानिवीनव=

= समाऋत्विजःप्रचरंतीतिवाक्यादुष्णीषापि[illegible]प्राप्तस्यहवनआह उष्णीषस्यापीति·१= ननुदधीति·साधनद्रव्यत्वेनाक्षेपतस्तत्प्राप्तेर्दिनिभावः। हवनंवेति·अग्निहोत्रंजुहोतीतिवाक्यात्तस्यापिप्राप्तेरितिभावः।१=

[illegible]

=धत्वेऽपि शब्दोपात्तविधेयस्यैव तात्पर्यं ॥१॥ तात्पर्यं एवं च यत्र प्रमाणशब्दोपात्तत्वाभावात्तात्पर्याभावान्न तत्र वाक्यभेद इति भावः ॥२॥ तात्पर्यं स्यादिति एवं चान्यप्रमाणेनाप्राप्तार्थे तत्रापि पूर्वमाहृत्य शक्तिसाधकं तात्पर्यं स्यादिति भावः ॥३॥ न्यायादिति एवं च=
=श्रुतेनयपरस्य गुणयोः पूर्वस्यैव मनन्वयतस्तथा प्रधानयोरपि समत्वेनैव यथान्यप्रमाणानन्वयः स्यादित्यर्थः ॥४॥ अविततमन्त्रेति सचान्वयोन साक्षात्तत्र कर्तृभावादिनाबाधात् नोपि मुख्यार्थमादाय परम्परयोपकारकतया तत्र विषमलक्षणवाक्यस्य=
=मुख्यवाक्यत्वेन मुख्यार्थबाधाभावात्तस्यैवांगतापत्तेर्लक्षणाश्रयणेन कल्प्येति तत्र विषमलक्षयेतस्य विषमलक्षणाधिकबलवदनिष्टानुबंधित्वविधिरेव नजरूपभंजनेन लक्षणा तस्य च मानान्यत्वादिवाक्यार्थे सर्वथैव तत्संबलितैव तेनान्वयः ॥५॥

प्रदीपः
६३
63

स्नातपटवर्यैर्नामधेय एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा ॥ सिद्धे एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा ॥ ततश्च यावदेव विधेयं तावत्स्येव तात्पर्यं ॥ विधेयं च शब्दोपात्तमे
वेति सुष्ठूक्तं शब्दोपात्त एव तात्पर्यमिति ॥ यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं न तदापूर्वाधावतीत्यादौ पूर्वादि समानसंवित्संवेद्यतया प्रतीते परार्थेऽपि क
दाचित्तात्पर्यं स्यात् ननु नद्वाक्यवर्त्ति पदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति नियामिति ॥ विषं भुंक्ष्व मा चास्य गृहे भुंक्ष्वा इत्यत्र विषं भुंक्ष्वेति वाक्य
स्य माचेत्यादिवाक्यार्थे पितात्पर्यादिति ॥ मैवं ॥ यत एतदेकमेव वाक्यं ॥ चकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वात् अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसंगात् न चा
स्यातवाच्यक्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायात् सुहृद्वाक्यं चेदं अतोऽभिवितव्यम
त्रान्वयेन ॥ ततो विषभक्षणादप्येतद्गृहभोजनमनिष्टसाधनमतः स[...] र्वथानास्य गृहे भुंक्ष्वा इति वाक्यार्थः ॥ तथा च तद्वाक्यस्य शाब्द
पस्थित एव तात्पर्यमिति सिद्धं ॥ तस्माद्यत्परः शब्द इत्यादि यदुक्तं तत्तात्पर्याज्ञानात् यदपि सोऽयमिषोरिवेति तदप्ययुक्तं ॥ यतः शब्द
श्रवणानंतरं यावानर्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभिधेयत्वं स्यात्तदा चैत्रपुत्रस्ते जातः कुमारी ते गर्भिणीत्यादिवाक्यानंतरं

शिवः
६३

=तत्राह ॥ तत्रेति ॥ ततश्च यत्र वाक्यस्यार्थे न किंचिदभ्यातियथात्रैव सुहृद्भक्तकत्वात्तत्र सुहृत्त्वार्थे तात्पर्यात्तल्लक्षणा ॥ यत्र तु स्वार्थबोधेन न बोधोत्तरमिति न तत्प्रतीयते तत्र व्यंजनैव मधयटकार्यः ॥६॥

श्रुत्यादिस्वरूप विनियोगबोधकाः = ४

हर्षविषादयोः प्रतीतेस्तमोरपि तद्वाक्यस्याभिधास्यात् · अथ तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा हर्षादयस्तु न तत्र त्वाप्याद्रसुच्यते न हि लक्षणीये
प्यभिधैव स्यादिति लक्षणाच्छेदः ॥ किमिति च श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रेण
भगवान् जैमिनिः श्रुत्यादिषु पूर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयांबभूव · सर्वत्रैवाभिधाप्रसंगे उत्तरस्य दौर्बल्ये बीजाभावात् · सत्यं तु प्रकृता
र्थविच्छेदकत्वेपि बहुप्रकारकत्वाद्दुरूहत्वाच्च व्याक्रियते · श्रुतिलिंगादयः षड्विनियोजकाः तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयो न
संभवतीत्येकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः स च बलवता दुर्बलस्येति स्थिति दौर्बल्यप्रतिपादकं सूत्रं श्रुतिलिंगेत्यादि · अस्यार्थः ॥ श्रुत्यादीनां स
मवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये यदपेक्षया यत्परं तदपेक्षया तद्दुर्बलं · कुतः ॥ अर्थविप्रकर्षात् · पूर्वापेक्षया विलंबेनार्थप्रत्यायक
त्वात् · यथा चैतत्तथोदाहरणे स्फुटीकरिष्यते · तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः ॥ यथा व्रीहीनवहंतीति · अत्र क्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयं
ती द्वितीया निरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति · अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिंगं · यथा बर्हिर्देवसदनं दामीति · अत्र

स्वार्थबोधे शब्दान्तरानपेक्षः = २

प्रदीपः

६४ 64

लवनार्थप्रकाशकतया बर्हिर्लवने विनियोगः। परस्पराकांक्षावशात्क्वचिदेकस्मिन्नर्थे पर्यवसितानि पदानि वाक्यं यथा· देवस्य त्वा सवितुः प्रस
वे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यत्र लिंगेन निर्वापे विनियुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्यैकवाक्यताबलेन देवस्य त्वेत्या
दिभागस्यापि तत्र विनियोगः। लब्धवाक्यानां पदानां कार्यान्तरापेक्षावशाद्वाक्यान्तरेण संबंधः आकांक्षापर्यवसन्नं प्रकरणं· यथा समिधो य
जतीत्यादौ· अस्य हि दर्शपौर्णमासकथंभावाकांक्षायां पाठवशाच्छेषत्वं· स्थानं क्रमः। स चानेकसाम्नातस्य सन्निधिविशेषाम्नानं· य
था दब्धिरसीत्यत्राग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेणाम्नातेषु पठिताः। मंत्रभागेपि क्रमेणानुमंत्रणत्रयं पठितं· तत्राग्नेयाग्नीषोमी
ययोर्लिंगेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः। दब्धिरसीत्यत्र तु न लिंगादि विनियोजकं किंतु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयागविधानं तस्मिन्ने
व प्रदेशे मंत्रेप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमंत्रणेऽस्य विनियोगः। समाख्या योगबलं· यथा हौत्रमौद्गात्रमित्यादि· तत्र हि हो
तुरिदं हौत्रमित्यादियोगबलेन हौत्रादिसमाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानि· अथैषां विरोधोदाहरणानि· तत्र श्रुति लिं शिवः

६४

गयोर्विरोधे लिंगस्य दुर्बलत्वं यथा· कदाचनस्तरीरसि नेन्द्र सश्चसीत्यादिकाया ऋचो विनियोजिका श्रुतिः ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति· अ
त्र चेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति· अन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनियोगायोगात्· श्रुत्या गार्हपत्यो
पस्थापने संप्रतीयते· गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तितया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति· क्रियाजन्यफ
लभागित्वस्य तदर्थत्वात्· एवमैन्द्र्येति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य शेषत्वं· क्रियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात्· तदत्र श्रु
तिलिंगयोर्वि रोधः। न च वाच्यं निरपेक्षया द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते न तु ऐन्द्र्या मन्त्रं प्रति· तच्चाग्नेयीमन्त्रं प्रत्यपि संभवतीति कु
तो विरोधः· ऐन्द्र्येति पदमनपेक्ष्य विशेषबोधनाद्विरोध इति चेत्· न तर्हि श्रुतेर्विरोधः· किंतु वाक्यस्य तच्च लिंगापेक्षया दुर्बलमेवेति
यतः शेषशेषिभावः सामान्यतः श्रुत्यैवावगम्यते· पदान्तरप्रक्षेपात्तु विशेषव्यवस्थाप्यते· विशेषत्वसंबन्धमात्रस्य पदान्तरसंब
[redacted] पात्प्रतीतेः। तस्माच्छ्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्यो यो वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य लिंगप्रतिपाद्येन विरुध्यते

प्रदीपः
६५
65

तत्रायं पूर्वः पक्षः। सामर्थ्यज्ञानमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका। न ह्यसमर्थं श्रुतिसहस्रेणापि विनियोक्तुं शक्यते यथा वह्निः प्रसेके जलं वा दाहे। अतो
लिंगस्य बलवत्त्वादिंद्रस्योपस्थापने ऽस्या विनियोगः तदनुरोधितया द्वितीयासमर्पणतयाप्याख्येया। गार्हपत्यसमीपे ऽनयेंद्र उपस्थात
व्य इत्यर्थः पर्यवस्यति। सिद्धान्तस्तु। श्रुतिः स्वरूपसत्सामर्थ्यमपेक्षते न तु तद्बोधमपि येन लिंगं बलवद्भवेत्। तस्य च पूर्वं सत एव ज्ञानं
विनियोगान्यथानुपपत्त्या पश्चादुपजायते। लिंगं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते। न ह्यनेनेंद्र उपस्थातव्य इति लिंगात्त्वरेसतः प्रतीयते ॥
किं त्वीदृग् इंद्र इत्येतावन्मात्रं। तथा च प्रकरणाम्नानसामर्थ्यादिंद्रप्रकाशनसमर्थाया ऋचः अन्यथानुपपत्त्या विनियोगः कल्पनी
यः [redacted]। तथा चार्थविप्रकर्षः। तथा हि। श्रुतार्थापत्तिसाधकन्यायेन यथेंद्रोपस्थापिनैवं गार्हपत्याकांक्षा पूर्यते इति लिंगेनानयेंद्र
उपस्थातव्य इति कल्पनीया ततस्तया विनियोगो भवेत्। ततो यावल्लिंगं श्रुतिकल्पनायै प्रक्रांतं व्यापारं तावत्त्वरयैव श्रुत्या गा
र्हपत्ये विनियोगः सिद्ध एवेति प्रकरणे निराकांक्षे कथमन्यथानुपपत्त्या श्रुतिः कल्पनीया तस्माच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुगुणतयास्या शिवः

६५

मर्थ्यनीयमाने इंद्रपदं परमैश्वर्यवाचकतया गार्हपत्यतात्पर्यकमित्यवधार्यते· लिंगवाक्ययोर्यथा· पुरोडाशस्य स्थानकरणस्थापने स्वरूपयोः स =
दनसादनयोः प्रकरणे स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि· तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेदः सुमनस्यमान इति मंत्रः
पठितः। तत्र कल्पयामीत्यंतः पूर्वभागः सदने शेषभागस्तु सादने [redacted] प्रयोक्तव्य इति लिंगात्प्रतिभाति· अयं मंत्र एकं वाक्यं· यत्सदाक्षेपेणाय क
ल्पयामि तस्मिन्त्सीदेत्येकार्थावच्छिन्नत्वाद्विभागे साकांक्षत्वाच्च· ततश्चैक[redacted]वाक्यत्वात्समस्त एवोभयत्र विनियोक्तव्यो देवस्य त्वेत्यादिव
दिति वाक्यादवगम्यते तदनयोर्विरोधः। अत्र पूर्वपक्षः। अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपत्तये ऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयं यत्कल्पित
यास्तु श्रुत्या विनियोगो भवेत्· यथा देवस्य त्वेत्यादिमंत्रे ऽग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यतया अतादृशां पदांतराणां साम तयानरू
र्थ्यकल्पना तथात्रैकवाक्यतानिर्वाहाय सकृत्प्रसामर्थ्यं न तत्त्याहंतुमर्हति किंतु विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयत्समस्तमंत्रविनियोजिकामेव कल्प
यतीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्समस्तस्यैवोभय[redacted]त्र विनियोग इति· सिद्धांतस्तु· यद्यप्येकवाक्यतामवगम्यैव सामर्थ्यमवधार्येतन

मसीमः
६६

दोपजीव्यत्वाद्वाक्यं बलवद्भवेत् । न त्वेवं । प्रस्तुतावधृत सामर्थ्यानां सन्निहितपठितानां [redacted] पदानां सामर्थ्यवशेन प्रयोजनैकवाक्यतया चैकवाक्यताव
धारणं । यावन्ति पदानि प्र[redacted]धानमेकमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थानि विभागे साकांक्षाणि भवन्ति तावत्येकं वाक्यं भवति । अनुष्ठेयश्चार्थो मन्त्रे
प्रकाशमानः प्रधानं । सदनं सादनं चात्र तथाभूते । तथा च सदनप्रकाशनसमर्थः पूर्वभागः । सादनप्रकाशनसमर्थः शेषभाग इति प्रथती मप्र
ताभ्यां तत्सामर्थ्याभ्यां क्लृप्तेन श्रुतिद्वयेन भागे वत भागयोः प्रत्येकं विनियोगे सिद्धे तावतैव प्रकरणपाठोपपत्तौ समस्तमन्त्रस्यैकवाक्यता
बुद्धिरुत्पन्नाप्यासी(गा)भवति लिंगेन बाधात् । तथा क्रममपि सामर्थ्यं न श्रुत्यन्तरं कल्पयितुमर्हतीत्यर्थविप्रकर्षाद्वाक्यं दुर्बलं । तस्माद्य
त्रावान्तरवाक्ये विरोधि लिंगं नास्ति तत्र समवेतार्थकेनैकेन पदेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा सहैकवाक्यतापन्नान्तराणामपि सामर्थ्यं विनि
योजकश्रुतिकल्पनानुकूलं कल्प्यते । यथा चैव स्योनं त इत्यादि [redacted] भागानां प्रकरणे [redacted] योर्यथा । दर्शपौर्णमासप्रकरणे
इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिकः सूक्तवाकनिगदः पठितस्तत्र च इंद्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामग्नी

वाक्य २

शिवः
६६

× एवमग्नीषोमपदममावास्यायामसमवेतार्थत्वेन त्यज्यते पौर्णमास्यां तु प्रयुज्यते × २

षोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोक्रातामिसवां नरवाकवपंश्रूयते· तत्र पौर्णमास्यामिंद्राग्नी नदेवते इति लिंगात्तत्पदमपनीयते
अमावास्यायां तु समवेतार्थत्वात्तत्प्रयुज्यते· तत्रैवं संदिह्यते· इंद्राग्निपदैकवाक्यतापन्नान्यवीवृधेतामित्यादिपदानि तत्राप्यनेया
नि अथवा प्रयोक्तव्यान्येवेति· तत्र प्रकरणानुयोगः प्रतिभाति· असमवेतार्थतया देवतामात्रस्यापनयनात् वाक्यात्तु तान्यप
नेयानीति प्रतीयते· येन सह यदेकवाक्यतापन्नं तेन सह तदपनयनौचित्यात्· तदनयोर्विरोधः। तत्र प्रकरणमेवांगसंबंध
प्रतिपादकं· अतस्तस्य बलवत्त्वाच्छेषभागः प्रयोक्तव्य एवेति पूर्वपक्षे सिद्धांतः। प्रकरणं विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य
न विनियोजकं येनैवं नवेत् किंतु तदपेक्षमेव· कथमन्यथा त्रूलोहं देवयज्यया प्रजया पशुभिश्च जनिषीयेति सूक्तानुमंत्रणत
द्देवताविरहिणो दर्शपौर्णमासयोर्न विनियुज्येत· निरूप एवोपसदः साह्नस्य द्वादशाहीनस्य सत्रस्य चैकाहविधेयसोमयाग
स्वरूपे सांगे ज्योतिष्टोमादौ द्वादशोपसत्त्वं नु बोधयति· स पुनर्बहुदिवसविधेयसोमयागरूपाहीननामकक्रतुविशेषं नीय

तदे ३

ते॰अङ्गःस्वःकृताविसन्नुशम्नात्॰स्वरूपालोचनायांतुश्रुत्यालिंगेनवाक्येनच्छितिप्रवृत्तिकेनसमूपमपनीयतेयद्यन्यत्रनीयतेनद्विहायावु
शिष्टेनप्रकरणाकांक्षापूर्यते॰यत्रतुविरोधिश्रुत्यादिकंनास्तितत्रप्रकरणंविनियोजकंयथासमिधोयजतीत्यादिबोधितस्यसमि
दादेः।अत्रतुयथालिंगेनइंद्रादिभागोपनीयतेनथावाक्येनतच्छेषभागोपीतिकर्तव्यात्मवृत्तिकस्यप्रकरणस्यावकाशः।नचत
थात्वमस्यासिद्धंयतोवाक्येपदानांसंबंधःप्रत्यक्षसिद्धःप्रकरणेत्वाकांक्षावशात्कल्पनीयः।तथाचवाक्येप्रथममेवाभिधानसाम
र्थ्यंकल्प्यतेततस्तेनश्रुतिस्तयाविनियोगइतितृतीयःकालोविनियोगस्य॰प्रकरणेतुप्रथमंवाक्ययोःसंबंधःकल्प्यतेततःसा
मर्थ्यंअथश्रुतिःअथविनियोगइतिचतुर्थःकालःततोवाक्यात्प्रथमंशेषभागस्यापनयेसिद्धत्वात्माप्रश्रुतिरकिंचित्करी॰वाक्य
विरोधादिति॰प्रकरणस्यानयोर्यथा॰राजसूयस्यप्रधानानानाकर्मात्मकस्य॰प्रकरणेप्रधानादभिषेचनीयादनंतरंशौनः
शेपोपाख्यानमाम्नातं॰तत्रकिंसमस्तराजसूयेतदंगंआहोस्विदभिषेचनीयमात्रइतिसंदेहः।तत्रप्रकरणस्यबलवत्त्वात्सर्वांग

[illegible]तावगम्यते। स्थानस्य तु बलवत्वे ऽभिषेचनीयांगता। तदनयोर्विरोधः। यद्यप्याकांक्षा समा उभयोरपि तुल्यबलता। अयमेति पुत्रो राज्ञ
इत्यादौ गामानय प्रासादं पश्येत्यादौ उभयविरहे ऽणन्वयावबोधात्। तथापि विनिगमनाविरहात् उभयोस्तुल्यबलताद्विकल्पेनांगता स्थि
तिः पूर्वपक्षे सिद्धांतः। आकांक्षासन्निधी द्वे अपि विनियोगप्रयोजिके इत्युभयसंमतं। एवं च स्येच कथं स्यादित्याकांक्षा ऽन्वियसध्यतियावद
नुवर्तते। सन्निधानं प्राकरणिकत्वेन सर्वदा बुद्धिसन्निहितत्वादस्त्येव। अभिषेचनीये च सत्यपि सन्निधाने आकांक्षा उत्थाप्या। तथा च य
दोत्थिताकांक्षेन प्रकरणेनैकवाक्यत्वं कल्पनीयं तदा सन्निधानादाकांक्षोत्थापनं। तथा चैकवसामर्थ्यकल्पनं श्रुत्युन्नयनं विनियोगः। अ
परत्रैकवाक्यताकल्पनं सामर्थ्योन्नयनं श्रुतिकल्पनं विनियोग इत्येवं विप्रकर्षात् स्थानस्य दुर्बलत्वात् प्रकरणेन सर्वराजसूयशेषे ७२
नःशेपोपाख्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति। स्थानसमाख्ययोर्यथा। दर्शपौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते कांडे सान्ना
य्यक्रमे शुंधध्वं दैव्याय कर्मण इति मंत्रः श्रूयते स च प्रकरणाद्दर्शार्थः। तथात्वे नैस्य समवेतार्थता चिंसात्कस्य चित् शुंधने विनियोगाद्दवेतः

शुंधनीयं चात्र द्रव्यमुपस्थितं सान्नाय्यपात्रं पुरोडाशपात्रं च। तच्च समाख्यावशात्पुरोडाशपात्रशुंधने विनियोगः प्रतिभाति। स्थानवशात्तु सान्नाय्यपात्रा
णां। तदनयोर्विरोधः। तत्र पूर्वः पक्षः। पौरोडाशशब्देन पुरोडाशसंबद्धान्युच्यंते। तान्यधिकृत्य प्रवृत्तं कांडं पौरोडाशिकमिति। अतः समाख्याश्रु
तित एव साक्षाद्विनियोजिका। क्रमस्तु प्रकरणाद्युन्नयनद्वारा तथेति समाख्याबलवतीति। सिद्धांतस्तु पौरोडाशिकपदेन पुरोडाशमंत्र
विशेषयोः संबंधमाह। किंतु पुरोडाशविशिष्टं कांडं वैशिष्ट्यानुपपत्तेस्तु संबंधस्तत्र कल्प्यते। सोऽपि न शेषशेषिभावः। किंतु संबंधमात्रं
तद्द्वारेण तु मंत्रभेदस्यापि तदनुमानं। तथा च समाख्ययापि क्रमादिकमुन्नीय विनियोगो न तु श्रुत्यैव। एवं समाख्यया क्रमोऽनुमेयः। तेन प्रकर
णं तेन वाक्यं तेन लिंगं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति समाख्यायां षष्ठः कालो विनियोगस्य। स्थाने तु क्रमः प्रत्यक्ष एवेति न कल्पनीयः। तथा
च तेन प्र[redacted]थमत एव प्रकरणमनुमेयं तेन च वाक्यं तेन श्रुतिस्तया विनियोग इति पंचमः कालः। तस्मादर्थविप्रकर्षात्समाख्यास्था
नतो दुर्बलेति न पुरोडाशपात्रशुंधनेऽस्य विनियोगः। कथं तर्हि कांडस्य पौरोडाशिकसंज्ञा। पुरोडाशसंबंधिबहुमंत्रपठितत्वादिस

गद्यादौ कदेशि
मतेपि

वेहि· तदयं निर्गलितोर्थः। एकद्वित्रिचतुःपंचवस्त्वंतरयकारितं· श्रुत्यर्थप्रतिवैषम्यं लिंगादीनां [redacted] प्रतीयते· बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या
बाध्यते सदा· मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षयेत्यन्यत्र मतिविस्तरेणेति प्रकृतमनुसरामः। पूर्वोक्तदृष्टांतो वैषम्यादप्यनुपपन्नः। तथा
हि· तत्र वेगव्यापारस्य स्वरूपसत एव जनकतया दीर्घत्वं संभवति· अभिधायास्तु ज्ञाताया एवानुकूलता व्यंग्यनिष्ठते मावाज्ञानादित्य
न्विताभिधानवादेपि निःशेषत्यादौ विधेयव्यंग्यत्वमेवेति स्थितं· किंच यदि वस्तुगत्या पदार्थांतरेणायोऽन्वितः सोऽभिधेयोपस्थाप्यतद
सन्विताभिधानं तदावश्यं व्यंजनास्वीकार्या· अन्यथा रुचिं कुर्विसादेः शब्दस्य दुःष्टत्वं न स्यात्· दुष्टिहेतोरसभ्यार्थोपस्थितेस्तदभा
भावप्रसंगात् तदर्थस्यानन्वितत्वात्· किंच· वाच्यवाचकभावातिरेकाद्व्यंग्यव्यंजकभावस्यावश्यं काव्यज्ञदृष्ट्यापि स्वीकर्तव्यं· अ
न्यथा कष्टत्वादयो नित्यदोषा असाधुत्वादयोऽनित्यदोषा इति विभागो न स्यात्· वाच्यस्यार्थस्याविशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्ट
त्वस्य वा प्रसंगात्· व्यंजनाभ्युपगमे तु व्यंजनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यंग्येऽनुकूलत्वं शृंगारादौ तु दुष्टत्वमिति युज्यते विभागव्यवस्था

प्रदीपः
६९
69

एवंपर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचित्काव्यानुगुणत्वमित्यपि व्यवस्था नस्मात्· वाच्यार्थस्याविशेषात्· दृश्यते चासौ· यथा· द्वयं गतं संप्रति शोचनी
यतां समागमप्रार्थनया कपालिन इत्यादौ न पिनाकादिपदमनुकूलं किंतु जुगुप्साव्यंजकत्वात्पिनाकादिपदमेव·· ननु द्वयमेवमप्येतद्
युक्तं· व्यंग्यत्वेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकारे एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चेन्न· अभिधाग्रहे स्वीकारे संकेतग्रहं वि
ना तदनुपस्थितिप्रसंगस्योक्तत्वात्· किंच· काव्ये शास्त्रे वा वाच्यव्यंग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबंधनो भेदोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः
वैधर्म्यदर्शनात्· वाच्यो ह्यर्थः सर्वैरेकरूप एव प्रतीयत इति नियतः· व्यंग्यस्तु वक्तृप्रकरणादिवशादनियतः। तथा हि· गतोऽस्तमर्क इति
वाक्ये राज्ञः सेनापतीन्प्रति शत्रूणां हठेनावमर्दनावसर इति· दूतीनामभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति· सख्या वास
कसज्जां प्रति प्राप्तस्ते प्रेयानिति· आप्तस्य कार्यवशेन बहिर्गच्छतः प्रति दूरं मागा इति· गृहिणो गोपालकं प्रति सुरभयो गृहं प्र
वेश्यंतामिति· दिवसेऽतिसंतप्तस्य बंधून्प्रति संतापोऽधुना न वर्तत इति· आपणिकानां भृत्यान्प्रति विक्रेयवस्तूनि संगृह्यं

शिवः
६९

तामिति· नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायास्तु कथकं प्रतिनागतोऽयं प्रेयानिति· एकस्मैव वस्तुन्यतितरां त्यकरणवशादेवमादिरनवधिर्व्यंग्योऽर्थः प्रका
श्यते· वाच्यस्तु सर्वान्प्रत्यविशिष्ट एव· ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यं· नानार्थसैंधवादिपदेनानार्थावगतिदर्शनादिति चेन्न· एकवाक्यवर्तिनस्तस्या
प्यर्थैक्यनियमात्· यदग्रे वक्ष्यति· लक्षणीयार्थस्य नानात्वेप्यनेकार्थपदाभिधेयवन्नियतत्वमेवेति· तथापि प्रकृतलवणाद्यधिकारिणः प्रति
सकलस्वामिनः सैंधवमानयेति पदप्रयोगस्तत्रानियतत्वं दुर्वारमिति चेन्न· तात्पर्याज्ञानात्· न ह्यत्र सर्वैर्वाच्यैः समं सर्वव्यंग्यानां भेद
:प्रतिपाद्यते किंतु गतोस्तमर्क इत्यस्य वाच्यव्यंग्ययोस्तथा च तद्वाच्यस्यानियतत्वं तदर्थपुरस्कारेणैव सर्वेषां व्यंग्यस्यापि प्रतीतेः· न दयं नि
यतत्वानियतत्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गोऽभिहितः। एवं विलक्षणस्वरूपकालादिभेदोपि भेदको द्रष्टव्यः। वैधर्म्यसत्वेपि यद्यभेदः स्यात्तदा नी
लानीलादेरपि न कश्चिद्भेदः स्यात् वैधर्म्यस्याविशेषात्· यदुक्तं· अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च· सुप्र
द्धश्च न त्वत्र तत्र स्वरूपभेदः। तत्र निःशेषेत्यादौ· मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमिदं वदंतु· सेव्या नितंबाः खलु भूधराणा

=अयमेवेति· ज्ञानयोर्धर्मैर्वान्योन्याभाव इति मतेनेदं· २ — कारणभेदश्च विरुद्धधर्मरूपभेदस्य हेतुः। २ =

प्रदीपः
७०
70

मुतस्मरस्मेरविलासिनीनामित्यादौ॰ कथमवनिपदर्पो यन्निशातासिधारादलनगलितमूर्ध्नां विद्विषां [illegible] स्वीकृता श्रीः। ननु तव निहतारेरप्यसौ
किं न नीता त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिरित्यादौ च स्वरूपभेदः। प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपः व्यंग्यस्तु विधिरूपः। द्वितीये वाच्यः संशयरू
पः। व्यंग्यस्तु शांते शृंगारिणि वाभिकारिणि तदुचितैककोटिनिश्चयरूपः। तृतीये वाच्यो निंदारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः। कालभेदस्तु
सर्वत्र॰ पूर्वं वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यंग्य इति॰ वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतकाकादितदर्थवर्णसंघ
टनाद्याश्रयभेदः। वाच्यस्य व्याकरणकोशादिमात्रेणावगमः। प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः। वाच्येन तु
तन्मात्रस्य प्रतीतिमात्रं॰ अन्येन विदग्धपदवा — — सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः। गतोस्तमर्क इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एक
ःप्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः। कस्स ण व होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं। सभमरपउमग्घाइ ऌणिवारियवामे सहु
सु एहिं॰ इत्यादौ वाच्यार्थस्य संबोध्यासखीविषयः। तत्र हि वाच्योर्थः श्रोतुर्यव तिष्ठते॰ प्रतीयमानस्य तु॰ भ्रमरेणास्या अधरः खंडितो शिवः
७०

नतूपपत्तिनेतितत्कांतः ममैव वैदग्ध्यमित्यस्य प्रतिवेशिनीत्वदं मयासमाहितं पुनरेवं तत्पानविधेयमित्यस्योपपत्तिः। एवं स्वपत्न्यादिविषयेपीति वि
षयस्य भेदः। एवं स्वरूपादिभेदादवश्यमंगीकर्त्तव्यो वाच्यव्यंग्ययोर्भेदः। किंच वाचकव्यंजकयोरपि वैधर्म्याद्भेदो वक्तव्यः। यतो वाचकस्य सं
केतितार्थापेक्षा संकेतित एव ह्यर्थेऽभिधा प्रवर्त्तते न तथैवं व्यंजकः। अन्यथापि व्यंजनप्रसंगजनने नाहं यज्ञोक्तं तात्पर्यविषये शब्दः प्र
माणमिति तद्दितोप्यनुपपन्नं यतो व्यंग्यस्य वाच्यतानभ्युपगमेपि नानार्थानामपेक्षा तात्पर्यादेव नियमो वाच्यः। अन्यथा सर्वत्र सर्व
व्यंग्यप्रतीतिप्रसंगात्। तथा च यत्र वाणीरकुडंगे साक्षी व्यंग्यप्रतीतावपि वाच्य एव चारुत्वविश्रामस्तत्र तात्पर्यविषयो व्यंग्योर्थः कथं प्र
तीयेत। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इत्येतत्तु सुतरां। एतेन तात्पर्यमिव व्यंग्यप्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तं। तस्मात्तात्पर्यमभिधावान प्रतीयमाने
र्थे व्यापारः। नन्वस्तु लक्षणा। न हि वाच्यवल्लक्ष्योपि यथावस्थितः विशेषव्यपदेशहेतुर्वा। यतो रामोस्मि सर्वं सह इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःख
भाजनत्वं प्रसारव्यानरुचेः कृतं समुचितं क्रूरेण तेरक्षसा सोढं न च तथात्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः। व्यर्थं संप्रति विभ्रता ध

प्रदीपः तदन्यः शक्यान्यः भाक्तमार्गः लाक्षणिकमार्ग इत्यर्थः =२

इदं निःशेषत्वस्याप्युपलक्षणम् - व्यंग्यत्वाभिमतेपि =२

तु रिदं त्वधापदः साक्षिणा रामेण प्रियजीविते न तु कृतं प्रेम्णः प्रियेनोचितमित्यत्र कातरत्वं रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैरित्यत्र खरदूषणादिहं

७१ 71 तृत्वं च लक्ष्यते तो रामपदस्य लक्ष्यतावच्छेदको भवति अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति एवमन्यत्रापि स्यात् न तदुक्तं [illegible]

भाक्तमार्गस्तदन्य इति लक्षणीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेण शक्यार्थेन स्यादतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानो नाम मैवं लक्ष

णीयस्य नानात्वेपि हि नानार्थसैंधवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव न खलु नियतसंबंधो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते प्रती

यमानस्तु प्रकरणादिविशेषेन नियतसंबंधोऽनियतसंबंधः संबद्धसंबंधश्चेति तत्त्वरूपं सोदाहरणमग्रे प्रदर्शयिष्यते किं च अत्ता

एत्थ णिमज्जइ इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा मुख्यार्थबाधाभावात् ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुपपत्तिः छत्रि

णो यान्तीत्यत्रेवेति चेन्न लक्षणायां प्रयोजननियमात् तस्य च व्यापारान्तरगम्यत्वात् तदर्थं व्यंजनास्वीकारे किं प्रथम

या पि लक्षणया अथ निरूढलक्षणाभिवान्यत्रापि स्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेन्न यथा हि संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाध शिवः

न

एकस्मिन्नेव वाक्ये इति शेषः व्यंग्यस्य त्वेकत्रैव वाक्ये गतोऽल मित्यादावावृ त त्त्यत्वमुदाहृतम् =४

[illegible]

७१

तथाचान्यतरानुसारित्वनियमादन्यतरस्यैव व्यंजनानुव्याप्तिरित्यर्थः २

तत्रस्थलगेत्यर्थः २ मुख्यार्थबाधप्रतिसन्धानदशायां चास्योपयोगः १ लक्षणानुगमोपि क्वचिन्नास्तीति सुतरां भेदरूत्या हनाकीर्ति २

व्यञ्जस

तद्योगरूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्यार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा तत्कथं रूढेः प्रयोजनस्य वाभावेपि भवेत् यतः संकेतग्रहसापेक्षा लक्षणा अत एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः किंच लक्षणाव्यंजनयोरभेदः लक्षणानुपजीव्य तद्दर्शनात् नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यं अभिधोपजीवनेनापि भावात् न च लक्षणाभिधोभयानुसारानुसार्येव वर्णमात्रानुसारेणापि दिदृक्षयेतरसादिव्यंजना न च वर्णमात्रेभिधा लक्षणा वा नापि शब्दानुसार्येव विकसन्नेत्रकीनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः तस्मादभिभिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वननव्यंजनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव तत्र अत्ता एत्थ णिमज्जइ इत्यादौ व्यंग्योर्थो नियतसंबंधः नियतसंबद्धत्वं च वाच्यव्यंग्यप्रतीत्योरेकविषयतात्मकत्वं प्रथमे तस्य भावः पथिकरूपैकविषयकत्वात् द्वितीये तु तदभावः सखीतत्कांतादिविषयकत्वादिति केचित् तन्न सम्यगाभाति लक्ष्यस्य नियतसंबद्धत्वमेव व्यंग्यस्य तु तथात्वमन्यथात्वं चेति पूर्वं प्रतिपादितस्य हीदमुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणं नियतसंबद्धत्वं वाच्यं न चोक्तं तथा भवति अन्ये तु प्रथमे सर्वे

एकसंबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वमित्यर्थः

तत्र नियतसंबन्धादिषु मध्ये

लक्ष्यप्रतीतिस्थले वाच्यस्य बाधात्प्रतीतेः १

प्रदीपः
७२
72

सर्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः द्वितीये तु कांतस्यैव सत्यं तथान्येषां त्वसत्यतयेति नियतानियतसंबद्धत्व [illegible] मित्याहुः। तदपि न मनोरमं। यत एवं वाच्यप्र
तीतिरेव सत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमुच्यते न तु व्यंग्यप्रतीतेः तस्मान्नियतसंबद्धत्वं। तेन वाच्येन सह ज्ञाप्यत्वरूपसंबं
धइति युक्तमुत्पश्यामः। संबद्धसंबद्धो यथा। विवरीअरएन्तछीवम्हे दहूण णाहिकमलट्ठं। हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढकेई। अ
त्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वं तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयस्तेन पद्मसंकोचस्तेनोभ्रमणः स्पगनं तस्मिन्सति गोपनीयस्यां
गस्यादर्शनेन निर्यंत्रणं निधुवनविलसितमिति संबद्धसंबद्धाभिधेयं ते। वेदांतिनस्तु क्रियाकारकादिपुरस्कारेण शाद्वानां प्र
वृत्तिर्धर्मिभावे पुरस्कृत्य न संभवति। धर्मधर्मिभावस्य प्रपंचगोचरेवास्यात्र ब्रह्मगोचरो वा। नाघुः। प्रपंचस्य बाध्यत्वात्। नांत्यः। ब्र
ह्मणो धर्मशून्यत्वात्। अतः पदपदार्थविभागमंतरेणैव सत्यं विज्ञानमित्यादिवाक्यम खंडब्रह्मवाचकमित्याचिष्टंते। अन्यस्त
न्मतानुसारेण प्रतीयमानेपि वाच्यस्य शक्तिरेवेत्यपिन [illegible] वाच्यं। यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदार्थकल्पना ऽदर्शपसंगीकर्तव्या।

प्रवृत्तिः
वाक्यार्थबो
धकता = २
अपुरस्कृत्य
अनादृत्य = २

शिवः
७२

= वाध्यत्वादिति। तथा च मर्थस्य
= अमरंवडार्थत्व शोध्यमसंज्ञानमित्यादिनत्वभावोयानापनिरितिभावः। ३ = अखंडमेवेति [illegible] प्रकारसंसर्गाघित [illegible] निर्धर्मकं अखंडं ब्रह्मैवेतेसमर्थाः। २ = अतइति। स्वयं हि वेदांतिमतेवाक्यमु
मितिभांतस्य शंका। नैर्लक्षण्याएवागीकरणत्व। वस्तुतस्तु पैच्याकुर्दिसादिहतिरयावाक्यस्यापगीकार्य। वैयाकरणमताभिप्रायेण। पदाह इति। प्राकीणाच्यादिमानास्तिकाश्च ब्राह्मणकथनं देवदत्तादेमाद्यो वाक्यमेनथैव स्फुरनर्थकाश्रनि। अविद्यापरे

=नानियतात् न व्याप्तत्वातिरिक्तसंबंधवतः अनिबद्धरूपादिति प्रति नियतो बंधः अतिबंधो व्याप्यभावरूपः संबंधस्तस्य ... दित्यर्थः ॥ ४=

अभिं बद्धएवेति पदद्वयात्पादिस ... कृतवाक्यबोध्यार्थेनेति ... =२

व्यवहारे तेषां भट्टनयस्वीकारात्. यदि च पदपदार्थकल्पनाऽविद्यादशायामपि नांगीक्रियते कुतस्तर्हि सुलभव्यवहारः. वाक्यार्थ एव वाक्यस्य संकेत
ग्रहमाश्रीयत इति चेन्न. वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानंत्याच्च संकेतग्रहस्याशक्यत्वात्. अविद्यामार्गतिरस्कारे च कथमखंडयोरपि वाच्यवाचकभाव
: पारमार्थिकभेदाभावात्. तस्मात्तन्मतेऽपि विध्यादिर्व्यंग्य एव. महिमभट्टस्तु. न तावदसंबद्ध एव वाक्यात्प्रतीयते सर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्र
संगात्. संबंधाच्च व्यंग्यव्यंजकभावो भवन्नियतो भवतीति प्रतिबद्धरूप भवतीत्युपेयं. संबद्धेन तस्याधिकरणत्वेनाज्ञानेन व्यंग्यं प्रतिपा
दयति सर्वं च न प्रतीतिप्रसंगात्. एवं च व्यंग्यव्यंजकभावो नुमापकभावोऽनुमान एव पर्यवसन्नः. यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्ष
सत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिंगाल्लिंगिज्ञानमेवानुमानं यत्त्रिरूपमिति. तेनानुमानेन रूप्यते न त्वतिरिक्तया व्यक्त्येति
हितस्यार्थः. एवमनुमानादेव व्यंग्यप्रतीतिः. तथा हि. भवधम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण. गोलाणइकच्छकुडंगवासिणा द
रिअसिंहेण. संकेतनिकेतनीभूतगोदावरीतीरनिकुंजपुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मिकस्य निवारणाय विनयवत्या इयमु

व्यंग्यव्यंजकयोर्भावः व्यंग्यप्रतीतिरूपः =४

एवमनुमानादिति प्रागुक्तप्रकारेव तदित्यर्थः =२

अनुमापकत्वेन व्यपदिश्यते न तु व्यंजकतयेत्यर्थः

अनुमानेन अनुमितिपा(छर) रूप्यते विषयीक्रियते न त्वतिरिक्तव्यक्तिजन्यज्ञानविषय इत्यर्थः =२ उ

प्रदीपः

७३

व्यापकविरुद्धो व्यापकाभावः = २ प्रमा

प्रतीतेरिति ध्वनिरत्ने भ्रमणहेतुत्वोपमा... या भयहेतुध्वनिरत्नुपलब्धेः कार्यं भ्रमणं ... प्रतीत्या तोपकत्वप्रतीतिरित्यर्थः अत्र चोपलब्धिचिदमनुपलभ्यमान

निकुंजेः पतुः

क्तिः। तदत्र निकुंजवासिसिंहकृतया ध्वनिवृत्त्यागृहे भ्रमणविधिर्बाध्यः। स एव निकुंजभ्रमणायोग्यत्वमित्येवं प्रभवति। यद्वीरुभ्रमणं तत्र भयकारण

निवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं लिंगं च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसानात्। भ्रमणस्य व्यापकमभयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीते

र्विरुद्धं यद्भयकारणं तदुपलब्धेः। यथा नात्र तुषारस्पर्शः वह्नेः। अनुमानं चैवं। गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणयोग्यं सिंहवत्वादिति। अत्रो

च्यते। श्वभीरोः वीरस्वभावस्य भ्रमणयोग्यत्वमात्रमत्र साध्यं वीरस्वभावस्य चाविशेषाद्दोदासीन्येन तत्सामान्यमेव वा। आपेय्य भिचार

ः तादृशस्यापि प्रभोर्गुरोर्वा निर्देशेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशंकया वा भ्रमणदर्शनात्। अत एव नांत्योपि। मध्यमे तु विरोध

ः। स्पर्शादिशंकया अपौरुषेयतया वा श्वतो बिभ्यतोपि मृगयादिकुतूहलेन सिंहवद्देशे वीरस्य भ्रमणात्। किं च। पक्षे सिंहसद्भावो

मानांतरेणावधारितः। न च तद्वचनं निश्चायकं। अर्थेन समं संबंधो नियमादिसन्निश्चयरूपासिद्धेः। एवं निःशेषच्युतेत्यादौ चंद

नच्यवनादीनि उपभोगव्यंजकतयोपात्तानि। न च तानि तद्व्याप्यानि। कारणांतरेपि संभवात्। अत एवात्र स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि।

शिवः

७३

न चूतानि तन्त्राण्यानि· कारणांतरेऽपि संभवात्· अत एव च स्थानकार्यत्वेनोपात्तानि· अतोऽनैकान्तिकत्वात्कथमनुमितिः स्यात्· ननु व्यक्तिरपि क-
थं नैरिति चेत्· अधमपदस्य हित्यादिति भ्रमः॥ अस्माकमपि तत्त्वाहित्येनानैकान्तिकताया[illegible]तिरकड्ति चेत्· भवेदप्येवं· यद्यधमत्वेन
भ= माणैर्वधारितं भवेत्· न त्वेवमस्ति· व्यक्तिरपि कथं तादृशा[illegible]दृवेदिति चेत्· धिङ्मूर्ख· व्यंजनायां न व्याप्तेर्न वा पक्षधर्मताया निर्धार-
णमंग· किंतु संभावितादप्येवं विधोऽर्थः प्रतीयत इति मूकीभव·॥ ॥इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे गुणीभू-
तव्यंग्यभेदनिर्णयो नाम पंचम [illegible] उल्लासः॥ ॥एवं गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदे निर्णीते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरः। तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थरू-
पचित्रभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव प्रदर्शितं तत्प्रभेदाश्चालंकारप्रभेददर्शनेनैव प्रदर्शिता भविष्यंतीति न किंचिदत्र प्रदर्शनीयं तथा-
पि प्रदर्शितभेदद्वयमेव तावदनुपपन्नं· शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यनैरपेक्ष्येणानुपलंभनात् उपलंभेऽपि वा नयसंसृष्टवेततीयभेदप्रसं-
गादिति तदुपपादयति· शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतं· गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः॥ शब्दार्थालंकारयोरे-
=नैरपेक्ष्येणेति· परस्परासंकीर्णत्वेनेत्यर्थः॥ स्वच्छंदेत्यादावितरनिरपेक्षयाप्यनिर्वाणालंकारस्यादिनिर्गतमित्यादौ [illegible]मानस्मात्मेतिसंभ्रमेऽप्यनुप्रासस्य च सत्त्वादिति भावः॥२=

=प्राधान्येति॰ आत्मभाविकदिसंबंधविषयत्वंच प्राधान्यमितिभावः।१८= वामइति॰ प्रथमतः शब्दालंकारेणविनाकार्थालंकारप्रतीतिसनंतरमर्थालंकारप्रतीतिरितितेषांवाह्यत्वमितिभावः।१९= तदेनशुक्रिति॰ स्वतरवशब्दालंकाराणांचमतात्विमर्थाशुभानिनर्थालंकारेणनेदृ

प्रदीपः

७४

७५

कैकमात्राव स्थानपुरस्कारेण न किंतु प्राधान्य पुरस्कारेण तथा च न काचिदनुपपत्तिरिति भावः। ननु तथापि विभागोनुपपन्न एव यतः केचिच्छ
ब्दालंकारमात्रं केचिच्चार्थालंकारमात्रमुरीचक्रिरे॰ तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्‌॰ सत्यमेव केचित्तु भयांगीकारिणः। तथा चोक्तं॰ रूप
कादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः। न कांतमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखं॰ रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे॰ सुपां तिङां च
व्युत्पत्तिं वाचां वांछंत्यलंकृतिं॰ तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी॰ शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु न इति॰ अस्यार्थः। अर्थ
स्यैव विभावादिरूपत्वेन रसव्यंजकत्वात्तन्निष्ठो रूपकादिरेवालंकारः कैश्चिदुक्तः। केचित्तु काव्यस्यालंकारो वाच्यः काव्यं च कविकर्म श
ब्द एवेति तदाश्रितास्सुप्तिङंत विशिष्टोत्पत्तिरलंकारः रूपकादिस्तदर्थाश्रितोऽलंकारो बाह्यः अलंकारशब्दप्रयोगस्तु तत्र गौण एवेति व्युत्पत्ति
रेव कथं नार्थालंकार इत्यत आह॰ तदेतदाहुरित्यादि॰ शब्दाभिधेयेति॰ शब्दवदर्थस्यापि केचित्संस्कारं मन्यत्वमर्थस्येव शब्दस्यापि रसप्र
तीत्युपयोगित्वमतउभयाश्रितोप्युभयरूपोलंकार इति॰ तत्र शब्दचित्रं यथा॰ प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनु विरह

शिवः

७४

=प्रधानमिति-तासिद्धिरेतावेकस्मिन्नत्रान्यतरालंकारं भवेद्यः समुच्चयोऽसाविति समुच्चयलक्षणं-तेनयथातेकुटिलमानसजंनितथाकालतामपीसमर्लिंकारस्यतस्प्राधान्यंश्लेषोपमयोरङ्गत्वं-४=

ताम्बूलन्वीकपोलतलप्रभः। उदयति ततो ध्वांतध्वंसक्षम [illegible]ः क्षणदामुखे सरसबिसिनीकंठछेदच्छविर्मृगलांछनः। अत्रार्थालंकारउपमागुणी भूताशब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानं आसमाप्ति कवेस्तत्रैव संरंभात् प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबंधनतात्- अर्थचित्रं यथा- तेदृष्टिमात्रपतिता अपिकस्यनात्रक्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च- नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजंति- अत्र शब्दालंकारोनुप्रासः सगुणीभूतः अर्थालंकारस्तु समुच्चयः प्रधानं- आरंभादासमाप्तितन्निर्वाहणात्- यथा चात्र किंचिद्व्यंग्यसत्वेप्यधमकाव्यत्वं तथोक्तं प्रथमोल्लास एव- एषां भेदाश्चालंकारभेदाः भवंती सलंकारनिर्णयेनैव ते निर्णेष्यंते-॥ ॥इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे अवरकाव्यप्रभेदनिर्णयो नाम षष्ठउल्लासः॥ ॥एवं धर्मिणि काव्ये सप्रभेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि लक्षणस्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि तेषु च दोषाभावः प्रधानं सति दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात्- यदाहुः-स्याद्वपुः सुंदरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगमिति- सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिदाह्लादसंभवात्- अपदोषतैव विगु

प्रदीपः
७५
75

णस्य गुण इति न्यायात्। अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीये। भावस्य स्वरूपतो निरूपणं न हि तथा प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाच्चापरिचयेन
ज्ञानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः। न च सामान्ये विज्ञाते विशेषे जिज्ञासेति तत्सामान्यलक्षणमाह। मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्र-
याद्वाच्यः। उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः॥ मुख्यस्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। करणसा-
धनो हतिशब्दः। रसे कथं मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यं तल्लक्षणं येनार्थासंगतिः स्यात् किंत्वन्यदित्याह। रसश्च मुख्य इति। रस्यत इति व्युत्पत्त्या रस-
शब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते। नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्याद्विभावाद्यभावादित्यत आह। तदाश्रयाद्वाच्य इति। आश्रयणमाश्रय-
स्तद्भावचनेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः। न चैवं मुख्यशब्दार्थस्य नानात्वेनाननुगमः काव्यप्राधान्येनो-
द्देश्यवतीति विषयत्वेनानुगमात्। तदेवं रसवति सर्व एव दोषा नीरसे तु अविलंबितचमत्कारिवाक्यार्थप्रतीतिविघातका एव दो-
षा इति मन्तव्यं। नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुचितं न तु शब्दादीनामित्यत आह। उभयोपयोगिन इत्यादि। अत्र शब्दपदं शब्द्यते बोध्यते

शिवः
७५

नेनेति मुख्यस्याप्रतिपादनात्मकशब्दव्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्त्तते तेनाद्यपदाद्दुर्गरचने संगृहीते इति प्रकाशकारः। स्वरसः। न च तत्र वीजा
भावः। अन्यथा वर्णस्यापि शब्दपदेनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः। स्यादेतत्। रहतिर्विनाशः। न च दोषेण रसो नाश्यते। तस्माद्
लक्षणमेतत्। मैवं। रहतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात्। नन्वेवं रसानुसन्धिप्रयोजके [illegible]व्याप्तिः। अ[illegible]थानुसन्धिरेव रहतिशब्दार्थः। न हि यत्र र
स उत्सर्पत एव परं त्वपकृष्यते न तत्राव्याप्तिः। न देतल्लक्षणमतिदरिद्रदंपत्योः कृशतरनिशावगुंठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमाण
मपरं हरति। किं चार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुसन्धिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति। अत्र क्रमः। उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोपकर्षो ह
तिशब्दार्थः। उद्देश्या च प्रतीतीरसवस्तुविलंबिना अनपकृष्टरसविषया च। नीरसे त्वविलंबिना चमत्कारिणी चार्थविषया। तथा च
तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टं। यतो दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव। क्वचित्प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः। क्वचित्तु विलं
बः। एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव क्वचिद्विलंबेन प्रतीतिः क्वचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धमित्युद्देश्यप्रती

= [illegible]क्तिः अपकर्षस्तु रसापचयपिलम्बेतत्यस्यानंदांशोजेशेन [illegible]तितावदरएलोमितिबोध्यं। १८

अनुत्पादो व्यक्त एव·तद्विधानकता च कस्यचित्काङ्क्षा यथा रसदोषाणां·कस्यचित्सरं परस्य·यथा शब्दार्थदोषाणां·तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थिते
रभावात्·यथा असमर्थत्वादेः।कस्यचिन्न विलंबात्·यथा निहतार्थत्वादेः।कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात्·यथा च्युतसंस्कृतत्वादेः।कस्यचि
त्तत्र विलंबात्·यथा क्लिष्टत्वादेः।कस्यचित्सहृदयवैमुख्यव्यग्रतापादनेन·यथा निरर्थकत्वादेः।कस्यचिद्विरोधोपस्थापनेन विपरी
तोपस्थापनेन वा·यथा विरसविरुद्धमतिकृत्त्वादेरित्यापूहनीयं·विधानकत्वं च कस्यचिज्ज्ञातस्य·यथा व्याहतत्वादेः।कस्यचिन्नु स्वरू
प सत एव·यथा निहतार्थत्वादेः।स चायं द्विविधो नित्यश्चानित्यश्च·तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः।यथा च्युत
संस्कृत्यादिः।अन्यादृशस्त्वनित्यः।यथाप्रयुक्तादिः।अथ विशेषलक्षणानि वक्तव्यानि·तत्र द्विधोप्ययं त्रिविधः।शब्ददोषोऽर्थदोषो रस
दोषश्चेति·तत्र शब्दार्थरसानां यथापूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकीति तत्क्रमेणैव दोषभेदा निरूपणीया इति शब्ददोषाणां प्राथम्यं·शब्दस्तु द्वि
धा·पदं तदेकदेशो वाक्यं च·एवं च तदाश्रितः शब्ददोषोपि त्रिविधः।तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्राथम्यात्प्रथमं तद्दोषनिरूपणमिति प

रमार्थः। तत्रैकदेशं क्लेते एवं पदैकदेशस्य पदापेक्षयापि प्राथम्यात्तद्दोषनिरूपणस्यैव प्राथम्यमर्हतीति। अयमाशयः। सत्यमुच्यते परं तु पददोषेष्वेव
केचिद्यथासंभवं पदैकदेशदोषा इति समादधते। तन्नातिमनोरमं। अस्त्वेवं तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किंतु नरमि
ति। वयं तावल्लोकप्रथामः। उपदेशे तावत्प्राथम्यादिविचारणा। अतिदेशस्तूपदेशानन्तरमेव। न च पदैकदेशदोषोपदेशः। तेनैव तल्लाभे दे॰
नातिदेशात्। न च पदैकदेश एवास्तूपदेशः पदे त्वतिदेश इति वाच्यं। पदैकदेशवृत्तीनामपि केषांचित्संदिग्धत्वेन तदंशोपदेशस्याव
श्यकत्वादिति। पददोषविशेषलक्षणमाह। दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत अप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवा
चकं त्रिधाश्लीलं संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टं। अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेवं। दुष्टं पदमिति
प्रत्येकमभिसंबध्यते। ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावात्लक्ष्यानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्व
निर्वाह इति उच्यते। रूढियोगाभ्यामनुभयोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि समलपः। यथा घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रि

प्रदीपः

७७ याणिभूतेभ्य इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गौतमीये। अथैषां लक्षणवाक्यानि त्रिधाश्लीलमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकं। तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेऽनुपयोगा
दिति चेन्न। अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यंजकत्वेन यत्साधारणे कावयवशक्तिविरहेण नानार्थतया लक्षणाच्च यथार्थत्वमिति सम्यक् तदर्थत्वात्। तत्र
श्रुतिकटुत्वं श्रुतिदुःखजनकत्वं तच्च यद्यपि परुषवर्णेन नियतं न तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितं तच्च परुषवर्णत्वं तच्च दुर्वचत्वं। उ
दाहरणं। अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः। आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा। अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं परुषवर्णमयं। किं
पुनरस्य दूषकताबीजं। उद्वेगजनकत्वमिति चेत्। न। किं तादृशेन ज्ञातेन तथा उत स्वरूपसत्त्वेन। नाद्यः। रसविशेषव्यंजकताज्ञाने
ऽपि प्रायिकतादृष्टपदश्रवणे नोद्वेगप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात्। अन्त्ये तु संसादयः प्रमाणं। न ह्यविदितविशेषानपि तत्रै
व तदुद्वेजयति नान्यत्रेत्यत्र प्रमाणमस्ति। किं चैवं वैयाकरणादौ वक्तरि किञ्चित्त्वं यन्नो दोषाभावः। अत्रोच्यते। स्वाश्रयतेऽशब्दप्रयोगे कर्णो
पतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति स एव तद्बीजं। अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः। तस्यैकर्णोपतापाहेतुतात्। अ शिवः ७७
=श्रोत्रेणापमेधिप्रमितादिरसदुताः।३=

तएव चानुकरणे वैयाकरणदौवक्तृविशेषान्निवारितोऽहो इतरस्मिंश्चगेपनीरसे च काव्ये स्मदोषताभावः। आद्येतस्यैवानुकरणीयतया स्वापत्यभावाद्द्वि
तीये च तत्स्वभावावगमेनोद्वेगाभावात्। तृतीये च श्रोतुस्तेनानुद्वेगात्। चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात्। पंचमे मुख्यार्थहतेरभावात्। एवम
र्थे विषमकरणवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषताभावउपपद्यते। च्युतसंस्कृतिः च्युतास्खलिता संस्कृतिः संस्का रणं व्याकरणलक्षण
नुगमो यत्र पद्भाषासंस्कारकव्याकरणलक्षण [redacted] विरुद्धं पदं तत्भाषायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः। देश्यं तु न लक्षणविरुद्धं किं तु तद्विषय
:संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृ [redacted] तत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः। यथा। एतन्मंदविपक्वतिंदुकफलश्यामोदरापांडुरप्रांतं हंत पुलिंदसु
दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते। तत्पल्लीपतिपुत्रिकुंजरकुलं कुंभाभयाभ्यर्थनादीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रांशुकं मा कृथाः। अत्र नाथ
त इतियाचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृतिः सामान्यतः क्षिबादिसूत्रेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नियामकेनाशिषि नाथ इति सूत्रेण शिक्षित
निषेधात्। तस्मान्नाथति स्तनयुगमिति पठनीयं। ननु नाथत इति स्वरूपं संस्कृतमेव तथा चार्थविशेषेन तथेति वक्तव्यं। एवं वा

प्रदीपः

७८

78

र्थदोषत्वं प्राप्तमिति। नैवं। यत्र शब्दपरिवर्त्तनेपि योदोषोनुवर्त्तते नस्यार्थदोषत्वं यत्तु तथा सति निवर्त्तते नस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात्। अचार्थाप्र
मतीतिर्दूषकताबीजमिति नित्यदोषत्वं। अनुकरणे तदर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः। अप्रयुक्तं। तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्न प्रयुक्तं। य
था। यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते। तथा मन्ये दैवतोस्य पिशाचो राक्षसोथवा। अत्र दैवतानि पुंसि वेत्याम्नातोपि पुल्लिंगो दैव
तशब्दः कविभिर्न प्रयुक्तः। नन्वत्र किं दूषकताबीजं। न तावच्छक्तिविरहः। तत्सत्वात्। शक्तिस्मृतिविरहइत्यपि नास्ति। शब्दानुशा
सनेन तदूहे स्मृतेः प्रतिबंधकाभावादिति चेत्। पदार्थोपस्थितिविलंबस्तद्बीजं। अतएव श्लेषयमकादावदोषत्वं। उक्तं चालंकार
संप्रदायप्रतीत्यविलंबस्य तत्रानुद्देश्यत्वात्। वस्तुतस्तु तादृशकविसमयविलंघनप्रयोजनानुसंधानव्यग्रतया मुख्यार्थवि
च्छित्तिर्दूषकताबीजं। अतएवानुकरणे दोषत्वाभावः। यमकादावप्यदोषत्वं। अन्यत्राप्रयुज्यमानस्यापि तदर्थं कविभिः प्रयो शिवः
गस्यदर्शनेन व्यग्रतांदिति। असमर्थमित्यस्यार्थेन नञः। तेन यत्तदर्थपरिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमि ७८

भावा१

स्यर्थः। समर्थस्यैव सामर्थ्यं विरुद्धमिति चेन्न। उपसंदानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य। यथाहन्तेर्धातोः प्रकृतिजघनजंघादिषु पदादिपदोपसंदानेन नमा
र्गादिपदोपसंदानेन वावगतौ सामर्थ्येन पुनरविशिष्टस्य। यथा। तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः। सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सं
प्रति सादरं। अस्यार्थानुपस्थितिरीषकताबीजमिति निलता। निहतार्थं। निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतया व्यवहितोऽर्थो यस्य तदुष्टं प्यर्थके चित्रयो
गान्नाप्रयुक्तसंकरः। उदाहरणं। यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन। मुग्धा साध्वसतरला विलोकापरिचुंबिता सहसा। अत्र
शोणितपदं। अस्य रुधिरे प्रसिद्धिरप्रसिद्धिस्तु ज्वलीकृतत्वरूपे विवक्षितार्थे। इषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव द्रागुपस्थित्या अप्रसिद्धविवक्षित स्य
स्य विलंबोपस्थितिरतोयमकादावदोषत्वं। तत्रोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसंमतत्वेनाविलंबानुद्देश्यतात्। अनुचितार्थो विवक्षितार्थति
रस्कारकोऽर्थो यस्य तत्। यथा। तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या। प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमे
धे पशुतामुपागताः। अत्र शौर्यप्रतिपाद्यपदांतरानपेक्षमेव पशुपदं कातरतामभिव्यनक्ति। तदर्थेन स्यादर्शनात्। विरुद्धमतिकृत्तुपदं

तरसापेक्षं तयेति तस्माद्देषः दूषकताबीजं चाविवक्षितनिरस्कारकार्थोपस्थितिः। अतोस्यनिरर्थदोषत्वं। निरर्थकं। अविवक्षितार्थकं वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयो
जनकमितियावत्। अत एव वाक्यालंकारमात्रं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादि पदमदुष्टं। तच्च निपातरूपं चादिपदं तद्वचनादिति। उदाहरणं।
उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि। अभिवांछितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन। अत्र हि पदं। अर्थस्याविवक्षितत्वात् दू
षकताबीजं तस्य चिंत्यतां। तद्भिन्नतादर्थानुपस्थितिः। पदान्तरैरेव यावदभिधेयोपस्थापनात्। न चैवमवाचकादौ। तत्र तदभिधेय
स्य वाक्यार्थघटकपदस्य पदान्तरैरनुपस्थापनात्। नापि प्रतिकूलवर्णवद्रसविरोधिता। चादीनां सार्थकत्वस्यापि रसाविरोधि
त्वप्रसंगात्। स्वरूपस्य तादूप्यादिति। उच्यते। निरर्थकं प्रयुंजानस्य वचसि सहृदयानां वैमुख्यं दूषकताबीजं। प्रयोजनानुसंधान
व्यग्रता वा। अवाचकं। विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः कापि न वाचकं पदं तदित्यर्थः। अत एवासमर्थाद्भेदः। तस्य क्वचि
च्छक्तिस्वीकारात्। एतादृशविशिष्टविरहश्च क्वचिद्धर्मिविशेषकावपि विवक्षितप्रकारे शक्तिविरहात्। क्वचिल्लक्षकारेशक्तावपि शिवः

धर्मिणि शक्तिविरहात्· क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शब्दस्याभावात्· तथा च द्विधा· अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च· तयोराद्यं यथा· अवं
ध्यकोपस्य विहंतुरापदो भवंति वश्याः स्वयमेव देहिनः। अमर्षशून्येन जनस्य जंतुना न जातहार्देन न विद्विषादरः।। अत्र पूर्वार्द्धे द्वि
ध्यरूपापद्विघातकतयादानत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्द्धेन तद्विपरीतप्रदर्शकं जंतुपदमप्रशस्तस्मिन्सुकृते न जन्मायत इति योगमपेक्ष्य
तस्य शक्तत्वेपि न विवक्षितयादानत्वं तथा प्रकारेण लेसवाचकं· अनपेक्षितयोगं यथा· ह्रादिक्लाकिल तामसी शशिमुखी ह श्यामया
मत्र सांत द्विक्लेषस्फूर्जोधकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितं· किं कुर्मः कुशलेस दैवविधुरे धातानचेत्तत्कथं तादृग्धाम वतीभवति मयो
मेनोजीवलोकेधुना· अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितं नामसीसनेनलब्धस्तमोमयत्वस्यैव प्रतीतो भिधानायोपादाना
त्तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्ष्यैव रूढ्या दिनत्वेन प्रकृतं न पुनः प्रकाशमयत्वेनेस वाचकं· द्वितीयं यथा· जलजे जलधरेक्षारमयं वर्ष
तिवारिद इदं हृद्भिनमश्चातो कुमानेषहेमते· अत्र जलधरशब्दस्य जलाधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यं

प्रदीपः
८०
80

यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबंधादनस्तिकल्पैव· तृतीयं तूपसर्गसंसर्गादर्थांतरगतमन्यथा च· तयोराद्यं यथा·जंघाकां
डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः। भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निज
तनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवो दंडपादो भवान्याः। अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तः न च धारणे धारण
त्वे वा समर्थः। विसंसर्गेण करणे निय [redacted] मितशक्तित्वात्· अंत्यस्तु वाक्यनिष्ठावाचकतायां प्राप्तभ्राडिसादावुदाहरिष्यते· तद्दे
वं निरूपणे प्रकाशेयदसमर्थे धर्मधर्मिणोरुभयोरपि शक्तिविरहः। अवाचके तु धर्ममात्रे सः। विरुपदिष्टुदाहरणं त्ववाचक
प्रकरणमध्येऽसमर्थस्यैवेति प्रलपितं तथा च वाचकत्वोदाहरणानवलोकननिबंधनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनादेयं· दूषकतावी
जं तु विवक्षितार्थानुपस्थितिरिति निसएवायं· त्रिधाश्लीलमिति· अश्लीरस्यासीसर्थे सिधादित्वाल्लच्प्रत्ययः। कपिलकादित्वाद्
फस्य लत्वं· तथा च कांत्यभाववदिति पर्यवसन्नं· कांत्यभावश्चातिप्रसक्त इति श्रीडडुगुप्ताः। मंगलहेतुकस्तद्विशेषो वक्तव्यः। न

शिवः
८०

=अर्थान्तरस्येत्यस्मानंतरं निर्वाहित इति मृतः = निर्वाहित इति । अन्वयिनस्त्वर्थः ॥ २ =

चैतन्नत्रेयेः न तिप्रसक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहेतुकाकांतिमत्तु नानापर्यायमश्लीलशब्द इत्यर्थः ॥ तत्र प्रत्येकं त्रिविधं क्वचिद्विवक्षितस्यैवार्थस्य व्रीडाद्यावल्लं
बनत्वात्क्वचिदविवक्षि[redacted]तार्थस्य निर्वाहितास्तथा तात्क्वचित्ता दृशार्थस्यानिर्वाहितोपि स्मृतिमात्रहेतुत्वात् ॥ ए
षु त्रिषु क्वचित्किंचिदुदाह्रियते । तत्र व्रीडाव्यक्तावर्थान्तरस्य तथा नावो यथा । साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते । तस्य धीशालिनः कोन्यः
सहेताराली तां भ्रुवं । अत्र सैन्यार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंव्यंजनमर्थान्तरं जुगुप्साव्यक्तौ तथा भूतार्थस्मृतिहेतुत्वं यथा । लीलातामरसा
हतोन्यवनितानिःशंकदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ॥ मुग्धा कुड्मलितानने न ददती वायुं स्थिता तस्य सा
भ्रांत्या धूर्ततयाथवा नतिमृते तेनानिशं चुंबिता । अत्र वायुशब्दोपानवायुं स्मारयति न तु तदर्थतया वाक्यमुपपद्यते । अमंगलव्यक्तौ वि
वक्षितस्यैवार्थस्य न भावं यथा । मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशे घनरुचिरकलापो निःसपत्नोद्य जातः । रतिविगलितबंधे केशपाशे प्रि
यायाः सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही । अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमंगलः ॥ एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणे न प्रत्येकं त्रि

=अविशीतांनादिश्रयोगयोगित्वेसति भगवत्पादिसंबंधित्वंसमुन्नीतत्वंतत्वेसति कृष्यादिकार्यस्ययोगेनोपकल्याणकत्वंगुणत्वं॰ याम्यस्तुतिजनकैकदेशत्वंलक्षितत्वं॰ आलांडादीसादिनाबालकांडादिः।२= भयत्वतीकंपमपाऐ संबंधेनेतिपाठः।१=

प्रदीपः

त्वा२

प्रकारत्वमूहनीयंन्यायसाम्यात्॰ इष्टकताबीजंत्वनुभवसिद्धरसापकर्षकतादृशपदार्थोपस्थितिः।नीरसेतुचमत्कारापकर्षकत्वंनस्यात्।अथवाता

८९ दृशार्थोपस्थित्याश्रोतुर्वैमुख्यंनबीजंअतःशमकत्वायांदोषभावः।तादृशोपस्थितेःशमपोषकतात्॰ भाव्यमंगलत्वंचनेकामशास्त्रस्थितौचनदोष

4(त्वंवैमुख्याभावात्॰ शिवलिंगभगिनीश्लाघादिशब्देषुतुसमुन्नीतशुभलक्षितेषुअसभ्यार्थानुपस्थितेरनित्योयं॰ संदिग्धं॰ विवक्षिताबि

वक्षितोभयार्थोपस्थापनानुकूलस्वरूपद्धमसंदेहविषयः।यथा॰ आलिंगितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया॰ आशीःपरंपरांवंद्यांकर्णेकृ

त्वाकृपांकुरु॰ अत्रवंद्यामितिपदंवंदीशब्देसमम्यंतंवंद्याशब्दे द्वितीयांतंवेतिसंदेहः।प्रथमेहठगृहीतमहिलायांकुर्विति द्वितीयेनमस्या क्षणं॰

माशीःपरंपरामित्यर्थोपपत्तौसाधकबाधप्रमाणाभावात्संशयः।इष्टकताबीजमुद्देश्यनिश्चयाभावः।अतोयत्रसंदेहएवोद्देश्यस्तत्र

मत्रुचवाच्यादिमहिमप्रकरणादिवशेनवानिश्चयस्तत्रचादोषत्वं॰ अप्रतीतमितिनञो।त्यार्थतयाशब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्र शिवः

मात्रेसिद्धमित्यर्थः।अतएवाप्रयुक्ताद्भेदस्तस्यान्यथाप्रसिद्धेः।उदाहरणं॰ सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः।विधीयमा ८९

=नागरो विदग्धमात्रप्रसिद्धः।उपनागरस्ततः किंचिन्न्यूनतादृशः।१७=

=समस्तलोकप्रसिद्धत्वं विदग्धोष्ठि·तच्छिन्नदेशप्रसि·सर्वैः विदग्धाविदग्धैः।आदिति·तत्तदंगवत्स्तन्नितद्देशीयानामतिग्राम्यमित्यर्थः।१४=

नमप्येतन्नमवेकर्मबंधनं·अभाशयशब्देमिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः। सचैवं योगशास्त्रएवप्रसिद्धः।एवंशास्त्रांतरप्रसिद्धमप्युक्तं·इषकताबीजंनच्छास्त्रान
भिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः।अतएवयच्चतच्छास्त्राभिज्ञएवप्रतिपाद्यःस्वयमेववापरामर्षस्तत्रचनदोषमतं·प्रस्तुतस्तुसनिस्तेचकनयागुणत्वं·ग्राम्यं
ग्रामेकेवललोकेप्रसिद्धंनतुशास्त्रेपि·अतएवाप्रयुक्ताद्भेदइत्येके·अपरेतुदेश्यमनेनसंगृह्यतेकटिशब्दादयस्तुनोदाहर्तव्याः।किंतुगल्लभक्ता
दयइत्याहुः।तदुन्नयमप्यसत्·कटिशब्दस्यशास्त्रेप्रसिद्धस्यस्तुलन्नस्यचोदाहरणत्वेनदर्शितत्वात्·तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धंतस्मि
न्देशेयत्समस्तैर्लोकैर्यदास्वव्यापस्तुयवक्रियतेनदित्यर्थः।तेनदेश्यमपिसंगृहीतं·अतएवाम्रेस्वादनपानगल्लादयउदाहरणीयाः।क
लममहिषीदध्यादयश्चप्रस्तुदाहर्तव्याः।उदाहरणं·राकाविभावरीकांतसंक्रांत घुतिनेमुखं·तपनीयशिलाशोभाकटिश्चहरतेमन
ः।अत्रकटिशब्दः।लोकानभिज्ञंप्रतिनदर्थानुपस्थितिर्इषकताबीजमितिऋजवः।वस्तुतस्तुनागरोपनागरेविदग्धग्राम्यशब्दप्रयोगा
वकुरवैदग्ध्योन्नयनेनश्रोतुर्वैमुख्यंनदिसालोच्यते·अतएवविदूषकादावयमेववक्तुरिनदोषस्तत्रस्यतत्रपैवौचित्येनवैरस्याभावात्·क

= यास्मताप्रयोजकमिति। = सामान्येनपुंसकं। २८। नयाम्यतामप्रयोजकमपितु विरुध्यादिरप्रयोजकमपि तु त्यामिति न सांकर्यमित्यर्थः। अतः काचिदुपभेदसं = सामर्थ्यात्। प्रसिद्धेः। अभिधानवत्। शक्तिवत्। अधुना। प्रयोजनवशात्। १९ = चपेटयानिर्जितस्यपदापा
याल्मंबनसत्कृतमद्भो। = उपभेदसंकरान्नदोषमप्रतिभावः। १८

प्रदीपः।

विना२

८२ दिशादेतुर्गोम्यतां प्रयोजकं नाश्लीलत्वमिति। नत्वं करः। नेयार्थं नेयोऽर्थो यस्य तत्। नेयत्वं च निरूढलक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्। क्रियन्ते चाधुना का-
श्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां या लक्षणा निषिद्धा तद्विषयत्वं। यथा। शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियं। करोति ते मु-
82 खं तन्वि चपेटापातनातिथिं। अत्र चपेटापदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तं न च तत्रास्य रूढिर्न वा प्रयोजनं मुख्यशब्दार्थातिरेकिणोऽर्थस्या-
प्रतीतेः। दूषकताबीजं च रूढ्यभावेनार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः। अथ भवेत् क्लिष्टमित्यादि। क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेति सं-
बन्धः। तदयमर्थः। क्लिष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्येनैव संभवति। तथा च यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव समासेनैकपद्यात्पददो-
षता असमासे वाक्यदोषत्वमेव इतरेषां तु समासे समासे च पददोषत्वं द्वितीयपदनैरपेक्ष्येण वदुष्टत्वादिति। तत्र क्लिष्टत्वमर्थप्र-
तीतौ क्लेशः। अवश्यतो विवक्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलम्बिता तदित्यर्थः। निहतार्थादौ तु पदार्थोपस्थितेरेव विलम्बितेति ततो भे-
दः। विलम्बश्च प्रत्यासत्तेर्वा सामान्यशब्दात्मककरणघभावे विवक्षितविशेषस्य झगनुपस्थितेर्वा। आद्ये वाक्यमात्रस्य दोषत्वं धम्मिल्लस्य त शिवः

= चेपटा इति। नत्वेकं लक्षकमिति वनासर्थग्राहकमिति भावः। मुख्यशब्दार्थेति। निर्जितमिति मुख्यशब्देन प्रतिपाद्योऽर्थस्तदतिरिक्त इत्यर्थः। मुख्यशब्दस्य प्रतीयमानं दूषीसपावनत्वं प्रयोजनं न चेतराय्याप्रतीयमानमस्ति। ५ ८२

=अत्र व्याप्तीति· तृतीय चक्षुर्ज्योतिषोपीयूषं। आदिगौरवं ... [illegible] ... चंद्रादिकामपकं सुमानतः ... [illegible]

स्यादौ· अंत्ये तु पददोषत्वमपि· तथा· अत्रिलोचनसंभूतज्यो[illegible]तिरुद्गमभासिभिः। सदृशं शोभतेत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितं· अत्रात्रिलोचनेत्यादौ
सामान्यतोऽन्वयबोधापित्वं वै व्यत्रिलोचनसंभूतेत्यादिना चंद्रादेर्न शगुपस्थितिः। अन्यस्यापि तन्नाभावात् नियामकस्याभावाच्च· अतः कु
मुदेरित्यस्यासंबधानेनोपस्थितिः। इदमेव चात्रिदृष्टेः समुद्भूतस्योद्योते नावभासिभिरिति पाठे द्वितीयप्रभेद[illegible] वाक्यदोषोदाहरणं द्र
ष्टव्यं· इष्टकताबीजं प्रतीतिविलंबः। प्रहेलिकादौ तु तस्येष्टत्वाददोषत्वं· मतो क्रमाद्दोषे तु गुणत्वमपि· तद्दोविलासात्· यमकादावप्यदोषत्वंम
तीयपिलंबस्यानुद्देश्यत्वात्· अतो नित्यदोषोयं· अविमृष्टविधेयांशं· अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्· प्राधान्यं च विधि
प्रतीतियोग्यता· सा चानु[illegible]पसर्जनीकृतत्वे सत्युद्देश्यानंतर्यमतोन्यकारो सय यमित्यादौ क्षणमप्यनुक्तेत्यादौ चनाव्याप्तिः। प्रथमे उ
क्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरहलतात्· उदाहरणं· मूर्धामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्र
क्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नां· कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दो

=नाभिसंबंधः स्यादिति॰ मिथ्यामहिमतत्प्रपूर्वमेव निश्चितं इदानीं तन्नगरीरक्षणप्रयासानौचित्यं॰ विधेयत्वेतु बाधकोनापि कर्मणाम् ... ह तं तत्फलादिदानीं मिथ्या भवतिपुनः स्वनगरी रक्षणेपि प्रयासः इति भाति॰ सिध्य ... सिद्धं

स्तांवैषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणेप्रयासः। अत्र नगरीरक्षणे एवयुत्प्रयासस्तन्न प्रं [redacted] महिमा मिथ्येति मिथ्यात्वं विधेयं अप्राप्तत्वात्॰ अ
त एव वचनानुवाधं॰ प्राप्तत्वे तु मिथ्यामहिम्नो फलत्वमेवोचितमतः किमेतत्फलमित्यादिना नाभिसंबंधः स्यात्॰ तच्च बहुव्रीहाव न्यप
दार्थे गुणीभूतं विशेषणप्राधान्ये समासानुशासनात्॰ किंचोद्देश्यं विधेयंच यदि पृथक्पदाभ्यामुपतिष्ठेते तदा प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तं विधी
यते॰ न च समासे पृथक्पदादुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा युक्तमिति॰ एवं समासान्तरेष्वप्यविमृष्टत्वं विधेयस्य द्रष्टव्यं॰ त
त्र कर्मधारये यथा॰ स्नस्तां नितम्बादवलम्बमाना पुनः पुनः केसरदामकांची॰ न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मु
कस्य॰ अत्र मौर्व्या द्वितीयत्वमुत्प्रेक्ष्य विधेयं तच्च समासे गुणीभूतं॰ मौर्वीं द्वितीयामिति पाठे तु निराबाधा प्रतीतिः। नन्वत्र कांच्यां द्वितीय
मौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेन्न॰ तथापि विशेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यं॰ द्वितीयस्य भावे एकस्य न्या
सीकरणेचित्यात्॰ मौर्वीत्वं तु तस्याप्रयोजकं॰ अन्यस्यापि द्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तु विशेषपरिचायकतामात्रं॰ तस्माद्विशिष्ट

हि २

विधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्तव्यं॰ अत एव गकगशादेकासंज्ञे सत्यैकत्वस्याप्राधान्यप्रसंगभयेन समासो नाकारीति व्याख्यातारः।
अन्यथा तत्राप्येकस्मिन्नंशे निर्दिष्टे एकत्वविशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात्॰ बहुव्रीहावेव तद्धितार्थगुणीभूतेन्यपदार्थे गुणीभावो यथा॰
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगंबरत्वेन निवेदितं वसु॰ वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने॰ अत्र वरेषु
मार्गणीयानां सुंदरत्वमहाकुलीनत्वधनवत्त्वादीनां धर्माणां वैकल्यदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यलक्ष्यत्वं विधित्सितं तच्च समासेन्यगभूतं॰ अ
लक्षिता जनिरिति पाठे तु पौर्वापर्यविपर्ययसत्त्वेपि [redacted] समासनिबंधनमप्राधान्यं निवर्तते॰ नञ्समासे यथा॰ आ
नंदसिंधुरतिचापलशालिचित्तसंदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता॰ या सर्वदैव भवता तदुदंतचिंतातांतिं तनोति तव संप्रति धि
ग्धिगस्मात्॰ अत्रावांनरवाक्येऽमुक्तेत्यनेन॰ नवजलधरः सन्नद्धोयं न दृप्तनिशाचरः सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनं॰ अयम
पि पटुर्धारासारो न बाणपरंपराकनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी॰ इत्यत्रैव प्रसज्यप्रतिषेध एव विधेयः। ननु गो

=अश्रेयादिति·भयंभावः।अन्यभोजिभिन्नश्रितिवाऽर्थः।अश्रुभोजनाभाववत्वं चतेनाक्षिप्यते·न तत्रोधकाणिनिप्रत्ययेन तद्यायोधर्मस्यैवोचितत्वादिति॥

प्रदीपः

८४

पात्मानमत्रस्तोभेजेधर्ममनातुरः।अग्रभुरादर्देसोर्थानसक्तः·सुखमन्वभूत्·इत्यत्राऽस्तित्वाद्यनुवादेनात्मगोपनादिवदमुक्तानुवादेनान्यत्किं
चिद्वि[illegible]धेयमस्ति·नचसमासेननञः प्रसज्यप्रतिषेधोऽर्थः।यदुक्तं·विधेर्यत्रप्रधानत्वंप्रतिषेधेऽप्रधानता·पर्युदासःसविज्ञेयोयत्रोत्तर
पदेनन[illegible]ञिति·कथंतर्ह्यश्राद्धभोजीस्यादितिप्रसज्यप्रतिषेधलाभः।पर्युदासेनाक्षेपात्·ननुपर्युदासार्थोऽमुक्तत्वमेवविधीयतांफ
लाविशेषादितिचेन्न·भवेदप्येवंयदितथासतिक्षणमपीयनेनसंबंधःस्यात्सद्धिमुक्तत्वेनैवप्रतियोगिनाविवक्षितोनचपर्युदासेन
थासंभवः।नन्वेवमपिनाविमृष्टविधेयांशता·विधेयस्यानुपस्थितेः·किंतुधारणेविदध्यादितिवदवाचकत्वमेवस्यात्समासेपर्यंतर
निरूढत्वादितिचेन्न·प्राधान्येनानिर्देशस्यतथात्वपक्षतेः।अतएवप्राधान्येनानिर्दिष्टोविधेयांशोयत्रेत्यादृत्तिहन्तत्वप्राधान्येननि
र्दिष्टइति·नहिविदध्यादित्यस्याप्यत्रैवांतर्भावइतिचेन्न·तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात्·अमुक्तेत्यस्याविमृष्टविधेयांशस्यावा शिवः
चकेंतर्भावइतिचेन्न·उभयोरसंकीर्णस्थानसंभवेक्वचित्संकरेप्यदोषात्·इयकताबीजंचविवक्षितार्थाप्रत्ययस्तस्मान्निस्सद्दो ८४

=पर्यन्तं वेति अनेनाश्लीलानुचितार्थनिरर्थकमुदासः ।१= अप्रयुक्तासमर्थाश्रयणात् प्रतीयते इति नञ्समासमुख्याश्रयणात् ।२=
विवक्षितमिति

षोयं विकल्पमानित्वात् पर्यन्तं तु सन्निधानेन प्रकृतप्रतीतिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वं । तच्चेदमनेकधा प्रवर्त्तते । क्वचित्समासान्तरविषये । यथा । सुधाकरकराकारविशा-
रदविचेष्टितः । अकार्यमित्रमेकोसौ तस्य किं वर्णयामहे । अत्राकार्यं कार्यं नन्नरेण मित्रं विवक्षितं । अकार्ये मित्रमिति तु प्रतीयते । क्वचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धा-
र्थनिरूपपदघटनया । यथा । चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः । कान्ताकान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहं । अत्र कण्ठग्रहार्थतया विवक्षितो गलग्रहशब्दो रो-
गविशेषे निरूढः । क्वचिद्विशेषपरत्वे पदवैयर्थ्यप्रसङ्गेनाविवक्षितविशेषपरिग्रहात् । यथा । न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंतानशान्तात्मनस्तेन व्यारुजता ध-
नुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः । तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः । अत्र न भवस्य पत्नीत्यर्थे पुंयोगादि-
ति ङीषि इन्द्रवरुणेत्यादिनानुगागमे च कृते भवानीति सिद्धं । तथा च भवान्याः पत्यौ प्रतीयमाने भवातिरिक्तः सम्भवः प्रतीयते न हि भव एवाभिधेये भवपत्नीपतिरिति प्र-
योगो योग्यः सचेतसां । क्वचित्समासेपि समस्यमानपदयोरर्थतया । यथा । गौरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोपि गिरिसुतासिंहः सविधे निरहंकारः पायाद्वः सो-
म्बिकारमणः । अत्राम्बिकारमणपदयोर्गौरीप्रीतिकरत्ववन्मातृस्वामिकत्वमप्यर्थः । रूपकनाबीजं विवक्षितं तिरस्कारकार्योपस्थितिः । अतोत्र विरुद्धार्थो विवक्षि-

न एवं तत्रादोषस्तत्त्वं· क्रियादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधानाच्छ्रुतिकटु श्रुतेतिष्वनियमो ज्ञातस्तत्रासमासगतमुदाहृतमेव· समासगतेषु श्रुतिकटु यथा· साक्षे
चम्रुधासांद्रतरंगितविलोचना· बर्हि निर्लूनदनाशयं कालश्च समुपागतः। समासादेकपदं· एवं च्युतसंस्कृत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः। उक्तान्यपददोषाण्यपदैकदेशो वाक्ये चापि दिश्यन्ते·
अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकं· वाक्येऽपि दोषाः संसेत पदस्यांशेऽपि केचन· च्युतसंस्कारे साधुभावप्रधानो निर्देशः। एतेन श्रुतिकटुत्वादिपदप्रवृत्तिनिमित्त
भूताः श्रुतिकटुत्वादयो धर्माः। अत्र यत्र पदांतरसापेक्षं च यत्र पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः। न चासाधुसमर्थनिरर्थकाणां दुष्टत्वमाहितसापेक्षमिति नात्र तथा यासनामिति संप्र
दायः। नन्वेवं ब्रह्मांडे· ओष्ठ्यत्वादेः श्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदांतरसाहित्यसापेक्षाणि पतयात उदाहरणे विरोधात्· न च तत्रापि तथैवेति वाच्यं· पकारवर्णनव्यत्ययस्यैव न एव सा
नथात्वे वापि सपातु वो दुःख्यवनद्रासाधम्रसुकामुदाहरणे व्याप्तिः। न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदांतरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते· किं वा वाचकानप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नापा
स्तामिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति· अत्र मतः। विवक्षितधर्मिप्रत्यायकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां पदवृत्तित्वमेवात्र वाक्यवृत्तित्वमभिप्रेतं न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इत्यत्रा
पि नाव्याप्तिः। उद्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात्। अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदं योऽसौ मुनिगेन वागत इत्युदाहरणे प्रकाशोऽस्फुट एव तदेवं च युक्तं शिवः

=सर्वव्याख्यानेषु प्रदर्शितप्रकारेषु·१= विवक्षितेति· अत्र विवक्षितधर्मिप्रत्यायनानामपदस्य निमित्तो वाक्यनिष्ठवाचकोऽथ धर्मिलोकभयोर्व्यस्य (?) प्राक्सा डित्यादावसंभवः। एतेषां पदानां धर्मधर्मिलोकभयोर्व्यत्ययकानां विवक्षितेति= ८५
=धर्मिप्रत्यायकत्वाभावात् तत्संसर्गं नाडप्राक्रियिकं च्युतसंस्कृतस्यादन्यलुना यथा· च्युतसंस्कृतेऽसाधुत्वान्तरवाक्केन भावेन विवक्षितधर्मिप्रत्यायकत्वाभावात्· असमर्थस्यापि दिसाधकच्छेदेन हन्धातोर्गतिः प्राक्तिप्रकरणे

=विवक्षितेति॰ उपपादितमेतत्॰ यदि तु समानानामर्थावगतौ ... श्रावणमध्ये श्रोत्रिमहाभाष्ये ... श्रुतसंस्कृतीनां पाकं सङ्गीकारात् विवक्षितधर्मप्रत्यायकत्वमङ्गीक्रियते तदा विवक्षितधर्मप्रत्यायकः साधुः साधुत्वेनाविरोधः प्रतीयत इति तत्त्वं॰ १=

सुतसंस्कृत्यादिव्युत्पादनं॰ न चास्य समर्थस्य हेतोर्दतस्य स्वावाचकस्यापि प्रयुक्तो मुक्तः॰ तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मविज्ञापनाद्॰ यथोदाहृते नज्ञं तु पदेन॰ मुद्रत्वेपुपुनर्न कोपि प्रभेदो
विवक्षितधर्मप्रतिपादकमिति॰ न च श्रुतिकटुवाक्यगतं यथा॰ सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत्सममंस्त बन्धून्॰ व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरीं
श्च॰ यत्नं॰ अप्रयुक्तं॰ स पातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परंपरां॰ अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसंमतान्॰ अत्र दुश्च्यवनशब्द इन्द्रे अनेडमूकशब्दश्च मूकबधिरे अप्रयुक्तः॰
निहतार्थं यथा॰ सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाधिपतेः॰ अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः॥ अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गमकरध्वजमाः
समुद्रक्षमाधराब्जशोभाम्बरयशःसु प्रयुक्ताः॰ न चैतेषां तेषु प्रसिद्धिर्विद्यते अतः प्रसिद्धैः शरमदनकान्तिपद्मपर्यायैर्निहतार्थं॰ अनु
चितार्थं यथा॰ कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि गुणग्राममभितो यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो॰ शरज्ज्योत्स्नाकान्तस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथापि त्व
त्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह॰ अत्र कुविन्द इति तन्तुवायं पटयसीति पटं करोषीति गुणानिति तन्तून् नग्ना इति वन्दिनो हीनं यशस्तस्य कारणं प्रमोदाद्यशः विगताच्छाद
नमिति वसनमित्यर्थानुपश्लोकमानापकर्षद्योतकत्वादनुचितार्थकाम्यन्ते॰ अवाचकं यथा॰ ग्राम्यम्भ्रान्तिः क्षुधामाम्य विषमाम्भः कतोऽस्यं॰ निःशंसहस्रपर्णानां

प्रकारेणवाचकानीति॰ प्रक्षप्रा स्थानिकत्वविलुप्ताम तापुग्मसंरणायच्छिन्नाम्भवमिश्रानाडिमनोयोगत्वमत्रसाधनवलेनवाचकत्वादितिभावः॰ अकाव्ये वेति॰ जलदकामार्थेसुधाम्भआदिसुधामविषमाम्बपदनिमस्थान्यस्थानिर्गताउकोपा

पलायनपरायणत्वं॰ अश्लेषाजतद्रसम्भ्रमाद्रजलदः प्रकृष्टोन्नआस्यत्रतद्विसुधामेसस्यविशेषणं॰ अत्रमात्रआडितिप्रकाशजलदेविसुधामेति विलुप्तदेविषमाम्बरतिस

मास्येनिर्देतिसंकोचेसाहत्यपर्योतिसहस्रदलेप्रकृष्टजलदत्वादिनार्थकारेणवाचकानिकानि[redacted]कानिचिच्छात्रधर्मिणिरीकान्येवेतियथोक्तवाक्यदोषत्वं॰ अ

श्लीलेषुब्रीडादि[redacted]दापियथा॰ कृपतेकृपसर्पतीकंपनावामलोचनाः॰ तत्रत्वहरणेनोत्कवतीभोहनमादधौ॰ अत्रोपसर्पतीतिसुरतार्थेप्रहरणमितिताडनवि

शेषमोहनमितिनिधुवनं चार्थांतरं प्रतिपादयद्ब्रीडा दायि॰ जुगुप्सादायियथा॰ तेन्येर्वांतंसमश्नंतिपरोत्सर्गंचभुंजते॰ इतरार्थग्रहेयेषांकवीनांस्यात्प्रवर्तना॰ अ

त्रवांतोत्सर्गशब्दौ छर्दितपुरीषार्थतयाप्रवर्तनमितिपुरीषार्थांतरतयाजुगुप्सांप्रयच्छतः॰ अमंगलार्थंयथा॰ पितृवसतिमहंव्रजामितांसरुपरिवारगणेनयत्रमे॰ भव

तिसपदिपावकान्वयेहृदयमशेषितशोकमाल्यकं॰ अत्रपितृवसतिंव्रजामिपावनेवंशदीतिचविवक्षितेपितृवसतिपावकान्वयशब्दैःश्मशानवह्निरूपामंगलार्थांतरो

पस्थितिः यथा॰ सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकंपनः॰ मार्गणप्रवणोभास्वद्भूतिर्विलोक्यतां॰ अत्रसुरालयपातिदेवगृहमदिरामंदिरयोः प्राप्तपर्याप्तेकंपनइतिप्राप्तसै

न्यत्वप्राप्तकंपत्वयोःकपस्थापकं॰ एवमग्रेपि॰ अप्रतीतंयथा॰ तस्याधिमात्रोपायस्यतीव्रसंवेगताजुषः॰ दृढभूमिप्रियप्राप्तौयत्नः सफलितःसखे॰ अधिमात्रोपायज्ञानवानु

सुरीषार्थत्वंनतयोरिति॰ स्वसर्पकतयाव्याख्यानस्यारूढार्थत्वमितिबोध्यं॰ ८॰ प्रपकंपनीति॰ अत्रैताद्दृशकाविनिर्णयावाक्यार्थतासर्वदिशयाप्तत्वांशादिपरोपस्थितारुगुप्सानुरूपेणैवेतिकथमस्यारोपत्वमितितिर्विस्तंरः॥ शरत्संपर्या

म्यां॰ वांतमन्यैकृपादायचर्सामान्यचर्यंतिपे॰ नवीनतरणंचुंबंतांसुमनसेषांप्रवर्तनं॰ अत्रैताद्दृशकविसुभैवांतादिपदोपाधिगदोषएवेति॰ ८॰ एवमिति॰ मार्गणप्रवणइतियाणतसनान्वेषणतसर्पेतः॥ भास्वद्भूतिरितिशोभने

शिवः

पायेयमादिर्नस्मतीव्रः पवनमः संवेगो वैनाग्यंपस्पतनाउक्तस्पदढश्मिर्दढसंस्कारोम्रूपामोमध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधा अपियोगिनः मसेकम्नडुसंवेगोनध्यसं
वेगोऽश्चेति त्रिविधाः अधिमात्रादिभेदायोगवगत्रमात्रमसिद्धः ग्राम्यं यथा तांबूलच्टनगह्लोयंमक्लं जल्पति मानुषः कनोति खादनं पानं स्वदे वतु यथा तथा अत्रगह्लमक्लमा
नुषखादनपानमाक्षाद्याम्याः नेयार्थं यथा वक्त्रवैदूर्यं चवरणैः क्षतमस्तवजः पवना निक्रमानचितानेत्रपुष्पं वदयसांप्रतं अत्रवक्त्रवैदूर्येसनेनावरमणे विवक्षितत्वाचक्त्रमा
श्चेनगगनं विवक्षितं नचास्यतत्रशक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेनशाकसंबंधेनावरपदं लक्षयति तस्माच्च गगनप्रतीतिः यथा स्ववाचकवाच्यत्वलक्षणेन शाकसंबंधेन गगन
मेवलक्षयतीति लक्षितलक्षणलक्षणे तिवृत्तुस्थितिः एवं वैदूर्येसस्यमणेचवरणेसस्यपादेसतवजः पवनेसस्यतमभिनिक्रमेतस्यचावुजायांश्मोकुक्षमिसस्यचंचेवदंप
त्सस्यबोधनेलक्षणैवनचतथोऽस्मद्रूढिः प्रयोजनं वेतिनेयार्थत्वं क्लिष्टं यथा धम्मिल्लस्यनकस्यप्रेक्ष्यानिकामं कुवंगमाशावाक्ष्याः वज्यसपूर्वबंधवुत्सेभोनसंयोगा अकुवं
गमाशावाक्ष्याः धम्मिल्लस्यश्रोभां प्रेक्ष्यकस्यमानसंनरज्यतीति संबंधप्रतीतिव्यवधानं अविमृष्टविधेयांशं यथा न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोप्यत्रैव निह
न्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुंभकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः अत्र मामसमदिमलमत्रधामामन्यक्कार

अर्थभेदोपगमेपीति·उच्यन्तन्नमाः·अप्रस्तुतंनन्कजाभिहितमेवमर्थमिन्यतः·भुजादौफल्गुत्वमयाजयदर्शनादर्थान्यादितिभेषांगीकारेपानिभावः॥अतएवाकिंमदृष्टपापदयोर्नपीनेकत्वसं·येफल्गोति·अन्यानोनिचित्सविधिष्टत्वमेविरोधः॥तदे

[illegible]

प्रदीपः

८७ तं विधीयते·उतोयमेवन्यक्कार इतिवाच्यं·अनुवाद्यमनुक्त्वैवनाभिधेयमुदीरयेदिति स्ववचनात्·अन्यथातुवैपरीत्येन विलंबेनवातथाभावः प्रतीयेत अयंन्यक्कार इत्युभयोःपद

योर्उद्देश्यवाचकस्यदोषत्वं·अतएवसमासगतमेवउद्देश्यपदमित्युक्तं·अपिचात्र दृष्टोच्छूनत्वे रितिसंगतं उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादौचित्यात्तुदृष्टत्वविशेषितस्य·किंनेभिर्विस

नेनदृष्टत्वस्यैवविधेयत्वात्·अर्थभेदोपगमेपिकिमभिरितिवैफल्याभिधानविरोधात्·दृष्टोच्छूनस्यतदौचित्यात्·ननुन्यक्कारोयमित्यत्र वैपरीत्येनविधेयप्रसयाद

र्थदोषएवायंस्यादितिचेन्नस्वत्वत्रविवक्षितोर्थोदुष्टः किंतुक्रमविशेषादविवक्षितार्थप्रत्ययएवेतिशब्दविशेषएवापराध्यतिशब्दांतरेणतत्प्रतीतेरभावेकल्प्यात्·यथा

विश्वसनतिसदिति·नकेवलं [redacted] विधेयस्योपसर्जनत्वमुक्रमताभ्यामेवायंवाक्यदोषः किंतु विधेयानुपास्थितसापि·यथा अपांगसंसर्गितरंगितंदृशोर्भुवोरराला

नविलासि [illegible] वेल्लनं·विसारिरोमांचनकंचुकंदृशोस्तनोतियोसौसुभगेत्वयागतः॥अत्रयोसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितं उद्देश्यवाचिनोय

च्छब्दस्यस्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात्·नचेनतत्प्रतिपादकं·यच्छब्दसान्निध्येनादसःसाकांक्षत्वानामर्शकत्वात्·ननुकेवलयोरपियत्तदोःप्रयोगदर्शनात्का शिवः

पेक्षत्वमेवानयोरसिद्धं·उच्यते·अनयोःपरस्परापेक्षार्थकत्वंनियतमेव·एतदेवोच्यते·यत्तदोर्नित्याभिसंबंध इति·सचाभिसंबंधः शाब्द आर्थोवा·तत्रद्वयोरुपादाने ८७

गाढः। यथा॥ मनुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः मतिः एकस्य पयोन पिबानुपादानेत्यार्थः। अनुपात्तस्यासामर्थ्यादिवाक्षेपात् न चात्र प्रक्रान्तेन यच्छब्दस्याक्षेपः प्रक्रान्तमसिधातु
श्रुतार्थकेन॥ यथा॥ कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितं अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः॥ अत्र समुदितिप्रक्रान्तेन राजानमाह॥ कथं गतं संप्रति शोच
नीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः। कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥ अत्र सेति प्रसिद्धं॥ उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता न
लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती॥ क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमान्वितेन दहनेन न वीक्षितासि॥ अत्र ते इत्यनुभूते॥ त्रिष्वप्येषु यच्छब्दस्योपादानं नाव
श्यापेक्षणीयं॥ तदभावेप्याक्षेपादेव यत्र पूर्वोक्तगुणवाचाभिधायि अनुभूतेति च प्रसिद्ध्याविघातात् यच्छब्दस्तत्तद्वाक्यगत एव तच्छब्दाक्षेपसमर्थः। यथा॥ सा
धुचन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताधिके॥ उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः॥ यथा वा मम॥ मानमर्वितिवत्सवत्सलतया किंना
मनाचर्यते नो मित्राणि स्थिरता विवेकविनयाः कार्यं सुहृत्प्रार्थितं प्रसालोच्य [redacted] विमुच्यमानिकमना गन्तासि तं स्थीयतां यावत्साहसविप्रयोगसुलभा लक्ष्मीर्मया
लभ्यते॥ पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते॥ यथा॥ क्रोधात्ताम्रेण पूर्वां पादयोर्यस्त्वया सौ॥ ननु पूर्ववाक्यगतोप्ययं तदाक्षेपसमर्थः। यथा॥ न

=मित्रकृताः स्थिरताधारा इति संबोधनं॥ २

यस्तु मंदिराद्वारिनं कुवलयैर्विलासाशविचेष्टः सासंसमर्येनतु समर्वकः किंतु यदीसेतावदपितत पर्यायश्रेदिति वाःउनन्वाव्यगतस्तु मकालकपक्लयेति विरोधः। पक्षः पदीसव्ययमिदंन
तु यच्छब्दः तत्वाभिनलक्षणावमेवःएवं चेच्छब्दापिःपयोरप्यनुदानेप्पार्थीयत्तदोःसंबंधः। यथाःये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः। उत्प
त्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी· अत्रमउतलत्स्य तेउक्तिवामम समानधर्मानं प्रति यत्नेशतिस्फुटमेवावगम्यतेन्यथाश्रुतेलिनपूर्वार्द्धेन
कथमप्यन्वयः। मनुमन्नोतात्पर्यकस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षेवनेति व्याख्यानं तद्यक्तिविवेकाधुनालोचनं निबंधनं प्रकाशकाराद्यनभिमतं च। यदः यच्छब्दोपा
दानं नापेक्षतत्वसाकनतु यच्छब्दं नापेक्षत इत्याकूतं तन्माधुपाद्या नव्याख्यानमेवावर्णीयं·एवं च ये सोक्तमुनगेनवागतयसूत्रेत च्छब्दस्यानुपादानादाक्षेपाःसंभवाद्य
यच्छब्दः साकांक्षः। ननु स्यादेवैतद्यदि तच्छब्दार्थकोयमदःशब्दो न स्यादिति चेत् किमदस्तच्छब्दपर्यायेना·तथा सति·असौ मरुच्चुंबितचारुकेसरः प्रसन्नताराधि
पमंडलाग्रणीः। वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसंतकालो हनुमानिवागतः। इत्यत्रादःशब्दस्य तच्छब्दार्थमेवाभिदध्यान्नाविदमर्थं·अपात्रवेयातादिस्यापत्तिमालंबन
तर्हि·करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः। यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यादित्यसाइत्येन तु न तच्छब्दःस्यादित्यःअ

=नमेतिः पत्वामेजनंतत्रेलादिपवाचणेदं ॥९॥

योगे ४

दृश्यत्वेन तदर्थाभिधानात् । न त्वर्थानवभासनस्य निषेधात् । किं तत्तु जानीमस्तदर्थकत्वं । कथमन्यथा योविकल्पमिममर्पयेत्ज्वलं पश्यनीमानिति विकल्पं भवन्मत्तः । आत्मपक्षप
विषूविते जगत्यस्मिन्नित्यस्तु विनः कुतो भयमित्यत्रेदं शाब्दस्यापि न च्छायार्थकता इदमरस्तोः समानशीलत्वादिति चेत् । भवसमास्य [redacted] एवं तु यच्छब्दाध्यवसितानां
तत्ववर्तीसमानाधिकरणत्वच्छायापि प्रसिद्धिमात्रेनिरूढः किं पुनरिदमादिः । यथा यत्नरुजितमस्तु भिक्षाश्रेतेजोस्यभूपते । दीव्यताक्षैः सदानेनत्वंतनपिहि
तमित्यादेः । तस्मात्योविकल्पमित्यत्रैवव्यवधानेनादःशब्दप्रयुक्तो न त्वव्यवधानेन । कथं तर्हि न कंपतां यो भवतोपभायतस्य रणेति तस्मादपि यः स योपकृतं च दृ
श्यत्वं न च्छायात्वेनाप्रसिद्धार्थं इति चेत् । प्रसत्रविच्छेदेन व्यवधानात् । योसावित्यत्र तु संधिनायच्छायास्तीति विशेषेकदेशत्वेनाविच्छेदात् । ननु भवदेवं यदि यत्तदोर्नित्याभि
संबंधः स्यात्तएव तु नास्ति । कथमन्यथा यधसापं प्रति जहि जगन्नाथनत्र स्मरन्नमस्त्वत्रैकपसवामस्य केनन दापवामये पिचितीयपच्छायास्ति राकांक्षाप्रतीतिः
द्वितीयतत्सदाभावात् । न च तत्राक्षेपोपि । यक्षः प्रर्ववाक्यगतत्वादिति चेन्मैवं । न च पल्वे केनैव रूपेण यत्नमापवामर्मागियमदृतिस्मः किंत्वेकस्यनाभ्यापवामर्मा इति । तथा
चाचापियापात्मकं यस्तुयेनकेनचिद्विशेषरूपेनयसदाभ्यापवामस्थं नसह नतु पापते नैकेनेतिको विरोधः । वस्तुनस्तु य भादिति न पद रूपं किंतु नित्सर्वोपयोदितिरूपेणवीक्षा

=कयनगवाकामसातवरूपानकानिष्ठभर्मपेनः १२

=प्रोनेनेति:तुद्धिविरोधविषयतावच्छिन्नेनशाब्दीनांप्रत्यकेविविभावः॥५=नतसरेमीभिःधीमतायोनकोऽपिताप्यनआख्यामलर्थः॥२=धीमोतिःआसनिः।सपयेनअयोगभेदेनान्वयासंयंयतीयायपादिंपदवमानविवर्णभावंसमभूनिपालयसादेः।अग्रावेश

प्रदीपः

८९ 89

यंपदेविविधापन्नोयमादेशः।यथावादेर्धिनैकेनयलदेननतसदेनचद्वाभ्यामप्येकेनैवरूपेणापमामर्थः।आदेशास्तुभाकत्वेनसंबंधपवतायाःसकमनियत्तदीयेनैवतेननउपपत्तौ नतेलदेषिन्यत्रतुतसदेषिवीस्मानचनपसदेष्यादेशः।किंतुभाभ्यांरूपद्वयेननसर्वोपस्थानेमितिभावः।असमासवत्समासेप्यनेकपदगततेनास्यवाक्यदोषत्वं।यथा।किंलोभेन विलंघितःसभवतायनेनतदेवकृतंमायान्वीक्षुतांगता।किमथवामातेवमेमथ्यमा।मिथ्येनन्ममचिंतितंवितयमप्यार्यानुजोमेगुरुर्मातानानकलत्रमित्यनुचितंमन्येविधात्राकृ तं।अत्रकलत्रेतितातमंबुधस्मानुजेआर्यसंबंधस्योत्कर्षाधायकत्वेनविधिक्षितयोःसमासःकृतःभावोवासदोषत्वंतुयथातथोक्तं।सोयंषष्ठीसमासः।एवंसमासांतरेपि विलक्ष्मतिक्रयथा।श्रितक्षमावनभुवःशिवालिंगितमूर्तयः।विग्रहक्षपणेनाद्यशेदतेनेगतास्तुवः।अत्रक्षांतिमंतोनुवनभुवःकल्याणालिंगिताकृष्णपणेनकुःसा भावबंतःशेदतइतिविवक्षितेभ्यमिपतितामाधिवस्यानोनिशिवाभिवालिंगिताःशद्वीनक्षपणेनगनमात्रेक्रियाःशेदतइतिविरुद्धमतीयते।अमतपरार्थेविवक्षोप्यर्थोविव क्षितमूलितितोस्यभेदः।नचप्रकाशितविरुद्धसंकरः।तत्रार्थस्यानुभवस्यविशेषात्।पदैकदेशोयथासंभवमुदाहरणानि।तत्रश्रौतिकटुयथा।अलमतिचपलत्वा त्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्संगमेनांगनायाः।इतियदिशतकृत्वस्तत्वमालोचयामस्तदपिनहृदिणाक्षीविस्मरत्यंतरात्मा।एकत्रपदेबहुवर्णकटुत्वेपददोष प्रोदः ८९

त्वापत्तावसमासिप्रसंगान्नेत्यर्थः॥६

=प्रसंगं बालकैः ५= विनियोज्यमानि पुष्पभायणस्यैवेतिविसेनात्रयोवहं ५= विशेषणेति अंजनमेघादीनां क्रियामामसंभवादिसर्थः ७= प्रधानेति क्रियायाः पानकर्मस्य पानः प्रधानं फलं जगत्क्रियसन्त्रमस्योविक्षिनंननाविकायां १=

तंपरस्यैवकुडलमती नेः एकस्यैवतया त्वेपदैकदेशादोषलं नचैवंमोऽध्येष्येयोऽप्रसेकपदेदोषत्वाभावात्कंपवाक्यदोषतेतिवाच्यं नाहि नानापदतुष्टेनाकिंतुनानापदस्थजिता
स्वपदावच्छेदेनपदैकदेशावच्छेदनेतिवाको [redacted] विशेषः तादिसस्यकुडलामूर्तिः नजघ्नाकिंध्येकुकदेनुकार्यमर्थोपमर्था नन्वलभ्यएवं अपेक्षतेप्रसयमंगलध्वी
वीजांकुरः आगुदयादिवांमः अत्रामिंध्येनध्येइत्युदाहार्यं निरर्थार्थयथा यश्चास्वरविभ्रमंजनानांसंपादितीशिववरैर्विभाति बलाहकच्छेदविभ्रमतारागमकाल
[redacted] संध्यामिवधातुमतां अत्रमत्ताशब्दः [redacted] सहितःक्षीवायांसुप्रसिद्धः निरर्थकंयथा आपवंजनपुंजलिप्तवपुषांभ्यासानिलोद्धासिनमोत्सर्पद्विरदानलेनच
ततःसंतापितानांदृशां संप्रत्येवनिषेकमश्रुपयसादेवस्यचेतोभुवो भस्मीनामिवपानकर्मकुरुतेकामंकुरंगेक्षणा अत्रदृशामितिबहुवचनमविवक्षितार्थमेव
दृग्नपूरणायोपात्तं एकस्याकुरंगेक्षणायाद्दृग्बहुत्वाभावात् अजमवलितेत्यादिवद्व्यापारभेदाद्बहुत्वमितिचेन्न नत्रेक्षणेदिविवदत्रनदनुपादानात् नचभावसाध
नतयादृक्शब्दएवव्यापारेवर्तते विशेषणान्वयप्रसंगात् एवंकुरुतेत्यात्मनेपदमपिनिरर्थकं प्रधानक्रियाफलसंबंधस्यकर्तर्यविवक्षणात् नचाशिषिनाथ
इतिवत्कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावेआत्मनेपदमसाध्वेवनतुनिरर्थकंनाथतइत्यपितथानिरर्थकमेवाविशेषात् एतयोरर्थयोर्बहुवचनमसाध्वेवेतिउच्यते आशि

प्रदीपः

९०

90

यिनाथम् इत्यनेनाशिष्याप्रनेपकं नियमपतानाशिविन दृश्या बोबोध्यनेनस्मापावचनेनस्पुष्टमसाधुत्वं स्वनिन्नितिः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफलइ इत्यनेन तु कर्त्रभिप्रेतक्रिया
फलविवक्षायां तन्नियमयतापवाभिप्रसंबंधविवक्षायां तन्निषेधः प्रतिपाद्यते इति तत्रैवासाधुत्वं न तु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे· अत एव कर्त्रभिप्राय इति किं पराभिप्रेतक्रि
याफलेमान्भूदित्यवोचन्न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव इत्यवोचत्· न चाच पराभिप्रेतक्रियाफलत्वं योसं किंतु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वचोतनमात्रमिति नासाधु
त्वं [redacted] एवं बहुषु बहुवचनमित्येतत्सूत्रं बहुवचनं नियमपक्षकृपाकृपास्थितयोस्तन्निषेधति न तु बहुत्वाविवक्षामात्रे· इयमपि सत्रवनाधुतैकत्वे विवक्षि
तेयेनासाधुत्वं स्यात् किंतु बहुत्वविवक्षामात्रमित्यनर्थकत्वं नैवेति सुत्तमुत्सयाम्ः। एतेनावयवाभिप्रायेणानिरर्थकत्वं समुदायाभिप्रायेण त्वसाधुत्वमिति चंडीदासमत
मनादेयं· अवाचकं यथा· चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हंतकादः। अस्त्येवैतत्किमुकृतवता रेणुकाकंठबाधां बद्धस्प
र्धस्तव परशुना लज्जते चंद्रहासः। अत्र विजेयपदं नियतजययः कामसयार्थे प्रयुक्तं सभवावाचकः। असीलेषु बीगदा विपथा· अतिपेलवमतिपरिमिनवर्णाम्भजुतनतुकाएर
तिमाड्ः। परमार्थतः सहृदयं दहतिपुनः कालकूट [redacted] घटितमिव· अत्र पेलवेतियेज वसार्थे कदेशेपि सांगस्मानकतयाब्रीडादायि· जुगुप्सादायियथा· पः सूयते सुन समदिनु

शिवः

९०

रतीर्थतार्थस्तानेन प्रयुक्तमपविशीलनकीलनेन । भैजस्मगान्यजानिकर्जितनर्जितानां कोयं कोपः अनतिकस्य विदेव पुंसः । अत्र सूयेति कृपव्यंजकतया ब्रीडाजुगुप्सादायि अमंगलव्यंज
या । विनयप्रणयैककेतनं सततं योभवदंगतादृशः । कथमेव समनदवीक्षितां तदभिप्रेतपदं समागतः । अत्र प्रेतेति मागोऽमंगलव्यंजकः । संदिग्धं यथा । कस्मिन्कर्म
णि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतरां । अयं साधुचरस्तस्मादंजलिर्बध्यतामिह । अत्र चरभागो भूतपूर्वे चरडिति चरट्प्रत्ययो वा चरेष्ट इति टंत श्चरधातुर्वेति संदेहात्सर्वका
पुरिति वा साधु चरतीति वार्थ इति [illegible] संदेहः । नेयार्थं यथा । किमुच्यतेस्य भूपालमौलिमालामणेः । सुदुर्लभं वचोवाणेर्नेलोऽपस्य विभाव्यते । अत्र वचो
बाणशब्दागीर्वाणे विवक्षितः । न च तत्र समर्थः । गीर्वाणशब्दयोरेव सामर्थ्यं तत्र रूढिः । ननु तत्पर्यायान्तराणां । अत एव गीर्वाणादिशब्दोऽपि तत्रासमर्थः । पर्यायपु
रिहत्यसहत्वात् । तस्माद्वचः शब्देन गीः शब्दो लक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थता । एवं जलध्यादिशब्देऽपि पदपरिवर्तनं क्षम्यं । पदं तु नैवान्तरपदमे
वपरिहृत्यसहं वडवानलादौ तु पूर्वपदमेवेति तदन्यपदपरिवर्तनं प्रयोगः । नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीत्यसामर्थ्यं विदूरत एवोच्यतां सचमुसामीप्यभावात्सम
याधमावादसमर्थयुक्ता वाचकानिहतार्थयोर्ध्योष्यसमर्थमेदा एवमाविस्तु मर्हंतीति किमिति पृथगुक्ति इति चेन्न प्यमास । परंतु तत्र रूढेः काव्यकारैर्भेदेन दर्शितानामिति

प्रदीपः

९१

९१

तथैव निर्दिष्टाः॥ किंच वैजात्याभावे विशिष्टबुद्धिवैशद्याय भेदावक्तव्याः एवं सतोपि विभज्योक्ता इति॥ अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह॥ प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविस
र्गं विसंधि हतवृत्तं॥ न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तं॥ अर्धान्तरैकवाचकमनभिमतयोगमनभिहितवाच्यं॥ अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसि
द्धिहतं॥ भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा॥ अत्रापि रूढियोगाभ्यामर्थोपस्थितौ लक्षणा वाक्यतोपपत्तिः॥ वाक्यमेव तथा॥ प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य
एव दोषो न पदादिविषयीत्यर्थः॥ तत्र प्रतिकूलवर्णत्वं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तत्॥ अननुगुणं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते॥ शृंगारे यथा॥
[redacted] अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि मां॥ कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर॥ अत्र टवर्गः शृंगारस्य प्रतिकूलः॥ रौद्रे यथा॥ देवाः सोयम
रातिर्योगिजनजलैर्यत्किंकृदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथोपदिश्यते स्थातस्य कोपग्रहः॥ तान्यैवाहितशास्त्रपस्मरगुरूणपत्वाणिभान्यंचतिभेयक्रामेणकृततदेवकुकृतेक्षा
णात्मजः क्रोधनः॥ अत्र मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः॥ ओजस्विनि रसे विकटवर्णत्वस्य दीर्घसमासस्य चानुगुणत्वात्॥ यथा॥ भ्रागभागानिस्त्रिंशभग्गांभवभनुर्द्धाविर्भाविर्भवत्क्रोध
प्रेरितभीमभार्गवभुजस्तंभापविद्धः क्षणादुज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्तत्कण्ठपीठातिथिः॥ येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते तस्यास्त्रं परशुर्न कोपस्त्वतुर्थपा

शिवः

९१

॥दं जगत्त्रिमालिंगनोत्सुकरूपं॥ ४॥ निस्त्रिंशभग्नाक्रमणं प्रभुनिस्त्रिंशभो विधा नाभिस्तवाधीनानां तंतन्न॥ सावधं भनिस्त्रिंभनिर्भरलमन्कूगोलसंपीडनोत्तिमाव्यलीपघपोनक्तशापाणात्॥ २॥

ऐनचाश्लिष्टत्वप्रयोगः। अपकृष्टमात्रापि दीर्घादिविरोधितया। स्यनश्रुतिकटुभेदत्वं। नचश्रुतिकटोरेव न श्लिष्टत्वं। तस्मात्समासप्रयोगेप्यात्मलाभात्। अस्मत्तु वाक्यस्या
पित्वेन। अतएवास्यन्तपददोषत्वं। एकवचनादश वर्णप्रयोगस्य तस्मा विरोधित्वात्। दोषत्वबीजमप्यस्य तस्मा विरोधित्वमेव। अतएवानित्यदोषोयं। नीतसाधवात्मजा
भाभावात्। श्रुतिकटोस्तु नीतसाधवात्मजाभावादनित्यत्वमिति महाभेदः। दुरंतु चिंतं। शोभादिनैतेभ्यो कार्यपर्यंतं समासेनैकपदेस्तु वर्णाभावे स्यनैदोषत्वमिति। कथंच
अथान्यसाहित्ये न दोषत्वं वाक्यदोषत्वं नित्यपेक्षदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेन्न। एवं क्लिष्टादावपि पददोषत्वं न स्यात्। किंच कुनायाद्याविवक्षयाक्लिष्टत्वं पददोष
त्वेनोक्तं तथेस्मापि तथेति। अतः पददोषता विभागः। उपहतलुप्तविसर्गं। उपहता ओत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुवचनांतो विग्रहः। एकविसर्गस्य तथात्वे वैव
स्याभावात्। उपघातस्य ओत्वप्राप्तिः। उपघातानंतरस्य दोषानतानुप्रवेशात्। अनेन नैवंतये ओत्वप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथा लुप्तबहुविसर्गत्वं च लक्षणं। यथावेकस्य शत्रणं
धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोत्तमः। यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः। इत्यत्र बीजवंधपातव्यो एतसहृद्यो योगः। अतएवायं नित्यः। अत्रापीदं चिंत्यं।
नृपोत्तमश्रीपोति यथा क्लिष्ट चितइत्यादौ कथं न पददोषत्वमस्येति। विसंधि। विरूपः संधिः सन्निकर्षो यत्रेति वैरूप्यं च त्रिधा। विश्लेषो। अश्लीलत्वं कष्टत्वं च। विश्लेषस्तु प्रासस्य

=॥ षंपयार्थ इति॰ पंथयौ तेभिल्म भिसर्ग॰॥२॥ अनाकुम अभेमि॰ मूर्द्वविसंन्न दैविकत मामात्मानुगतवाक्॰ ॥=

प्रदीपः

९२ 92

विभावयेति॰

स्य संहिताकार्यस्या भावः स चान्यैस्तु वैचनादैविकः॰ आनुप्रासनिक श्च नत्वांसः अग्र्यस्ततान्॰ मूर्द्धन्या मिथ मिसादिना विसर्गादिलोपाभिधेयैर्विति त्रेधा पः न्ततद् पिवर्तमा
नोदेषाय॰ इत्यानिबंधनत्वेनाभ्यामिह मूलकृतया प्रथमत एव सहृदयोद्वेग जनकत्वाद्॰ अंसौतल्म कदानुप्रासनिकत्वेनाम न्तु म्नापकतया बंधेपारुष्येऽनौ वाहितस्य
दोषतेन व्यासकृत्प्रयोग एव [redacted] नवं देरूप्यवतामनुगमोऽन्यतमत्वेन अश्लीलत्वन्नानार्थतमेव वा॰ एवं त्रिप्रकारकं विश्लेषं आधप्रकारद्वयं यथा॰ राजन्विभांति
भवतश्चरितानि तानि इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः॥ धीदोर्वले अतितते उचितानुवृत्ती आतन्वती विजय संपदमेस मातः॥ अंत्यो यथा॰ ततउदित [redacted] उदारह
रतादिघुनिस्त्रैनदयाचलादिवं रुः॥ निजवंशउदानकानकातिर्वनमुक्तामणिवद्द्वकान्त्यनर्घः॥ रूपकताबीजमस्योक्तं॰ अश्लीलतं यथा॰ [redacted]
वेगादुड्डीय गगने चलंडामरचेष्टितः॥ अयमुत्पतते पत्त्रीयतो त्रैव कर्त्विं कुरु॰ अत्र चिंकुरु इत्यश्लीलं॰ कष्टत्वं यथा॰ उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वंते चार्ववस्थितिः॥
नात्रर्जुर्युज्यते गंतुं शिरो नमयतन्मनाक्॰ अत्र रूपकता बीजं पददोषप्रस्तावे उक्तमिति॰ अत्रापीदृविसं॰ समासेनैकपद्ये श्लीलकष्टत्वानिबंधनविश्लेषाण
मश्लीलकष्टत्वाधुमध्यप्रवेशोऽपि लोपाभिधिनिबंधनविश्लेषस्यपदेऽपि सद्भावात्कथमस्यनपददोषतं [redacted] ॰ अपउच्चैर्महेडरानयथाउ दान इतिन्वसंकुल

शिवः ९२

=सूणंनदेतिःपरेतुलोपाधिभिन्निबंधनाकिंतेयस्मात्संकीर्णत्वेयसंकीर्णत्वेयभीमकाले तानिबंधनानामसीआप्रिकंश अत्सीन्नात्राप्नमकाजमभेदनामसंकीर्णताःएवंभमिझजवर्णत्वमपिभंगादेवसमस्तपरम्गांभ्कीतिकउतेनापदस्यसमासेन...

र्थपान्नःसकलप्रभेदभिन्नाएतेदोषाङ्कुणैगैनवासंकीर्णवाकाएवेतिवाकमेवतथेतिनियमार्थः। अतएवनपददोषविभागम्भूतताषि॥ तौदृशस्येवपदस्यैनेक्ता
र्थविभागादिति॥ एतद्दनं॥ कृतं॥ कृतं॥ पवनवत्॥ एतावंचाश्रव्यत्वं गुरुकार्याक्षमपादासलघुवर्णत्वप्रकारवदसानतुगु[illegible]णत्वंवा॥ अन्यनमत्वेनैषामनुगमः॥ अश्रव्यत्वं
चलक्षणेनानुगमा[illegible]घातिभंगात्स्थानविशेषेगणविशेषयोगा[illegible]॥ पवा॥ एतत्वमश्रव्यत्वमेवं॥ नवगुर्वादिनियमरूपलक्षणेननुगमाघातिभंगात्स्थानविशेषे
गणविशेषयोगात्॥ शिववादिगणादावसम्यलघोर्गुरुकार्याक्षमत्वात्प्रकारवदसानतुगुणत्वाद्दुनत्वाघंयथा॥ यस्मिन्नपपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः॥ त
मेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतंप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः॥ अत्रश्लोकेपंचमस्यगुरुत्वाच्छंदोभंगः॥ यतिभंगोवर्णच्छेदेयथा॥ अमृतमनतंकः॥ संदेहंमभून्यपितान्यथासधुर
म३ मधिकंचूतस्यापिप्रफलनंफलं॥ मकरंदमपिपुनर्मध्यस्थःसन्नसांनदविज्ञानोवदत्युपदिशान्यत्क्वापुष्यात्प्रियावदनचूर्णात्॥ अत्रकरणिच्छंदसिषष्ठेरमणी
चयतिरचिताचतुर्थपादेरचनत्वंगाश्रव्यमश्रव्यता॥ माचाहत्वेस्थानविशेषेगणविशेषयोगायथा॥ जंपरिरब्धउतीवरभ्रम[illegible]णेअपिणतुरम[illegible]गुणेन॥ अतएवव
जमस्तदेन्तोपडिवक्कवरिंविपडिवसो॥ अत्रार्यायांद्वितीयतृतीयोस्मगणाभ्गणैर्नोचतथाविधौपुदःशाक्त्रेणङु॥ श्रवत्वेनप्रतिपादितौ॥ पादांतलघोर्गुरुकार्याक्षम

=पशिक्ति॥ क्रतिवाक्यं॥ स्यकार पंचमाश्वतारोवर्णःपंचजनामस्येके॥ आणस्यप्राणानुतचक्षुषश्चक्षुः॥ श्रोत्रस्यश्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसोमनइतिवाक्यशेषोपोनाः॥ पंचजनपाठेनकृष्मोऽथंतद्यसपवे॥ ५= छंदोभंगपातिः श्लोकेप
=प्रजुतान्तर्मचलघुपंचमामितिअण्णन्तुगमातिभावः॥ ७= चतुर्थेनितिवरतयातिरमम॥ परकुर्तायंवक्तात्यनुपमपतेनद्याघः॥ ८= आलिंगितुम्भ[illegible]पौसखकल्प्युगणः॥ तत्रभगणस्यम्सर्ध्वसलगाणस्यक्षआदिश्लंगानत्नम

[illegible]

तंयथा॰ विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुञ्जितपुञ्जितद्विरेफः । नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरतिमुनेरपिमानसंवसन्तः ॥ अत्रवापादान्तइतिपादान्तस्थयु
क्तताच्छन्दोभङ्गाभावेऽपिप्रथमपादान्तवर्त्तिनोविकारस्यलघोर्गुरुतकार्यकरत्वाक्षमत्वं॰ इन्द्रवज्रादिषुलघोरुक्तकार्यक्षमत्वाददोषः । तस्मात्वादिप्रमुदितसौरभे
तिपठनीयं॰ नकेवलंप्रथमतृतीयपादयोरेवायंदोषः किंत्वन्यपादयोरपि॰ तत्रचतुर्थे यथा॰ अन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्यामृदन्यैवसा सम्भाराःखलुतेऽन्यए
वविधिनायैरेषसृष्टोयुवा॰ श्रीमत्कान्तिजुषांद्विषांकरतलात्स्त्रीणांनितम्बस्थलाद्दृष्टेयत्रपतन्तिमूढमनसामस्त्राणिवस्त्राणिच॰ अत्रवस्त्राण्यपीतिपा
ठेयुक्तेदेवसंयोगपदतयान्त्वनन्त्यस्यलघुनपिगुरुकार्यकारित्वंपदान्ते॰ एवंद्वितीयपादेऽप्युदाहार्यं॰ एतञ्चाश्रव्यतासहृदयोद्वेजिनीदुष्टताबीजंभूतानिस
दोषोऽयं॰ प्रकृतरसाननुगुणत्वं यथा॰ हन्तपतलघुपराकविबन्धोविश्रसत्कमसमाश्रयदेव॰ मुग्धावधूसभान्तरत्नकामिगतःकथयंचतवेनः॰ इदंरूप
कव्रतंश्लोकाननुगुणं॰ तद्विरोधिहास्यव्यञ्जकत्वात्॰ अन्यच्चमतिश्रुलवर्णत्वंदुष्टताबीजं॰ नीरसेचनास्यात्मत्वाभ्यधिकतिनिसदोषतान्यूनाधिकेसादि॰ न्यून
पदमधिकपदंकथितपदंचेसर्गः । तत्रन्यूनपदं॰ न्यूनंपदंवाचकःशब्दोयत्रतत्वं॰ तद्योनकन्यूनतायांतुअनभिहितवाच्यत्वमितिविशेषः । उदाहरणं॰ तथाभूतांद्दृ
॥ संयोगसमत्वेसर्गः ॥८॥ इत्यमिति॰ मामनामिकृतवर्णनमाधुर्यमभिमन्त्रितविमलयत्नेमेसापि॰ ॥८॥

॥ गा यत्र पदम्य यमि॰ इहैस शोभितमिस श्रोभितामिसुचास्थितमिसच्च चकार्थे स्पेक्षणमिसमिसस्सा भावे चमकावुंगमुनेणमिवेव संभवादेनवे तु कार्यो स्पतीनेव संभवात्॰ ततश्च तारार्थस्योति॰ १६ मतिमीति॰ प यत्र मम्यमफव्यवूस्मा॥
॥ संदुंचाताशिष्यतमे रुहद्सागुॆ उमुंचमममोगिस वॆ कं अस्मिनंअपतिमानधनापारस्रा दोमामिसस्य॰ १८ उपात्तेपीति अवयवसंयोगरूपसंसातिपराप्यस्यान्यथानां संभवाते॰ ५ भस्सुतीति॰ पूर्वं पुंधमें॥ मौवित्तमितावीतु ... मणे॥ नो श्री॰

श्रुत्वाप्यसदक्षिपंचालतनयां वने बाधैः माधैः सुचिरं सुचिरं वल्कलधरैः॥ विराटस्यावासे स्थितमनुचितारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु॥ अ
त्र पादत्रयमध्ये॰ स्थाभिदिति खिन्ने रसस्य पूर्वमितिसमिति च पदं नाकांक्षि॰ आवृश्यके चते॰ अन्यथा कर्तुं खलमा ... रेकवाक्यतासंभवात्‌न दर्थस्य विवक्षितत्वात्‌॰ अ
र्थं नैतादृशमेव विवक्षितमिति वाहश्यैवायमपराधः॥ यत्तत्पदमेवमनतावद्धूतं विवक्ष्यते तत्राधएव दुष्टमिति साकांक्षत्वं दोषान्तरमिति द्रष्टव्यं॰ विवक्षितामतीतिस्थ
षकताबीजमनोऽॆदितिसाक्षेपतल्लक्ष्याभेः दोषत्वं॰ अधिकपदं यथा॰ स्फाटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः॥ अविरुद्धसमाधितोक्तियुक्तः प्रतिमल्ला
समयोदयः स कोपि॰ अत्र स्फाटिकाकृतिनिर्मलतायामुपमानं विवक्षितं उपाने स्याकृतिपदे यथाकपं चित्तेनैवो ... पामीतिपर्यवसाना दिसाकृतिपदमाधिकं॰ न चैव
लं समासएवपदाधिक्यं नैकांत समासेपि॰ यथा॰ स्वमनुचितमकामस्यपुंसां यादि हजरस्यापि मान्मथो विकारः॥ यदपि च न कुरंगलोचनाभिः क्रियमाणं विनीतवाधि जीवितं
तं वा॰ अत्र स्वमधिकं पूर्वार्द्धवृत्तेनैव विनैवं पर्यवसानात्‌॰ स तंमकुतन्त्रास भंगमावहति पूर्वार्द्धे करणात्‌॰ तथा च पदं चि न कुरंगलोचनानामिति पठनीयं॰ नि श्र
योजनशब्दश्रवणेन श्रोतुर्वैमुख्यं दूषकताबीजं॰ अतो ऽपूर्वादावपि अंग्येन दोषत्वं॰ कथितपदं यथा॰ अधिकनतजतल्पकल्पितनस्वापलीलापरिमिलननिमी

प्रतीति॥

पितु प्रज्ञेप्रतीतिविशेषस्याप्रयोजकत्वात्‌॥

प्रदीः

९४

95

=यत्तदनुप्रासमेदिनः प्रमादागमान् सम्यक् चतुर्थपादे। ५= मदनवाणीति। [illegible]

[illegible]

लतांगि मा गंड याली। कुलकुकपयकाम्यं जयसंजभैवक्मननपतिलीलामोवबाज्याभिषेकः। अत्र लीलापदं वानव्यपुष्पान्तं रूपकत्वाबीजं चक्रे वेरव्यानुलंपतेन अ

नुवैर्बुद्ध्यमनोलाटानुप्रासादावदोषत्वं। अशक्यमनुल्लमात्रमदंतुचितं। समासे समसेकस्मिन्नपि पदे व्यवधानाल्लाटानुप्रासाविरहेऽप्यस्य संभवात्पथं न पददोषत्वमिति

पतत्प्रकर्षं। अलंकारान्तरस्य वंधस्त्रतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तरं पाततोनिकर्षः। यथा। कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरी घोरो घुरेत्सूकरः कः कः कंकमलाकरं विक ॥ कौण॰ २

मलं कर्त्तुं करी नोद्यतः। के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पंचाननो वर्त्तते। अत्र स्तबकाद्यभिधानेपि विकटबंधस

तोनुप्रासस्तत्स्थप्रकर्षः। सिंहाभिधाने पतितः। रूपकनामिधानेवा मात्र्यानुल्लयनेन भक्त्यु वैरस्यं। रसानुगुण्येन यानुप्रासने न दोषः। समाप्तपुनरात्तं। समाप्तं समाप्य पुनरा

त्तं। वाक्ये समाप्ते पुनस्तदन्वयिपदोपादानं यत्रेत्यर्थः। यत्तु समासवाक्यैर्विशेषविधापि विशेषणांतरोपादानं तत्तु लक्षणमिति। तन्न। प्रागभासोसादोवाक्यांत

रत्वं भेविशेषणांतरानुपादानेन लक्षणे विरहेण तत्त्वानितदोषत्वमुपपादनविरोधात्। उदाहरणं। क्रेंकारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो झंकारो रति ॥ प्रिवः

मंजरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः। तन्व्याः कंचुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कंकणक्वाणः प्रेमतनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः। अत्र तनोतु व [illegible] ति स ॥ ९४

=अपियोगेति। अपयुक्तपदीसादि नाम आपिधापर्सं। १५=

उपात्तमिति नयनाच्चवाक्यं पुनरूपादानं किंतु विशेष्यमूलः क्षणः एवं वैयर्थ्यमाने तस्यामिनयमसूत्रसंविशेषणस्यैव पुनरूपादानं न वाक्यमिति वाच्यं नाव्यत्यादि इत्यत्र क्षणस्य क्षिपार्थातया वाक्यस्यैव पुनरूपादानार्थमाने तेस्मा पितृतोपीणामिपिन्न

मानमेववाक्यं न वचयप्रसादिविशेषणेनोपात्तं निराकांक्षत्वं चतुष्कनावीजं अनन्यथासिद्धदोषत्वं वाक्यांतरवाक्यैन स्वभावात् अर्थांतरेकवाचकं द्वितीयार्थगतनसथानेस्ताघर्यकामे

कथाचकं पचनादिपर्यायः स्मरणे चवरणे पातं गम्यतामितः सदर्भाविवचयसिवयां तस्मिन् यर्म कठोरः नदितिजनकपुत्री लोचने वस्तु प्रणैः पृथिव्यापिकवृक्षभेः प्रतिभिन्नावीक्षि

ताव अत्रत्यः सदर्भानन्मरणे चवरणे पातं गम्यतामिति वाक्यं तत्र वचनादिसर्वतरंगतं अत्र च निराकांक्षतातु द्विवीजं श्रुतमात्र स्पवभूतस्य धर्मत्वस्याक्षेपादिना केतुत्वमतीतः

यस्यतु कार्यादैर्न नभासतीति तस्यार्थांतरोपादाने प्यात्मलाभ एवनास्ति तच्छामेपिवानदोषत्वमिति अभवन्मतयोगं अभवन्नभिमतयोगोयत्र न चाविमृष्टविधेय

मप्येस्यांतर्भावः उपजीव्यत्वेन भेदादितिकेचित् वस्तुतस्तु तत्र च पदार्थयोः कयस्थितयोरन्वयोग्यत्वे सकपरत्वेनाभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण तेनात्र विधेयानव

गममात्रं अत्रतु संबंध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान्भेदः ननेवमभवन्मतयोगमिसत्रयोगेमततविशेषणानर्थकमिति चेन्न एकवाक्यस्थपदोपस्थितत्वादिरूपस्य

योगस्याप्सितत्वात् मततत्वं चान्वयबोधविषयत्वमित्यसंगः एतद्वक्तुचितिर्भक्तिभेदात् यथा प्रेयां नास्ति दर्शभस्नानमादितः पीताः प्रतायो भिलीलापानसुवश्चवं स्नान

मथायास्तु येः कल्पिताः येषांकुंस्तयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां केनैस्तत्र मदितोयकादिविहितं किंवै प्रवादो चितं अत्रयेन्दितस्मन्विशेष्यतयाक्षपाचारिसद्धार्थोविवक्षि

प्रदीपः

९५

॥ सप्रयोगः ॥ अभेदेन विधेयप्रतिषेधाभावः ॥ १ ॥ तथान्वयोविवक्षि ॥ योग्यत्वानामनुपेक्षादिगुणमध्ये समानावबोधस्य समानविभक्तिकत्वाभावेपि दर्शनादिति भावः ॥ १ ॥ अनुवाद्यत्वं ॥ इति ॥ प्रसक्तनिर्देशानांमित्यर्थः ॥ विधेयत्वे नैव ति विधेयपः ॥
॥ गणोपकार्ये च प्रत्यर्थं भेदेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रत्ययेति ॥ तृतीयांतस्य कर्तृप्रत्ययशब्दाभिधेयस्य योगमित्यर्थः ॥ १ ॥ पदत्वसत्ताकाशपाठः ॥ धर्मः प्रत्यक्षं नानियमादित्यर्थः ॥ ४ ॥ शेषमिति ॥ संगमरूपाभेदसंबंधः ॥ तथाहि ॥ योपसंपन्नेति ॥ ७ ॥ क्वचिन्न्यूनेति ॥ अध्याहारमिति
॥ आर्यसमाजादिति ॥ २ ॥

योगः १

॥ न च तेन नैककर्त्र्यर्थां प्रतीयते विभक्तिभेदात् अपर्यैर्लीलापानमुनैः कल्पिताः येषां प्रतापोऽभिभिरित्यादिप्रकारेणायं च शब्दाभिधेययोर्देवतापान्वयोस्तु विरोध्यान्वयाविवक्षये
तिचेन्न ॥ अनुवाद्यानांविधेयैर्नैवसाक्षादन्वयोननु तन्नभ्यांननुवाद्यानां गुणेन गुणत्वस्याभयत्र तुल्यतया विशेष्यताविनिगमनाया अभावात् ॥ न हेतुत्वं ॥ गुणानां
च परार्थत्वात् संबंधः समत्वात्स्यादिति ॥ अत एवारुणयैकहायन्यापिंगाक्ष्या गवा सोमं क्रीणातीत्यारुण्यादीनां पिंगाक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा तस्या अपि क्रयसा
धनत्वेन गुणतात् ॥ किंतु क्रयेणैव ॥ कथं तर्हि न धर्मस्तत्र स्यैतारुण्यादिभिः क्रयमिति चेन्न ॥ आरुण्यादीनां गवा तानाभावं समाजात् ॥ तर्हि तभेदवाच्याप्यार्थस्वस
माजो ऽस्त्वितिचेत् कथं वे द्वंद्वं यदि तद्वत्समानविभक्तित्वमेव तत् विशेषणविभक्तिवैयर्थ्यात् ॥ कथं तर्हि भव सभिमतो योग इतिचेत् ॥ क्षपाचारादिभिरितिपाठः ॥ कर्थं ॥ संक
लयसद्गनिर्दिष्टानां न सद्धेन प्रयोगमर्थेनेत्यां सदैवांशपाचारित्वावगतेः ॥ क्वचिन्न्यूनतादिनिबंधनो यथा ॥ त्वमेव सोऽद्य पासवक्तृचिरतायाः परिचितः कस्मात्तां सामानं
परामृत्युवाने वभजयः ॥ अपि द्वंद्वं दिध्यानादितिमुनगेसंवद्वनिवामनः ॥ शेषमत्साज्जितामि त्तशानी गुणितया ॥ अन्वयोपसंपन्नेगुणितां जयप्रयोजकतान्वयाविवक्षि
तः ॥ सच विधानसंभवतियदि तस्यचोदितत्वं कतया तथादि पदार्थयोर्विवक्षया वातयोर्यदि प्रथमे तासयंतदो ऽवाचकताधिनी येतु परन्यूनता इति ॥ न च न्यूनपदस्याध्याहृते वान्तर्भावः ॥ क्वचिन्न्यून
पदस्याध्याहारादिनामनयोगसंभवेपि विलंबादेव दुष्टत्वं ॥ शिवः

९५

[illegible]

[illegible]

क्वचिदकांक्षाविरहाद्यथा अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज्ञ इति पुत्रेण पुरुषेण वा संबध्यते ... दितं कोदंडेन शरान् ... शिवस्तेनापि कोदंडं तेन
तेन भवता चक्रीकृतं तुलाकोटिः ... अत्र पूर्वार्द्धे नोत्तरार्द्धस्य योगो विवक्षितोनु चकर्थं चित्रं ... नयाहि अर्थानां वाक्यार्थेन योगः क्रिया तेन वाक्यैकत्वेन
वाक्यं बंधित्वेन वा एषां विशेषणानां यावा हेतुतलक्षणत्वादिना वा तदादिना ... यथावाक्यानि ... भावे ... वेदः नत्र कोदंडं ... ना प्र
थमततीयपंचमषष्ठः पक्षास्तु ... बाह्ये ... ना एव कान्तकालमपि कार्यकर्मभावान्यतमन्वयत्वेन तत्राकारणे नाक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वं वि
वक्षितं कोदंडं ... दिस्यात् अथ परस्परान्विताभिलिता पदार्था कर्मत्वं नये एकवाचकाः कोदंड आदि ... द्वितीयेति चेन्न ... प्रातिपदिकमात्रा
र्थत्वात् कोदंडः ... आदि अथ मा भूत् ... कर्म ... अथ समासाद्यनक्रियायां कोदंडादीनां ... दीनां तु कर्मभावेनान्वयः
ति चेन्न ... समासादितमिति ... किं च येन यत्समासादितं कोदंडेन भावाः समासादिता ... कर्मणो ... प्रतीयेत न
चाकांक्षानिवृत्तिः स्यात् अपि च ... वाचकतया कोदंडादिपदार्थ एव ... क्रियान्वये कोदंडादीनामन्वयो जात एवेति

[illegible]

[illegible]

[illegible]

चेन्न· एवं हि कोदंडादीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात्तस्मादलिकाश्चित्यकारान्तत्तदर्थयोर्भेदस्तिनद्वाचित्वन्नप्रयोगः कथंचिदुपपादनीयः एतेनाक्षिप्तत्तच्छब्दार्थत्वनिरासोपिनि
रस्तं· अपकर्त्तकर्मणोर्विशेषणानि कोदंडादीनीति चेन्न· कोदंडेनयेन यावायत्तमामाभिनितराकर्णयेतिवाच्यार्थपर्यवसाने पुनर्विशेषणत्वावाकांक्षाया अभिरुतिप्रसंगात्
मायाप्रदिसाघनत्वप्रसंगाच्च· अत एव कोदंडादिशब्दादिकर्तृकर्मणी तद्विशेषणे पञ्चशब्दार्थतत्पिटुरस्तं· अपयेनपादिशब्दादिनामितिमामान्यतोवगमाकोनाकिमितिविषो
यप्रश्ने कोदंडेन यावाद्रसापुनरुपादानतयोनवाणीतिचेन्न· तावद्यथाप्यकांक्षावत्त्वं· अथास्माभिर्नीयमानएवमुनयालंकायापिलभ्यतामितिचेन्न· येनयदाद्यादिनामितिप्रतिहापि
प्रश्नं विनापि कोदंडादिनिर्देशसंभवेन नतु प्रश्नपनापिविधेः· ननु चाद्यादितामितिपदस्यवचनादिविपर्ययणामेनानुषंगे कोदंडेन यथाः समासादिनाप्रसादिवाकांतवादंभे कोपे
वप्रतिचेन्न· वाक्यभेदः प्रयोगगतार्थ पौनरुक्त्यतादवस्थ्यात्· लोके तादृशावाक्यभेदेपि दोषाभावान्नथा प्रयोगदर्शनात्· यं गच्छ्यापिविवक्षितयोगाभावेऽभावनावेयथा· चापाचा
र्यश्चिपुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः ध्याप्यमसाः सद्वंद्वपिर्भूरिपंकजकाननः· अस्मेयेनतिमृसृतवतावेणुकाकंड्वाधां वस्मर्दलवपवचुनाजज्ञते चंद्रशा
ः अत्रवेणुकाकंडवाधाजन्यात्मनिंद्यामार्गवस्यपोगाभिवक्षितत्वाल्लिंदाप्रकरणत्वपत्तेः स्वाक्रियापाठवेनानिंदनाच्च· न च तथा प्रतीयते· सनवतेतिटनी

यथापदस्थुनैवसमर्थं धावगमात्‌ः कृतवतश्च इति पाठे तु भार्गवीनिंद्रायोगः प्रतीयते। यदि तु पदस्थु निंदानं तं विकृभो नमामार्गमे पिनिं दावगमस्त्वदा कृतवतस्त्वस्मानेना योगाधा
च्यायोगो दाहरणमेवैतन्नूत्न यथाहिः यथा नस्य भ्योग्यतोपपत्तये पदभ्रुसा मिमो महादेवस्य मिथ्यतादीनि विशेषणान्युपात्तानि तथात योग्यतोपपादनाय तस्यैव काश्चि
धर्मो वक्तुमुचितः इति भार्गवीणेन कृतवतस्त्वस्मान्वयो विवक्षितानमतीयत इति तु युक्तं। एवं चवंशीदामाद्याख्यानमनादेयं। कश्चित्तु मासाष्टुन्न तया मनुयोगाभावः चतोवं
वृथ्यत्वविजः समभगवान् कोऽपि पदे स्थाणुभिः संयामा माधवदी क्षितो नवयतिः पतीः स्फीतनुतान्तो नवधाः प्रभावः प्रियापादिभवजो योपपत्तिः फल वाअन्यापनि मं चापत्तने
तिस्फीतं यथोऽकुंडुभिः अथ संयामा माधवदासस्थकतिनादिषु सर्वधात्वयो विवक्षितोनातु प्रतीयते समासछन्न तोनं कञ्चिषुसंनिविरोधात्‌ यथा जंमाकांडकृता
स्तेनपर्कि नराणलक्ष्मतोस्वानीकरालः असय्यालक्ष्मकाभा अनवाकि मलयोमंडमजी वन्मंगः भुचुर्नमानु कावेजयानि निजननु स्वच्छलावण्य वापीसं स्तता नोजपा
ऽर्थविरुद्धधर्मा भिन्नवाददंडपादोऽभवान्यः अयं तत्तु पदार्थस्य पार्वसामोनोऽभिमतः दंडपादेन प्रतीयते। वाक्येयत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदस्यनुसन्नेः रूपकतावीजानिथ प्रती
तिविन्नरूप्रतिनिसदोषोयं। अनभिहितवाच्यमित्यावश्यकोक्तः। नेनानभिहितं वाचकपदादिनिक्रमनवस्यवाच्य पत्रता दिसर्धः। वाचकपदानभिधाने स्वनयपदतत्वस्थापना

दः यत्तु न्यत्तपदे ऽप्रतीतिमात्रमन्नतु विरुद्धप्रतीतिरिति सनयो र्भेदः। अथारब्धस्येति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मतं बंधितेनेवीनधिश्रुआ मितिदेवाविरुद्धप्रतीतिकस्य

चिदाभावत्यानंतदनुभवविरुद्धं तथानुभवस्याप्रतीतेः। इदं चान्यथावाच्यस्य पदस्यान्यथासमभिव्याहारो ऽभवाचकस्य द्योतकादेरनभिधानाद्वा। आद्यं यथा। अ

मात्सतस्य च दिनातिशये स्वच्छस्वैरतसरेतस्य मम मनाम तथापि नास्या। कोप्यपवीनधिश्रुकाक्रान्ति प्रमेयसौंदर्यसाररसमुदायमयः पदार्थः। अत्रापूर्वतो ऽस्मी

तिप्रकारेणापह्नुतत्वस्य विधिर्वाच्यः तेनवाक्यद्वयसंपत्तौ तथापि सुपपद्यते द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्योपपत्तेः। नन्वयम विमृष्टविधेयांशः एवेति चेन्न। नहि

विधेयाविमर्शमात्रमत्रदूषकं [redacted] किंतु तथापीत्यस्यासंगतिरपि तदनुरोधेनैव यत्परत्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमो न तु तत्प्राधान्यात्। एतेनांवांतरवाक्येनावि

धेयाविमर्श इति समाधानमनादेयं। बीजाभावात्। क्षणमप्यमुत्रेत्यत्र वांतरवाक्यएव तदुदाहरणत्वं। अत्रत्वाध्याहारे ऽन्वयेणविमर्शः तथापि द्वितीयभेदत्वसंकलना

न्नैवदोषमद्वयवास्थितेः। यथा। एषोहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती। स्वप्नेनिरुद्धघटनाधिगतानुरूपलक्ष्मीफलाममृतवाज

मुखाविधाय। अत्रसुरासुराणामपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यर्थप्यवाच्यः अन्यथान्यमनोरथविषयत्वंप्रतीयते। असमासेप्येषदोषोद्यथा। प्रणयभंगपराङ्मुखत्व

चेनसरूवापिनिवद्धदर्नेः प्रियवादिनः। कृतापराधलवेमम पमपमिस्यजसिमानिशाममजनंयतः। अत्रलवमपीत्यर्थीवमपवाच्यः। अन्यथालवनिषेधेस्थूलप्रतीतिप्र
संगात्‌ पृथकताबीजमयमेभिमनाप्रतीतिः। अंसयोस्तुविकत्थप्रतीतिविदितिनिसदोषोयं। अपदस्थेति। अस्थानस्थपदमस्थानस्थसमासंच[redacted]तिद्वयमित्यर्थः।
अस्थानस्थपदत्वं चायोग्यस्थानस्थत्वं। तयोनाद्ययथा। प्रियेणसंग्रथ्यविपक्षसन्निधावुपाहितांवक्षसिपीवरस्तने। स्रजंनकाचिद्विजहौजलाविलांवसंतिहिप्रे
मिगुणानवस्तुषु। अत्रनकाचिदितिनयोग्यंनञः स्थानं। प्रतियोगिसन्निधिर्हितथेतिनप्रयुक्तं। तत्प्रवधानेपिनखलुनवलुवाणः पातनीयोस्मिन्गेस्मि[redacted]निसादे
निरवद्यप्रयोगदर्शनात्। परंतुनकाचिद्विजहावपितुसर्वाएवनविजहुरितिविकत्थप्रतीतिप्रसंगाद्योग्यंस्थानमेतत्। विकत्थप्रतीतिजननादिवविवक्षि
तोपयोगस्यपदस्योपयोगासंभवादपिस्थानस्यायोग्यत्वं। यथा। लग्नःकेलिकचग्रहश्लथजटालंबेननिश्शंकतेमुग्धांकः पीतिकांधनेंदुप्रभाकलेनांतःकपोल
स्थलं। पार्वत्यानखलक्ष्मशंकितसखीनर्मस्मितव्रीडयाप्रोन्मृष्टःकरपंकजेनकुटिलाताम्रच्छविः पातुवः। अत्रकुटिलाताम्रच्छविरितनखलक्ष्मशंकाबीज
मितितत्पूर्वमेवप्रयुज्यमानमुपयुज्यतेनतुपश्चादितिस्पष्टंद्विबीजं। नित्यस्थायं। अस्थानस्थसमासंयथा। अद्यापिस्तनशैलदुर्गविषमेसीमंतिनीनां हृदि

तुंबांशुमिनानरूपयेगिगिनिकोपाद्दिवाओहितुः उपसूचनसमाप्तिनकावः कार्षस्पमौतस्क्रागोक्तुकतौनवक्रोमानिः सनवलिश्रेणीरूपारांपरारीः अत्रपूर्वार्द्धं कुत्रस्यपा
शिनउक्तिविदितनत्समासस्ययोग्यंनपुनःकवकृतिकतगवर्द्धमिसस्थानुसमासता नचयतिक्रलवर्णतांतर्भावः। समासस्यावर्णरूपतादृ नापिपनत्प्रकर्षता प्रथम
प्रयतस्यप्रकार्षस्यायेसागोहितत्संभवो चतुतवेपवीसं किंचउभयत्रोचितस्यैव प्रकार्षस्याभोचितत्संभवः। अत्रलेकातनत्रैवसमासौ त्रिसाभिः किंस्वपकवाबीजं सह
ऋपवेभुरवं संकीर्णं वाक्यांतरपदेनमिश्रं यथा किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमं ननुमुंचहृदयनाथं कंठे मनसस्तमोरूपं अत्रपादगतं स्पना=
थं किमिति न पश्यसि मं कंठे गृहाण कोपं मुंचेति वाक्ये अन्यवाक्यस्य पदमा(द)यानभिमतं प्रतीयते घटमेव च गुरुवीजं प्रतीतिविलंबोवा एकवाक्ये स्थिष्टतामि
तितनोभेदः। गर्भितं जातगर्भं अंतःस्थितवाक्यांतरवाक्यमित्यर्थः। ननुवाक्यस्वभावतएवमंकाचिन्तुवाक्यैकवाक्यतयैकीभूतं तत्रापि यथा परापकारनिर
तैर्दुर्जनैः सह संगतिः। वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यांतरं प्रथमवाक्ये मिश्रितं द्वितीयं यथा लग्नं रागावृतांग्या सु
दृढमिहययैवासियष्ट्यारिकंठे मातंगानामपीहोपरिपरपुरुषैर्याच दृष्टापतंती तत्सक्तोयं न कंचिज्जगणयति विदितं तेस्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगा

जघिपुमितिगनेयांगुधिंमन्स्यकीर्त्तिः। अत्रतत्सकोयंपंनाकिंविजएणयतितेनृमसेम्योदन्मास्मीतिवामेकवाभमन्थ्येविदितंनेस्विसादिपाकांतदंस्थितंमधुनलक्ष्मीजनोप
मवतीतिविकस्मातिकादित्वात्मकाभिन्नविकल्पप्रतीयते। पेदोत्रगुणिबीजं अतोनपयमतीतिर्विक्षिपतेतत्वनायंदोषः। प्रभिस्थिहतं मंजीनादिक्षुतणितआयंप
क्षिपुवश्जितमभतिः स्वनितमणितादिसुवतेमंघादिक्षुगर्जितमस्मुअंवंः शनिमासिधिमतिक्रांतं पथान एमलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तकामचंड घनगर्जित
प्रतिवादकारीगुरुः। रवः श्रवणभेदवः स्थगितदोर्दन्तीकंदनः कुतोयसमवादपंदयमत्रृतमर्वःपुरः। नवोमंदूकाद्युग्रादकविमर्मिपोननूरुविशेषोसिं
ह्नादः नचावाचकसंकरः। तुल्येनैवरूपेणेमयत्रशक्तिमत्वेपिएकत्रैवकाविमयोगनियमाद्नएवायंवाक्यदोषः। विषयएणविशेषस्मानभिधानेनविशेषपर
त्वादिति। अन्यमक्रमं। अन्यः अक्रमः अस्तावीचित्यंअतनत्वंतत्वानेकधाव्यवस्थितं। तत्रमलतेः क्रमभंगोयथा। नापनियमयानियतेर्नियोगादस्त्वंगतेहंतनिमा
पियातांकुलांगनानांहिदस्यानुरूपंनातःपंर [redacted] अस्तनत्वंसमाप्तिअत्रांबलगतह्रीगमेअक्षतेः अमावियातोनियातेः मयोगमस्तोतिमन्रा
मभंगः। भिन्नाभ्यानुपस्थापितंभिन्नपत्रानीतिकुलांगनानांस्वामिसंयावस्थायमतीतिर्नसंभवति तस्मात्ततानियमपीतिमुक्तः पाठः। ननु नैकंपदंद्विःप्रयोज्यंमा

भिन्नार्थेति॰ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते इति वाक्यपदीयोक्तरीत्या ज्ञानेषु शब्दस्य व्याप्तिमत्त्वात् सर्वनाम्नां तु सर्वार्थबोधकत्वाद्वैवक्षितधर्मावच्छिन्नत्वेनाभिधानात्प्रयोगे दोषाभावः। ऽ उदेश्येति॰ उद्देश्यः प्रसिद्धः

प्रदीपः

९१

६१

येणेति नाम नन्वेवं अत्रापि कथितपदं तु स्यमनुपपन्नयोः कान्तयाचपुनर्गमेः प्रयोगो न दुष्टः स्यादिति चेन्न उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावादित्याशयेनाह॰ प्रयोगनिषेधविषयः
तादृशेनु विषये प्रस्तुतस्यैव पदस्य सर्वनाम्नाऽवामर्शं विना दोषः। यथा॰ उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च॰ संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता॰ अत्र च र
क्तएवास्तमेतीति यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्नपदेनाभिधीयमानः स एवार्थो भिन्नेश्च वस्तुनीयमानः प्रतीतिं व्यवदधीत॰ प्रत्ययस्य
धात्वर्थोपस्थिति सुस्वलितस्य यावन्मनुष्यसंख्याना निवार्यतुं वा॰ निरन्तुकानामपि प्रयोगभाजां स्यमनुन्नु केवां कमुपेति सिद्धिः। अथ कुत्र पुनः कोऽयमेकनामाभिधान
मेकनारूपा प्रतीतिं स्यगयति॰ सुव्यवहितं वेति विभाग॰ पाठः। सर्वनाम्नो यथा॰ ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनं॰ सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः
खमुद्ययुः॥ अत्रास्मै इतीदमा प्र[illegible] कमानं विसृष्टा इत्यत्राप्यनेन विसृष्टा इत्येव वाच्यं॰ न च तादृशो नव्यभेदः। पूर्वमः प्रस्तुतस्य सम्पदामर्शकत्वात्सर्वा
नुक्तनतद्स्तस्य प्रसक्षपदामर्शकत्वादन्यथा तयोः पर्यायतापत्तेः। पर्यायस्य यथा॰ महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिं॰ अनन्तपुष्पस्य
मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसंगा॰ अत्रापत्ये पुत्रवतोपि तस्मिन्नपत्ये इत्येव प्रतिपाद्यविवक्षायामपत्यशब्दः प्रयोक्तव्यः पुत्रशब्दः प्रयोगात्सर्वापत्य

टीका

९९

[illegible]

=गुणदोषमेति। तथा चोद्देशपदत्रत्यागान्नीलकण्ठासीति दोषपदपिपुरपरेदगाक्लीति भावः॥१॥ अपसंगादिति। पर्यायतेस्थितेन पर्यायेण क्रमनाशकत्वेनोपसंहारे दोषोऽपालापनन्यभागोऽनुपकाम्यपामेतु नौको युगीर्थे समेनाभिनिको स्थितनरकाकसा=
=यथार्थ पिनाशोऽस्मि नाद्यूनकानाचीर्ण न चाचलाद्। किंतु हृष्टानपादानितकायोर्थ मत्यं। तथाहि। पुण्यकामान्यसतायाभिप्रायादनयोर्धकेन हृष्टानेनमानामान्यमताताद्यगोचरैर्धारणात्मनः एवं चैतत्टीनिकोमलाविषयेपसनाम्यात्मानिपिपेत

क्रमभंगः। केचित्क्रमातिपुत्रे स्तुतायां स्त्रीहेतु कान्तस्य तु सासुपिपुत्रेन संसो स्थितिमिति विवरणे। अत्र दोषमनीतिरिति समाधिदेः। तदप्युक्तं। अनंतपुष्पस्य मधुत्वरिदकांतं
वेणुस्य प्रसंगात्तत्र तस्मान्न विभ्रंश्य भावनापादनाद्यापाति केनापि वो विसदृशस्मादुपलब्धनोपी मिश्रुकः पाठः। न चाचापि बहुलोला माद्य स्थानपर्यपम्। अपरान्यस्य तां
तिपव्यपरेवमनुपापिपातान्दर्नेतसाधुरेवपुत्रपतमनिपाठ्यसनः। केचिद्दिसनेतसांप्रदायिकाः स्वार्थकेन हनिश्चितो चानुमानिनेवोति चंडीदासमतमनुनाप्युक्तं। अथाप
लघुत्रयाणामेषां कथं पर्यायता। तत्र केचित्। अपरसपर्यायोपि पुत्रत्वाद्। अन्यथा पुत्री सत्रम्यां सपरस्य तु जान्वाहारसाम्यः। तदप्युक्तं। तथा सति दोषस्य वाच्य संगाद्य
सार्थकत्वाविशेषात्। तस्मात्पर्यायत्वेन काव्ये प्रतिपादकत्वं नातेः तेन प्रकारेण क्रमतीनिजनकालमयीति। अत एव लघुताप्युपक्रमागदीपानि स्तकावपि पर्यायक्रमो
क्रमभंग उच्यते। यथा। विपदोभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः। नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः॥ अत्रैव विपदां पदोक्त उपक्रमे क्रमभंगो
द्रष्टव्यः। तदभिभवः कुरुते निरायतिं। लघुतां भजते निरायतिर्लघुतामाग पदं नृपश्रियामिति पाठे युक्तोपदिष्टः क्रमभंगः। क्वचिन्तोर्न्नमंजोमिर्देव्ध मनुतादि
यौगंधरक्रौंच लक्ष्मी स्त्रीकाः कान्दिदंमादिसद्भ्रव रघिरेदाहस्तुतान्तसत्वाः। मेतुर्वसाह्वान्याः प्रतिपदमपराक्रमिवकंपमानाः। मस्थानेमार्गिविवर्णाभिधावामि

प्रदीपः
१००
100

त्रिपुटेनाभाषितार्थःप्राक्सक्तुः। अथ काषिद्दिगु[redacted]पक्रम्यकाभिहितिवचनमक्रमभंगः। न ताभिहितोर्थः ओभिर्दिवमनुविदधुर्मदवश्चं उवो भानिः प्रीकारितिपठनीयं कंप

मासुर्धतिकंपमासुदितिपठनीयं न त्वक्रमणचोक्तिलीभूतक्रियानरामिधायकतानियमात्। न चात्र क्रियानरप्रधानमुक्तिः आख्यानमक्रमभंगमसंगात्। मारुतमारि

पानुपानसलिलैर्गैर्मुक्ताडितं वायावेषकदेवतल्लगकुंजरोमं पमम्यस्यक्तुः विक्ल्पक्रियतावविवाहतातिमुखात्पातिः पल्लवे विम्भानंजमतामिदं वाधि

पिलज्यावधेपमस्यत्तुः अत्रगाहंतामितिकर्तृकारकवाचकानिः प्रक्रमे क्रियतामितिकर्मकारकवाचकस्य। किंत्र्याविदायं तक्तकवचनस्तुं अक्र

लिततपस्तेजोवीर्यमभिर्क्रितपानितिथापितमस्याभातेरोधाक्तुनावधिभावति। अभिनवमुत्रविधाप्रपनमायचकर्मणैमुक्तातिरमेसात्माणिः पादोपूर्म

यत्कृणपचः अत्र तपस्तेजोवीर्यरोवोक्तमेणपक्रम्य तदुभयोचितमोःपादोपूर्मयत्कृणधनुर्ग्रहणेयोः पौर्वापिर्यव्योत्पयमासंस्वयमनुदेशः समानामि

ति[redacted]न्यायादितितदन्यथाकरणेक्रमभंगः। एवमनुपदुष्टसं। अत्र सर्वत्रैकरूपमस्तत्रायाः प्रतीतेः स्पगतमनुपपातोवाह्यकतावीजं। यथुक्तं। मुक्त

मस्मात्पथात्नेनप्रतीतोऽमत्रबलजनेः स्फुरल्लतास्वादीयत्रसानलमस्तुतेः दोषः क्रममभंगमः शब्दानौचित्यमपमस्तीति अत एव निसर्गदोषः अ शिवः १००

क्रमं । अविगमान्नः क्रमोपचारतत्त्वमसदानंतनंयसरोपादानमुच्चितंतमोन्यत्रन उपादानंयच्चेसर्थः । यथा · स्वयंगतंसंभतिमोचनीयतां समागमयार्थनयाकपालिन
ः कलाचमत्कांतिमतीकलावन्मन्मस्यलोकस्यचनेचकौमुदी · अथलोकस्य चेतिचकारस्यसमुदायानंतरं पुक्तः । तथाश्चो [illegible] र्थस्यैवमोत्पत्तावां समुच्चयस्यैवा
मनीयत्वात् । लोकपदार्थसमुच्चयाभावात् । अथापदस्यपदान्तस्य कोभेदः । तत्रमतीसनंतरमन्वसे वप्रतीतिः किंतुविलंबीतेतिकेचित्तन्न · कुटिलानाव्यवि
विसुदायते अपदस्यपदे मतीसंततत्राभावात् · वयंतुपश्यामः । अव्यवधानेनैनवपत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यंतदनस्यविषयः अन्यः पुनरिनरस्य वादी
नांचान्यथाकृतपदार्थैवसमुच्चयादिद्योतकता · पदुक्तंमाऽस्मिन्भेदनः अतएवव्यवहितेर्थे पानेधर्मिचादिभिः । संबंधं स्वाहितत्वात्किमुपपद्यतेनतेन वेद्वृत्ति ·
नचनत्रोप्यवोवतितस्यैवतथात्वमतः अञ्जनकाचिद्विजहाविसादिकमप्यक्रमभेदः स्यादितिवाच्यं · नखल्वनवल्तुवाणाः पातनीयोऽस्मिन्नेव क्रियासाधोव्यवधा
नेपिप्रतीतिप्रतीतिविशेषाभावात् · नचार्थवाचादिपदेष्वेवदोषः किंविभादिपदेष्वपि · यथा · शक्तिर्निस्त्रिंशजेयंतवभुजयुगले नाथदोषाकरश्रीर्वक्त्रेपार्श्वेतत्
षेषामतिवसतिमहाकुट्टनीखड्गयष्टिः । आक्षेपंसर्वगात्रेप्रसरतिपुरतः किंमयात्र यातेप्रोच्येवंत्यप्रकोपाच्युलि फार सितपापस्य कीर्तिर्मयात्र · अत्रत्वयंभा

चेचेतिवाच्यं॰यत्संयोगस्यास्य व्यवहितपत्नामर्षकत्वात्॰यात्रयस्यैव पत्नामर्षनीयत्वात्॰एवं गम्भूरागागच्छतांश्चेसादावपि प्रतिश्री नियोगादिति वाच्यं॰यमेव पितृत्व
त्वमवादः॰तृषकतावीजं चोद्धेश्य[illegible]मती तिवि वरत्वमिति निलोयं अमृतपत्नार्थः अमृतःपूर्वार्थ विनायोर्थोयस्य तत्॰अमृतसंचक्रायोर्थे गारवी भक्तौतयावी
वमपानकौः॰गोप्रजु नौतथापारस्यकारणेवै तिलौनियथलापुक्ता दिग्गमनतत समविकल्यवन्त व्यंजकतां यथा॰रामममन्थमथरारे एतादृतातुःमर्त्तन्त्वस्य
निषाचवी॰गंधवद्धायितवंदनोक्षिताजी विनेयावसतिंजगाम मतात्अयमक्षतस्य वी भक्तस्यविरोधी श्टंगारः॥ तस्य व्यंजकोक्षितो योर्थः॥ नाश्चार्थो पृश्नि
सादस्यापकर्षतास्य दोषत्व बीजमृतो नियोपश्रेषः॥ नीरसे न्यामलाभस्यैषाभावात्॰अपार्थदोषलक्षणात्यागः॰अर्थोपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्रा
म्याः॥ संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च॰अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः॥ साकांक्षोपदयुक्तः॰सहचरभिन्नः प्रकाशितवि
रुद्धः॥ विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः॥ पदवोयलक्षणात्समस्तंस्यंदुष्टमिति पदंलिंगपरिणामेन संबध्यते॰तत्रापुष्टः॰पुष्टाऽर्थोनः॥ पुष्टत्वं
च विवक्षितार्थबाधप्रयोजकानुपादानत्वं॰तद्विरहस्त्वपुष्टेथा अप्रयोजकत्वात्प्रयोजकत्वेप्यन्यलभ्यतायाः॰यमेनं यथर्मा कुर्गताथेयथवस्यात्तिः प्रयोजन

मिलनेन भोजराजो ऽर्थमाह· अनएवमकायाकारोपि अत्र वितताद्यपोनुपादानेपि प्रतीयमानमर्थं न बाधंतइत्येवाह नत्वप्रयोजकाद्वेदिति इत्याहुः एवं· अतिविततगग
नसरणिप्रसरणपरिस्तुक्तनिश्रमानंदः मकरंदुछासितसोरभकमलाकररुत्सक्रिप्रविजयति· अत्रा निधिनेतेति निरवकोवेयोम्नि विश्रामगमनादितं
रामकायपकामलप्रकाशानाज्ञ्नवकलणोभिवाक्षितः नत्रातिविततत्वं निरवलंबत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते अनेविवौस्वंपं· सवणित्वं मकरंदुछासितत्वं
चाप्रयोजकानेव सप्तुष्टाएते यो ः ननु नेत्योजपुष्पादिति मिकुपदं वा विविततानिपुनरुक्तः गमनपदादेवतदुपस्थितेः। मकरंदुछासितसोरभेति विकल्पः· विका
मासरूपं सोरभाभावेन ताद्रूप्यस्य स्वरूपेण प्रकाशयत्वादिति चेन्न· गगनपदं न विततत्वाकं अर्थजन्ये चन पुनरुक्तं· भोजराजेन काव्येतिहासादावर्थद्व
यालध्वंस्य मासाज्ञानमपीनकरुमायेति· नापि विकल्पं· सोरभस्याप्यलक्षणत्वात्· यथाविधेयत्वेपुष्पवस्तु कारणं सर्वभावाभिधानात्· अथाधिकपदास्वको
भेदः अप्रयोजकप्रयोजनाभावतानापि भेदेनसंभवति· अत्रकाश्चित्· त्रपदार्थाभिधानसमकालं पुष्पसमीतिभावस्यद्भुतरुचनंतदाभीतिविशेषद्रति· तन्नाति
समीचीनं· तथानियमेप्रमाणाभावात्· एतावताच विशेषणमाछदोषत्वमेकस्यापनस्यार्थदोषत्वमिति विभागानुपपत्तेश्च· विकल्पमिति सरमतपदार्थादोषाद्द्दे

प्रदीपः
१०२
102

येन्त्वयमसंयोजनमेव पुष्टं सम्प्रतिभासात् । वयं तु पश्यामः । यत्र विवक्षित एवार्थोऽन्यथाभिधानेपि पुष्यति सोऽर्थदोषो न्यत्तु शब्ददोषाभिन्नः आद्दोषश्रुतिविवेकः । तथा च यत्राविवक्षितोऽप्यर्थः कथंचित् स्वीक्रियते तत्राभिधीयते तत्राधिकपदत्वं तस्य च तं विनापि तदर्थनिर्वाहात् यत्र तु सोऽर्थो विवक्षित एव पदं तत्प्रयोजकं तत्र न्यान्यत्वाभ्यां शब्देनोपात्तं तु न
त्वं यथा पुष्पवत्स्पष्टि ... सनातीसवनाशादिपदार्थस्योपमानत्वेन विवक्षितत्वमस्य तेनैवं न्याभावात् । परंपि चन्दनस्तनितं ... नीनामिसन्नापि च वक्तस्खलनपतनावाधितत्वस्यापि वक्त्र
एवानुचिततेन विवक्षितः । ननु तत्वातिव्याप्तिरेकः । सर्वार्थं तथैवोपक्रमात् किं तु पुष्पदानं तु वाधादिना ... पिकथं विद्वन्वोपि तेनोपात्तमिसधिकपदत्वं । आनीवितन्त सारोत्यति दि
नवादिकं वस्तु विवक्षितमेव पदं तु अर्थलभ्यतादिनानोपादानात् समितिःपुष्टं । भक्तं च ... दोषत्वमिति । ... बीजं चायस्तु न्ययनेनन्यो
पुष्टं तु वच्यं । अत एव यमकादावदोषता । तथालंकारान्तरादेर्नापास्तत्वमुन्नयनात् । ... पदे च ... पातपादानेनापास्तमुन्नायकमिसस्पुष्टत्वं । अ
त एव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रयोगेपि दोषाभावः । कष्टः प्रतीतिकोयावानु ... सर्वः । यथा ... यामाभियममतनि ... स्मनसासनक्त ... भावहति
पुंसा गायति नजः प्रसार ... नायनपर्यटितः केन मस्तानि ... काव्यमोन्मेस्फुटितम ... पुवायां तु न च यथा अत्र या ... विकचीनाम पुष्ट ... मानदिवि ... ममात्मक

पीकः
१०२

मार्गत्रयवती भारती चमत्कारं वहन्ति ता गंभीरकाव्ये घनपरिचिताः कथमितरकाव्ये तु प्रसन्ना भवन्तु तथा यामाभ्यासादिसम्भाराणां मध्ये त्रिपथगा नदी संबन्धं वहन्ति तामेघ
परिचिताः कथं प्रसन्ना न भवितुमर्हन्तीत्यर्थो विवक्षितः। स च प्रागुक्तं नैरपेक्ष्येणैव प्रतीयत इत्यसमर्थत्वाद् दुष्टः। क्लिष्टत्वादिकं तु प्रागुक्तदोषापेक्षया लक्षणार्थस्य स्तु
रूपेणैव प्रतीतेः। सम्यक्त्वमप्रतीतिविनाशेन रूपकताबीजं अतो निसाप्य दोषः। आहतः उत्कर्षो वापकर्षो वा प्राग्यस्यैव निरूपितः तस्यैवानतद्रूप्यस्यैवारूढतायेति दाम
पद्धिस्तु पल्लवितविकल्पवान्। यथा। जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः प्रकृतिमधुराः संसेवान्ये मनो मदयन्ति ये। मम तु यदियं याता लोके विलोचनचं
द्रिकानयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः। अत्र पूर्वार्धे साधारणं चन्द्रिकादेः चन्द्रकलाः स्वप्रसरसावतया प्रतिपादितास्ते नैव चाननार्थं चन्द्रिकां समुत्कर्षयितुं दोष्पत
प्रतिव्याघातः रूपकताबीजं च वाच्यार्थप्रतीतिरयं निमेषो दोषः। पुनरुक्तः। शब्देन प्रतिपन्नस्यैव सविशेषणत्वेनैव प्रतिपादितः। अर्थेन प्रतिपन्नस्य प्रतिपादनेन पुनरुक्त
मुक्तं। यत्तु प्रयोजनं विनेति विशेषणमिति तन्न युक्तं। एवं सति सर्वस्यापि सदोषत्वं न स्यात् प्रयोजनस्य लेशे पुनरुक्तस्यैवाभावप्रसंगात्। स चायं द्विधा प्रसर्पयामा
र्थभेदात्। तयोर्वाच्यो यथा। अर्द्दे अर्जुनार्जुनभासकेभासकेन युक्तार्थस्य ग्रामेनतास्य सुतशोकाकांक्षान्यत्प्रयत्न स्यादिवस्तु परगप्रनः कथाकर्णरूपः पविमवः। अपि

प्रदीपः
१०२
103

च॰ कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः। नरककरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं॥ अत्रार्जु
नार्जुनेति संबोध्यपेक्षवाच्यविलक्षणेन परामृष्टतयाभिधानेन पदान्तरवाच्यस्यापि प्राप्तेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः। न च प्राधान्यमात्रप्रत्यायकतया पुनरुक्त
पापानभिसंधायकता॰ संबोधनेनैव तल्लाभात्॰ वाच्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा॰ अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ स
र्वधन्वीश्वराणां॰ कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां ताते चापद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः॥ अत्रालं संभ्रमेण को भयस्यावकाश इति
चाभिन्नार्थौ॰ न च वक्तुरौद्धत्यसाविष्टत्वसमाधानमात्रकार्यं॰ वीरस्यायुक्ततावर्णनात्॰ एकेनापि जं चरितप्रयोजनतोऽभिधानेन श्रोतुर्वैमुख्यं॰ अत एव प्रयोजनस
त्वेनादोषत्वादनियं दोषः। केचित्तु अर्थमात्रस्यापि वचने पुनरुक्तता न तदुदाहरणम् अस्त्रज्वालावलीढेति॰ अप्रयोजकाभिधानमात्रस्य फलेन तु पुष्टार्थत्वमित्याहुः।
दुःक्रमो दुष्क्रमः। दुष्टत्वं क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वं॰ तच्चाह यथा॰ भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव॰ विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसं॰ अत्र तु रङ्गप्रार्थ प्रदीपः
प्रतिस्तुतेऽणं देहि तुरङ्गं वेति लौकिकक्रमः। शुक्रदानापराङ्मुखोऽनुचितः सात्॰ वक्तुश्चपर्याप्त्यत एव क्रमो विवक्षित इत्यपदवर्णनायं॰ द्वितीयं तु कावाधिकरणत्ववदुर्ग १०२

मां रिओ मज्झि झणजेमि अअणस्स वअं निहिवावेजो । इमि अंपुच्छिउं बलिदो · नक्षत्रादिज्ञानपूर्वकं क्षौरस्य णक्षत्रेण विभक्तस्य मानुत्वानाधिकर्षमिदं · स्थकाना बीजं च विरोधेनाप्रती
तिः सहृदयोद्वेगो वेति नित्य एवायं · ग्राम्योग्रामभवः अविदग्धोक्तिप्रतिपाद्यो निंदंसादिः । यदुक्तं · सग्राम्योयो वितंसादिःपामरैर्यत्र कथ्यते · वैदग्ध्यविक्रमबलं हितैव वनि
तादि ध्विति · यथा · स्वपिमितावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति · तदपि संहरकूर्परमायतं सरितमूरुमुरश्च पयं कुचितं · अत्र निकटेनानदहं स्वपिमी साविदग्ध
स्य निदंसोक्तिः । एवमन्यत्र · स्थकताचाश्लीलवत् · किं चैना द्रष्टोक्तिकवलिते । क्रियावादिरूपो येन रसायपर्याप्यते मत्षमिव बीजमंकुरायेति · संदिग्धः । संदेहविष
यः । नत्प्रयोजकरूपतानि तिपावत् · यथा · मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यकार्यमार्याः समर्यादमिदंवदंतु · सेव्या नितंबाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनां
अत्र भूधरनितंबानां कामिनीनितंबानां सेव्यत्वं व्यंजनया प्रतिपिपादयिषितं द्वितीयेन संदिह्यते प्रकरणाद्यभावात् · यत्तु वक्तृविशेषसंदेहहेतुत्वान्न्यान्न सर्व
मान्यानां नउत्तानतादिलक्षितं वक्तुः पदवाक्यार्थवाभावेन तत्संदेहस्यार्थदोषतापावोक्त्र । अत एव हानिरुक्तता वक्तृविशेषनिश्चयः संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः । तन्नि
श्चये एकतरनितंबस्य सेव्यत्वे निर्णयेनासंदेहात् · वंधामित्साहो द्वितीयान्समन्यतत्ताभ्यां परस्परवसंदेहोऽनुपपन्नानामसंदिग्धत्वे ससेवसत्यपि पदसंदिग्धता भेदः ।

दूषकताबीजं चोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविरहः। यत्र तु संदेह एवोद्देश्यत्वे तत्रापि दोषत्वमेवेति। निर्हेतुर्निर्गतो हेतुर्यस्माद्। यथा। गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि प्रभावाद्य
स्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः। परित्यक्तं तेनेदमसि सुतशोकान्न तु भयाद्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते। अत्र स्वशस्त्रत्यागे हेतुर्नो
पात्तः। ननु तं विना प्रतीतिः पर्यवसानं न वा। आद्ये दोषाभावः। अंत्ये साकांक्षसंकर इति। अत्र कश्चित् उपात्तस्य पदस्य येनान्वये साकांक्षत्वं अनुपादाने
निर्हेतुत्वं विशेष इति। तन्न। साकांक्षोपादानेऽप्युपेक्षितुमिष्टसा[illegible]क्षणीयेनेनानुपात्तसाकांक्षताया एव बहुशो दर्शनात्। तस्माद्धेतुनजिज्ञासापेक्षत
याद्वयोर्भेदः स्वेवज्ञायः। यद्वा। अत्राप्रतीतिमात्रं न तु विरुद्धप्रतीतिः। क्लीबत्व एवामर्षप्रतीतेरिति विशेषः। दुष्टबीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरहः। अत एव
प्रसिद्ध्यावनुपादानेऽपि न दोषः। प्रसिद्धिविरुद्धो लोकस्य कवेर्वा यत्रार्थेन प्रसिद्धिः। यथा। दृष्टं केनोपाङ्गं कथय कमलालंकारवदने यदेतस्मिन् हेम्नः क
टकमिति धत्से खलु धियं। इदं तद्दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा तव प्रीसा चक्रं कनककमलमूले विनिहितं। अत्र कामस्य चक्रं लोके कवि शिवः
मार्गे वा न प्रसिद्धमिति प्रसिद्धिविरुद्धः। यत्र तु लोकस्य कवेश्च प्रसिद्ध्योर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वं तथा च लोके [illegible]पि कवीनां यत्र यथा १०४

समयस्त्रत्र न दोषः। यथा। सुसितवसनालंकारायां कदाचन कौमुदीमहस्सु सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः तदनु भवतः कीर्त्तिः केनाप्यगीयत येन सा

स्वगृहमगमत्कुण्ठाशंकाकुलानामिश्रप्रदः। अत्र कीर्त्तेर्मूर्त्तत्वं ज्योत्स्नावत्प्रकाशमानाच्च लोकविरुद्धेऽपि कविसमयसिद्धेर्न दोषः। एवमकीर्त्तेर्माल

न्यादेरप्यवसेयं। यत्तु उपपत्तिसिद्धं गोदावर्याः पृथिव्यनताध्वगः सरणिसमयेऽसौ मार्गस्तावन्न वाञ्छितैरेष्यतां हरिहरिविहितो नेतलोकः कथापि तत्रायाच

रणेन लिखितमास्तेऽद्य चम्पकं वाकुरु कंचुकः। इति कविसमयप्रसिद्धोदाहरणं। तत्र पुष्पं च वरुणान्यासेनाशोकांकुरस्य कवीनामप्यसंमतेः। पुष्योद्ग

म एव तेषां समयात्। एवं कतमावीजं च विरोधादप्रतीतिरिति किं तु सानादिनानतम्यं नीतावर्षेऽस्ति दोषः। विद्याविरुद्धः। शास्त्रेण विरोधवान्। स चायं शास्त्र

भेदाद्बहुधा। तत्र धर्मशास्त्रविरुद्धो यथा। सहस्त्रावतानि मीलितं सकलं वा सन्नद्धः नानाविधानि शस्त्राणि आचचक्षे च स्पर्शेणेति च। ग्रहोपरागादि

कं विना राज्ञां स्नानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोऽयमर्थः। अर्थशास्त्रविरुद्धो यथा। अनन्यसहकारिणा बाहोर्वीर्यस्य शुद्धयते। षाड्गुण्यमनुनन्दि

नस्य सस्सभानिः प्रयोजना। अत्र महाबलस्यापि संध्यादिषाड्गुण्येन तु सवर्णनमर्थशास्त्रेण विरुद्धमिति तद्विरोधः। कामशास्त्रविरुद्धो यथा। विभाय

इत्येके॥ धृत्वमनंगांगलमंगना बभार कांतेन कृतां कृपजो क्षेत्रमालिकां॥ अत्र केयूरपदेन स्वक्षतं कामशस्त्रेण विकृतं वा अकृत अवयवविशेषेण तस्य विधानादर्पितः श्री
भुप्रतिपे भाद्य योगशास्त्रविरुद्धो यथा अष्टांगयोगपरिश्रीजनकीलनेन कुः साध्यमिध्नि सविधं विरुध्यद्धिद्रे॥ आसाद्यमन्नभिमतामधुना विवेकख्यातिं समा
धिधनमोजिमणिर्विमुक्तः॥ अत्र मुक्तिसमीपस्थम संप्रज्ञातयोगमनपेक्ष्यैव मोक्षो योगशास्त्रविरुद्धः प्रत्ययमं विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञान
रूपा ततो वितर्कादिविचाराद्यनुसारिरूपः संप्रज्ञातयोगः पश्चाल्लुप्तमात्रावलंबनस्वरूपो संप्रज्ञातसमाधिस्ततो मुक्तिर्न तु विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि
योगशास्त्रं॥ एवं तु रागादिशास्त्रविरोधोऽप्यूहनीयः॥ अभिमतप्रतीतिविरहो ह्यपकता बीजं॥ अनवीकृतः॥ भंग्यंतरेण यन्नृवत तन्न प्रापितः॥ एकभंगिनिर्दिष्टानेका
र्थत्वमर्थः॥ यथा॥ भामाः श्रियः सकलकाममुधास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं॥ संमानिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः
किं॥ अत्र सर्वेष्वर्थेषु ततः किमिसेकैव भंगिः॥ अथैव कथितपद एवार्थो निर्मविद्यतीति चेन्न॥ पर्यायांतरप्रयोगे भंगेनैकरूपाभावयामसांकर्याद्॥ अथ नवीकृतं कीदृ
क्॥ यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः॥ लवणमंबु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता॥ इतीदृक्॥ अत्र हि सतामविषादितास्वाभाविकी शिवः १०५

नाश्वर्यापि पृथानत्वादेर्दास्यकत्वादीति विवक्षितं तन्न च तनः किमित्यादिना किमन्त्र न मित्यादिना च न वीकृतं पाकव्येनाशक्तिप्रकाशनेन वा समुद्दयोर्व्वेजकत्वं स्पका
त्वाबीजमिति नित्योयं सनियमादिभिश्चतुर्भिः पनिवृत्तपदान्वयात्स नियमपरिवृत्ताद्धि चतुष्टयं लभ्यते परिसंतिश्च सनियमानियमयोर्विशेषो वा विशेषयोश्च अ
विशेषः सामान्यं तत्र सनियमपरिवृत्तः सनियमत्वेन वक्तुमुचितो ऽनियमत्वेनोक्तः न चमूनपदत्वेनाभिहितवाच्यत्वे वानुप्रवेशः ताद्दधर्म्ये विवक्षितेनयोर
वकाशस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात् अत एवापमर्षदोषः । विवक्षितमात्रस्य पदान्तरेण [illegible] मनात्वस्यादेवमिति नत्वस्पष्टं स्पष्टार्थत्वेन विमर्षणे समाधा
नमिति तन्न न्यूनपदादिषु त्रिषु चूयाणां संकरप्रसंगात् चकारोऽसम्मुखशब्दोच्चारणेन तत्र भेवयस्य प्रतिभासः समाधुदशायां स्पष्टार्थप्रसयानन्तरं सोऽर्थ
दोषः अस्पष्टार्थप्रसयानन्तरमप्रसमावर्षदोषः अत एवानभिहितवाच्याद्भिः घनस्यापि तच्चानुक्तं बहुषु स्थानेषु व्यभिचारात् शब्दार्थविभागस्या
संगतत्वात् उदाहरणं यथा तुङ्गारविनार्थमेवनिखिलं निर्माणमेतद्विधेन त्वर्थप्रतिपादिकल्पनमपि न्यक्कारदर्थोद्दिः पदान्यानाः प्राणगतामनो
रथगतीकृतं कथ्यमत्स पदवनस्याभासमणीकृताम मस्मुमणोनममसमेवोचितं अत्रान्यापदेशो आभासमात्रेणमणीकृतेति विधिवाच्यं गुणं तत्र व्यावर्त्तते

नर्निदितिधायप्रतीतेः । अनियमे तु न निंदनीयानां तेषु लंतरव्यवच्छेदस्य संप्रयः । तस्मात् छायामात्रमणीकृतानामस्तु मणेरन्यस्यापि मनैवोचितेति पठनीयं । अस्तु सस्तु न
यनेनैव सुखावायकत्वमन्तु । प्रिबीजं निसदोपाय । अनियमपरिवृत्तो यथा । वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटु
र्दक्षिणस्ते समुद्रः । वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चंत्यभीक्ष्णं स्वच्छेन्तर्मानसेस्मिन्कथमवनिपते तेम्बुपानाभिलाषः । अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैयर्थ्या
त्स्मृतेरन्यजलाप्राप्यानात्मकत्वप्रतीतेः पिपासानौचित्यप्रतीतेर्धिकपदभेदः । रूपकताबीजं च पूर्ववत् । विशेषपरिवृत्तो यथा । श्यामां श्यामलिमानमानयत भो
ः सान्द्रैर्मषीकूर्चकैर्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियं । चंद्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके येन द्रष्टुमहं क्षमे दश दिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः । अत्र ज्यो
त्स्नीमिति निशामिति विशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव श्यामशब्दात्राकांक्षाविच्छेदात् इदमेवात्र रूपकताबीजं । अन्यत्र विरोधादिकमपि तु प्रिबीजं द्रष्टव्यं । विशेषनियामक
प्रकरणादिसत्वे तद्दोषत्वं । सामान्यपरिवृत्तो यथा । कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः । किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्ञाप्रसा
रितकरः पुरुषोत्तमोपि । अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचनं बोधितं । कौस्तुभमात्रस्यापकारकत्वेनान्यावमाननानिषेधायोगात् । एकेनापि किं न विहितो भवतः स नामेति पाठस्तु मेदानवगमादिव-
क्षितनिर्वाहः । नतु निर्वाहादिकं च रूपकताबीजमिति निस

साकांक्षः साकांक्षया वर्तते इत्यनवपदार्थान्वयाय विशेषणसाकांक्षत्वमर्थः। निर्हेतुभेदस्तु तदन्य एवोक्तः। उदाहरणं। अर्थितेयं कृती कृतेपि न [illegible] सिः प्र
भोः प्रसुतनु सन्देशादधिविकल्पचारितोपुक्तात्मया कन्यया। उत्तरपक्षपदस्य स्थानयशसादि स्वसंमतं चात्मनः स्वीनत्वं चजगत्यादि दृष्टा मुख्योद्देकः कथमन्यथा। अत्र
न नीमिसस्यार्थे उपपदितु मिसस्यार्थमाकांक्षति। अन्यथा कथं मध्यतीस्येन नामवार्थे केवलान्यथा प्रसंगः। नहि स्त्री नालएवासमर्थः। किन्तु उपेक्षायां न च पदस्येत
दन्तर्भावस्तु दन्वयोग्यतिवाच्यं तस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकांक्षत्वात्। न सामर्थ्यः। असंबध्य पदार्थेतु वैयर्थ्यात्तदनुपपत्तेरपेक्षा उपगमात्। न चाभिव्यक्त
येरा [illegible] संकरः। वक्तृविवक्षयोगस्यात्र मत्वात्। किन्तु विवक्षित एवार्थः साकांक्षत्वप्रयुक्तः। अत एवान्यनपदत्वात्। इष्टकतावीजं चाभिधानापर्यवसानं।
अतो निस एवार्थं। कश्चित्तु स्त्रीनत्वस्य कथमन्यथेतीसनेनाकांक्षातदन्वयश्च पदस्येतरभावसंभाव्यसंभवति। तज्जनितान्वयबोधत्वेन निराकांक्षामिति सूचनार्थः।
अन्वयप्रयोजकरूपवत्सेमति अपर्यवसितार्थत्वं च लक्षणमनोऽनवन्मतयोगाद्रूपः। अथान्वयप्रयोजकरूपेण तु पक्षस्थितेः समासपुनर्नार्थविशेषणस्यापर्यव
सानमिहेतु [illegible] व्यस्थितिनतोभेदस्तलाह। तदनिविरोधार्थित्यर्थः। अपदस्थुक्तः। अपदे अस्थाने युक्तः। पदनयोगे प्रक्रान्तविकल्पनीकिः। उदाहरणं। आज्ञायकापि

रवामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लंकेति दिव्या पुरी। उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गु-
णाः। अत्र जगदाक्रन्दनदापित्वादिना रावणस्य सा ज्यसं विवक्षितं तथा च स्याच्चेदेष न रावण इत्य क्व नु पुनरित्यादियोजितं समाधानं पर्यवस्यतीति द्रष्टव्यं। उत्पत्तिर्द्रुहिणा-
न्वये चेत्यत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितार्थसिद्धेर्वेसपदस्य पदवदस्य दोषत्वं न च प्रकाशितविरुद्धत्व [redacted] त्वभावः स्थानविशेषयोगमनपेक्ष्यत स्म प्रवृत्तेः। दुष्टत्वं वृत्तं
च विरुद्धमतीतिः। अतो नित्य एवायं। केचित्तु अपदयुक्त इति पाठं व्याचक्षते। अपदयुक्तः अपदे स्थाने युक्तः। आशाशशाङ्कसाम्यो च स्याच्चेदेष न रावण इत्येतावतापि विरोधस्फु-
काधिकां नित्यभवानि यज्जीवस्य हो रावण इति वाक्यार्थोऽत्रानुसंज्यते क्व नु पुनरित्यादिना विस्तार्यते तदा मध्यप्रवेशे नायमर्थो लक्षितमाय स्मृतानन्तरं वक्ततो
सद्भवत्येवमिति। सहचरभिन्नः। समभिव्याहृतविजातीयः। वेदाः संवोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्यां उदाहरणं। श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिले-
न निम्नगा। निशा शशांकेन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता। अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्य उत्कृष्टेभ्यः समभिव्याहृतेभ्यः व्यसनमूर्खतयोर्विजातीयत्व-
मुभयोपादेयोपानुपादेयत्वप्रतीयमानस्य निष्फलकत्वाबीजं नित्यश्चायं। प्रकाशितविरुद्धः प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाक्यार्थेन सः। सहचरभिन्नो यथा

र्यस्यैतथात्व मितितितो भेदः। उदाहरणं-अयं नागारतां गेष्य अविद्विते त्विति वाक्यस्यार्थो लक्ष्मीस्ततो पसरन्ती निविनष्वं प्रकाशयन्तीदमेव ह्यकर्ता बीजमि
ति सन्देशोयं· विध्ययुक्तो युक्तविधिरित्यर्थः। अयुक्तत्वं च विधेर्विधेयस्यैव विधेयत्वेन वा अयुक्तत्वामतया वा· तत्राद्यो यथा· प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शे
षनिशामकेशवमपाण्डवं भुवनमघानिः सोमकः स्वयं परिसमाप्यते नरकथा घृतः श्यालिनामपेक्ष्य विपुकाननातियुक्तेन यमभावो भुवः। अत्र पाण्डवमेय
नाघावधितवानिशानाम्नेदेवाद्यतुमयाशामिते ते स्तुतिः शंकनयानिशाणां त्वमप्रयत्नेन परिबोध्यस इति तात्पर्यं· तथा च माधिन त्वमप्रयत्नेन परिबोध्यस इति
विधिर्युक्तो न तु माषइतिशायनस्य· अविमृष्ट विधेयांशो तु युक्तस्यैव विधिपनल विमृ र्यमानमत्र लअयुक्तस्यैव विधिरिति भेदः। विवक्षिता निर्वाहे चतुष्टिबी
जं· द्वितीयो यथा· यातारजतया जगद्विपथे दैवान्याकृत्यारिभिः मोरयितनरस्त्राः पुनरम्भतोयकणिका तीव्रव्रते वर्हिर्भिः। ते पिञ्छरचमच्चर्मवसनैर्नीताः क्षयं तु
ष्यकेदम्भस्यस्फुरितं विरुद्ध्न पिञ्जनोजालो ह्युपगतानी हते· मृगचर्मवसनं मेघतोयकणिकापानं वा युक्तमत्रैणं चेन्मुनोदो· न वन्दीनामिति क्रमेण विधिर्युक्तः लो
कप्रसिद्धक्रमलङ्घनेन श्रोतुःकष्टोगोत्रदुष्टिबीजमिति नित्योपं· अनुवाद अयुक्तः। अयुक्तानुवादः। अयुक्तत्वं चात्र विध्यननुगुणत्वं· यथा· अरेवामारस्याभरण

भस्मभश्रेणियानुगच्छन्क्रीडाश्रीडामन विरहिप्राणदमनः सत्यो हंसोतंसप्रचलदलनीलोत्पलसखे स्वदोहं मोहं स्मय पथिकपथप्रकोंडुवदना · अत्र विरहिप्राणदमनेत्य
नुवादः । कथय पथिके तु वदनेत्तिविधिविकल्पः । नञ्चैव चक्रसूचकतावीजमिति नितिसन्दोषोयं · सक्तपुनः स्वीकृतः । पूर्वं त्यक्तानां तदं पुनः स्वीकृतः उपात्तः । तस्मिन्नेव वाक्यार्थे वि
शेषणेन तदोपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं · अत्र लम्भार एव वाक्यार्थसमाप्तिरितिनेत्यप्तः । उदाहरणं · क्वचित्वागाद्य तां प्येति · अत्र विहिते तेक्लिष्ट सुपसंहृतो पि राजशेषतेन । कि
दन्तान्तसे न्यूनसेतावता पुनरुपात्तः । सचाप्रयोजकः । उत्प्रेक्षायाउपसंहारेणैव निर्वाहात् · श्री नियोगादिसादि किं तु अत्र पुनरेव · अन्यथा वाक्ये कवाक्यतो च्छेदापत्तेः ।
स्वकतावीजत्वप्रयोजकासंभवाद्रूपेणोपादानं वा · लोके पि हि सकासमसमंजसत्वादपुनरुपादाने वैदग्ध्यमाधाय इति · निसर्गार्थं · अश्लीलोव्रीडादिसमर्पकोर्थः । यथा ·
उद्धतस्यापरं हन्तुं स्तब्धस्याविवरैषिणः । यथास्य जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः । अत्र हिंसार्थादानेषुपादीयमानोयमर्थः पुंव्यंजनादिसाधारण्येन प्रतीतेर्व्रीडादायी
·ननु दोषेषुदाहरणेषु केषुचित्किंतु दाहृता एव दोषाः तथाप्यन्य लक्षणानां तेषु दर्शनादतिव्याप्तिः । अथ तत्र दोषान्तराणामपि तर्हि कथमित्रितेन प्रकाशितानीति चेत् · अत्र सूचनत्वा
दिति · अथैवामयथापथमपदोषलक्षणप्रतिपादनीये पदोषाणां सन्निधानात्तथमनर्थपोषस्यैवतत्र प्रतिपादयन्ति · करणेनवं तत्रादिपदेकानां दिग्ध्वनिनिमित्तिः । सन्निधाना दि

बोधार्थं · अवतंसादिपदेष्वर्तंसादिपुरस्कारेण कर्णेन नलत्वादीन्येवोच्यंते इत्यर्थः प्राप्तो कर्णादिपदादीनां प्रयोगः पुष्टार्थकत्वं पुनः कत्वं न प्रयुज्यते तथापि क्वचित्कर्णावतंसाद
सादिषु स सा कश्चिद्विशेषणादिना च कर्णस्थित्यादिकस्य साधिक्यस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तेर्न दोषत्वं · यथा · अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणं तथैव शोभते नेस
र्पमत्साः श्रवणकुंडलं · अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्यस्य कर्णपदोपादानेनावगम्यते · तदवगमः किं प्रयोजनमिति चेदुर्णनीयोत्कर्षः कथमिति चेत् · न स्वरूपतो
स्यादिमत्वेनैव वक्तुं किंतु न कर्णस्थित्यपेक्षया निपर्यवसानात् · एवं श्रवणकुंडलपदे ऽपि · न केवलं कर्णश्रवणपदयोर्नैवायं महिमा किं त्वन्येषामपि · यथा · अपू
र्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः । आययुर्भृंगमुखराः शिरः शेखरशालिनः ॥ अत्र शिरः पदादानेनैव शेखरमात्रसाम्यलाभे ऽपि तेन तु तद्गतत्वं · तथा च तत्संनिधानेन द
र्पस्तं · विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरांतरे · धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव · अत्र धनुः शब्देन ज्याया आरूढत्वप्रतिपादनाय तद्वत्किणस्य महत्त्वं तत्त्वप्र
तिपत्तये · पुनस्तदारूढत्वं न तन्मनीतिप्रयोजनं वानान्यथेति तत्र न धनुः शब्दोपादानमपि · यथा · आबद्धनिष्पंदभुजेन यस्याविनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण · कारागृहे निर्जितवास
वेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात् · अत्र · प्राणेश्वरपरिष्वंगविभ्रमप्रतिपत्तिभिः मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयं · अत्र हारस्य मुक्तात्मकत्वं मुक्ताशब्दो से पि मुक्ता

प्रदीपः
१०७
109

शब्दवैयर्थ्यं अन्यत्वाभिमतप्रतिपादनेनोत्येभ्यः प्रयोगात् । मौलंपर्यसंपत्त्याद एवं तस्यालोते चाविभ्रमाः । अद्रूपशतुष्यमालेवकान्ताकार्यतिसानसरवे आजामशोयपापिपुण्यसेव
स्वर्जितानुमायापिनपुष्पपदमपुष्कार्थं लक्षणयोक्तस्यत्वप्रतिपादनात् । अयमेवकादिहिंहितन्यायः ननुभाजाप्रास्यपुष्पस्त्रप्रात्रशक्तत्वमिससम्पक् । वत्समाजेसादिमर्थ
गदर्शनादिति चेन्न । निरूपपदस्यतस्यतथात्वात् । स्थितेषु चैतत्समर्थमंतमराकविप्रभु केवलेवंसमाधानं ननुत्वेप्यपाकार्णवितत्तादिपदवज्जपनकाव्यादिकादि
कालभवपुरुषकमादिवाप्रयोक्तव्यं । वामनस्तु अपुष्पापस्यापिनयोपादानमुक्तितंयत्रतद्विधीयते । ऽन्यथाकुलत्वादिशोभणान्वयः स्यात् । यथा । अगादविमादांवाच
मधुवाक्षरमोक्तिनीमिसादेः । अत्रहिवाचामिसस्यानुपादानेमधुरत्वादित द्विशेषणयोगः कथमेतत्स्यात् इत्यादि । तन्मधुरत्वमुदाहृतं । विमादंजगादेसादिक्रियावि
शेषणत्वेनैवसमीचीनमिदं । तस्माद्यत्रनक्रियाविशेषणत्वंयोग्यंतदुदाहरणीयं । यथा । चनणत्रपदित्राणनाहिताभ्याम पिकुतं । पाशाभ्यांस्वम्भवानंबुजमपि
नविधृतमिति । अत्रहिचरणत्रेसादिपासविशेषणंनक्रियाविशेषणार्हमिति प्रकाशकृत् । तदपिनयुक्तमुदाहृतमिति ध्येयं । कर्त्तृविशेषणतयैवोपपत्तेः । तस्मा
न्मदीयपथमुदाहार्यं । यथा । निर्वातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती । नकेवलंकृनिमनोमवेपियनक्ति किंचिनपक्ष्मभावं । अत्रनिवातपद्मो भिवः
१०७

द्वनसोऽस्याश्लीलेयं कर्त्तृविशेषणैर्लेनोपपतिरिति चेन्नाऽसं॰ पदं ताक्षिपदोपादानमपेक्ष्यैव॰ किं च सोऽस्य तन्मात्रं नान्यविशेषपणी किन्तु महर्दिति॰ यथा मधुरत्वचनेनत्रप

दिव्यात्राणरहितत्वे॰ रम्यानेर्थे निर्हेतोनिरुपपना॰ यथा॰ चंद्रंगता पद्मगुणान्न भुंक्ते पद्माश्रिता चांद्रमसीमभिख्यां उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप

लक्ष्मीः॥ रात्रौ चंद्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंकोचो हेतुः दिवा च पद्माश्रितायाः चंद्रगुणानुपभोगे चंद्रस्य निष्प्रभत्वं कारणं॰ ते चात्र नाभिहिते इत्यवाच

म्यते रतिनिनगुपादानापेक्षातिप्रदोषः॥ अप्रयुक्तादिदोषाणामप्यदोषत्वं क्वचिदित्याह॰ अनुकरणे तु सर्वेषां॰ प्रतिपादितदूषकताबीजाभावात्॰ तत्रैव तस्या

भावस्यानुभविकत्वेन न दर्शितत्वात्स्थलत्रये दोषत्वव्यवस्थितेर्वा॰ यथा॰ मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादिकं पदपरस्यं॰ परस्पवचनाविलासदृष्टप्रामाण्यवशोऽतिव॰ अ

न्याप्रक्षेपोऽनुक्रामपदानि श्रुतिकटुच्युतसंस्कृत्यसमर्थानि॰ अनुकरणे चैषामदोषत्वबीजं प्रतिपादितं नक्ष्यदन्यत्राप्यूसं॰ वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादि

महिम्ना दोषस्यापि कश्चिद्दोषताभावमात्रं क्वचित्तु भवेद्गुणव्यवहारोऽपीत्याह॰ वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ॰ नोभौ न गुणो न दोषः क्व॰ त

त्र वैयाकरणत्वे प्रतिपाद्येऽपि वा वक्तर्यनिकष्टत्वं गुणः॥ प्रतिपाद्यस्य न तोऽतिशयेन प्रतीतेः दोषत्वाभावश्चोपपादित एव॰ यथा॰ दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्यो

प्रदीपः
११०

रभाजनं· किप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते· वैयाकरणे वक्तरि प्रतिपाद्ये तस्य गुणत्वं तज्ज्ञाविनस्यतश्च वणेऽनमीलुपचयात्· यथान्यगतामरमञ्जाशंप
दविद्याविशारदः· उपाध्यायं तदा स्मार्यं समस्माक्षं च संमदः· ओजस्विनि रौद्रादिरसे व्यङ्ग्ये तस्य गुणत्वं· कठिनशब्दस्यतत्र जकत्वात्· न त्वबीभुत्से यथा· अन्त्रप्रो
तबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कणप्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरं· पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्व्यालोलस्तनभारभैर
ववपुर्दर्पोद्धतं धावति· ओजस्विनि निःसिंहरौद्रे वाच्ये पि तस्य गुणत्वं· यतो भक्तेऽर्थाय प्रयोगेनार्जितो प्यर्थो मधु वर्ग्यासते· अर्जितशब्दप्रयोगे बोर्जितत्वेनैव दाह
रणं· मातङ्गाः किमु वल्गितैः किममफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः सारङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के· कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः सिन्धुध्वा
ध्वानिनि हुंकृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितं· अत्र सिंहो वाच्यः प्रकरणविशेषे च गुणत्वं· वक्तृवैयाकरणत्वाद्यभावे पि कोपादिमत्त्वात्तस्य गुणत्वात्· यथा न
क्रोधेन कालकोशो रक्षत्पुङ्गवास्त्वां तु नकञ्जनन्तो दृष्टा तिमुञ्चैवचालयासि किं वा तावदन्तं तिनः· उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छदस्तत्सादाहृतिमं
तरेणभवतः पुष्पाञ्जमोयंकृतः· अत्र मिथ्याशिरोवधनेन न कोपस्य प्रकरणं· न चास्य व्यङ्ग्य एव प्रवेशः· कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यं· वक्ताः प्रातिनिकस्थानीयस्य व्यङ्ग्य

प्रदीपः
११०

स्वयंप्यपदोपादानमजीवलीबर्दन्यायाद्दोषत्वाभावश्चैतेषु गुणत्वमप्याप्तेः स्फुट एव· क्वचित्पुनर्नदोषत्वं न वा गुणत्वं यत्र न रसो न वा प्रतिपाद्यो विवक्षितः· अथ नीरसे विषयासाभा-
वादस्या दोषत्वं तदन्यथानपि स्यात्· तथा च नीरसे दोषोदाहरणं विकथ्यत इति चेत्· न· तस्योपलक्षणत्वात्· दोषपरिचयमात्रार्थत्वाच्च· यथा· श्रीपर्ण आलंघ्र पाणी-
ण्णिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः । घर्मांशोस्तस्य वोन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेर्दत्तार्घाः सिद्धसं-
घैर्विदध्युर्घृणयः शीघ्रमंहोविघातं· नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमयत्वात्· रसेनासर्वभावात्· न चानुप्रासस्य दैवकृतैर्वगुणत्वमाध्येयं वेदानिसादादवपितद्याम-
नेरिति· न च प्रकर्षवर्णत्वमनुप्रासप्रयोजकं येन तत् दुष्टकतया दोषत्वं स्यात्· अत्राप्युक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टौ इति प्रतिपादितं प्राक्· यत्र च प्रयोजना-
नुसंधानव्यग्रतादुष्टिबीजं तथाप्यत्र न दोषता· नत्रेदमलंकारत्वस्य प्रयोजनस्य प्रतीतेर्व्यग्रताभावात्· यथा· येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो य-
श्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गंगां च योधारयत्· यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः । अत्र माध-
वपक्षे नागौकःशायिनमसद्भप्रयुक्तं क्षयपदं गेहे निहतार्थं· न च श्लेषरूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि शंकनीयं· तत्त्वस्य तत्राप्रयोजकत्वात्· अवमन्ये यद्यपि

निबिडं तं ववल्गुस्तब्धं · अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणो यथा · सुरतारंभगोष्ठ्यामदयैः पदैः पिशुनयेद्रहस्यवस्तु इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावे सुसन्निप्रकटनात् · यथा ·
करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते · उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते · अत्र संबाधादिपदानि · शमकथास्वप्यश्लीलत्वं गुणो यथा · उत्तानोच्छूनमंडूकपा
टितोदरसन्निभे · क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते · सूचनीयविशेषे यथा · निर्वाणवैरदहनाः सह माधवेन नंदंतु पाण्डुतनयाः प्रशमादरीणां · रक्तप्रसा
धितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः सभृत्याः । अत्र प्रशमादीति स्वस्थादि च मरणार्थकत्वादश्लीलोऽपि भाव्यमंगलसूचनाद्गुणः । संदिग्धमपि
वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वाद्गुणः । यथा · पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव · विलसत्करेणुगहनं संप्रति
सममावयोः सदनं · अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दाः पृथुकानामार्तस्वरः पृथु बृहत् कार्तस्वरं चेति संदिग्धाः । अप्रतीतोऽपि यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि
तज्ज्ञत्वं तत्र गुणः । अर्थाप्रतीतिरूपदोषाभावेनादोषतायां सुसन्निप्रकटनात् · यथा · आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रं
थयः सत्वनिष्ठाः । यं वीक्षंते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणं · इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः । अत्र निर्विकल्पकादिशब्दा आ

त्मप्रत्यवलंबनलाघवधैर्ययोगशास्त्रादौ प्रसिद्धाः स्वयंपरामर्शैर्यैवमेव गुणत्वं यथा षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां
यः अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः। अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकादीनां हास्यरसप्रधानानां तथै
वोचितसाधारणताभावेन स्वपर्यवसायिताभ्यां गुणः। यथा कुक्कुडकलमकणसमं वहन्ति जो सिंधुवारविडवा मह वल्लहणदे जे गालिदस्स महिसी
दहिणो सरिच्छाने किं अमुण्डविब्भरक्खपक्कणपुंजाः अत्र कलमकणिखीदधिभक्तः न्यूनपदमपि काचिद्गुणायतन्यूनतयैवाभिमतविशेषप्रसिद्धेः। य
था गाढालिंगनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितंबांबरा। मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापि
नी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किं। अत्र मा मेत्यसमाप्तमालपत्रपीड्यतेन्यूनं न च दोषः प्रतीतेः [redacted] स्फुटत्वात्। अधुन
गुणः। यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः। तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोव
र्तिनी सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः। अत्र पिहितेत्यनन्तरं नेत्युज्यते प्रत्यपेतन्यूनेनं एवं द्वितीयपादे पिन चात्र गुणः विभावबुद्धेस्तत्प्रसादात्। ना

पिदोषत्वं तथाहि नैकेनापि दीर्घेनखाकुप्यतीत्यादिप्रतीतावपि तिष्ठेत्कोपवशादित्यादिना प्रतीतानां बाध्यत्वावगमात् अधिकपदत्वं क्वचिद्गुणो यत्र विशेषप्रतिपत्तिः यथा
यद्वचनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किंतु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति अत्र द्वितीयं विदन्ती
ति पदमन्ययोगव्यवच्छेदस्याभिप्रायस्य व्यंजकत्वादधिकपदत्वेपि गुणत्वं यदुक्तं विस्मये च विषादे च दैन्ये चैवावधारणे प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेकं द्विरुच्यत इति एवं हर्षभो
कादिगुणयुक्तेर्वक्त्रादिगुणत्वं रसादिव्यक्त्यानुगुण्याभिव्यंजकत्वात् यथा वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति चित्रं चित्रमरोदीद्धा हेति परं मृते
पुत्रे अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादसूचकत्वादुक्तावदः एवं पुनरुक्तेपि द्रष्टव्यं कथितस्यापि लाटानुप्रासे तन्निर्वाहकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्ये
विशेषव्यंजनात् विहितस्य यथा ताटुवाघत्वं तत्र च साहश्याभिमतनिर्वाहकतया गुणत्वं क्रमेणोदाहरणानि सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणि
धरतवकीर्तिः पौरुषकमलाकमलासापि तवैवास्ति नान्यस्य अत्र लाटानुप्रासः तालाजालां तिगुणजालाते नमाहि अरहि घेज्जं ति न शक्किरणाशुगा हि आ
हँ एँ ति कमला कमलाद्ध अत्र द्वितीयं कमलपदं शोभाद्दिमत्त्वार्थकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं तथा तेच कथितपदत्वमेव प्रयोजकं जितेन्द्रियत्वं विनयस्य का

रसं गुणाश्चकश्चैविनयादृशाप्यतेषां गुणाधिक्यं गुणिजनोनुरूपे जनानुरागसम्भवाहि संपदः अत्र कान्तमालायां पूर्वोपात्तपदेनैव विनयादिका गुणाः स्पष्टं पदं
तेनैव पुमानं तद्भिन्नतयैव प्रतिभाति न चात्र वाच्यस्यालंकारसंपादकत्वं गुणानां दोषत्वाभावे तत्रोबीजाभावात् अपुनरुक्तमपि कश्चिद्गुणः यथा भाग
भोगेष्वास्थै अत्र हि चतुर्थपादे कोपाभावान्न लक्षणमेव पदमिति दोषत्वाभावः गुणत्वं तु विनयस्य काकतया समासपुनरात्तं कश्चिद्गुणो न दोषः यथा
भागभाग्ये सार्थे अत्र यत्नानेतेषां दैन्यविशेषणदानविशेषणदानमात्रार्थं किंतु वाक्यान्तरमेवावधेयं अत्रोबीजाभावान्न दोषः न च गुणो विशेषव
चनकारणात् अपदस्य समासमपि कश्चिद्गुणः यथा न्यस्य मे केसार्थे अत्रापदस्य समासत्वमेव कथानेतिचिंस छिन्नीयार्थस्यापि कष्टत्वं तत्र
त्वात् अन्यथा गुणत्वासंभवात् भावकत्वं संगतेस्मिनासस्यानौचित्यादस्यानस्य पत्सामिसाह्णमितमपि कश्चिद्गुणो यथा मत्स्यादिहेतुत्व
न चायं दोषः प्रतीतेरव्यवधानात् अस्मिन्नवत्यपि अप्यनेकेणनिं कुर्वतोऽभवविवेकवति ओदि मिविकेणो विलुसंभिपुणपयोर्हितानिं एपुलामिमे अत्र
प्रतीतिहितद्वप्रसयोसाधकं एवमन्यदपि लक्ष्यं दृष्टो हनीयं अपसारास्त्राविनोधिनो दोषा नानात्वव्यभिचारिन सम्यायिमायानामाद्रवाच्यनाम्कषि

कल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः। अकांडे प्रथनच्छेदावंगस्याप्यतिविस्तृतिः। अंगिनोऽननुसंधानं प्रकृतीनां विपर्य
यः। अनंगस्याभिधानं च रसदोषाः स्युरीदृशाः॥ शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वा स्वशब्देनोपादानं। सा व्यभिचारिणो यथा। सव्रीडा दयितानने सकरु
णा मातंगचर्मांबरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चंद्रेऽमृतस्यंदिनि। सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृ
ष्टिः शिवायास्तु वः। अत्र व्रीडादयो व्यभिचारिभावाः स्वशब्देनोपात्ताः। न च स्वशब्देनोपात्तेषु व्यभिचार्यादिषु रससंभवोऽनुभवपथे किं त्वनुभावादिभ्य एवे
व व्यंजकेषु नन्वसाधारण्यादनुसारि दोषत्वबीजमिति संप्रदायः। तच्चेदमालोचनीयं। एतावता शब्दवाच्यताया दोषत्वमेव नावबुद्धं यद्दूरपार्थकेन रूढेन दूषा
क्षात्। तथाहि। अनुभावादीनामुपस्थितौ विघ्नः समभावीति बाधिकाभिमतात् तदनुपस्थितौ वा। अंसे कारणाभावादेवास्वादाभावो न तु वाच्यत्वदूषणतः। सते
व कारणे चक्रे कार्यानुत्पादस्य प्रतिबंधकताव्यवस्थापकत्वात्। अन्यथा चन्द्रनपत्त्व मनभिहितवाच्यतावादोषः। न त्वियं आपेनुभावादित एव रसव्यक्ते
रिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः। वयं त्वालोचयामः। अनुभावादीनामुपस्थितावेव विभावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपघातः प्रतीयत इति तस्मात् एष

ग्दोषत्वं भन एवोक्तकादीनामाद्दवाच्यतानुदोषः तत्रास्वादविघातामतीतेः। न च वाच्यमेवानुभावोपादानेपि किमिति नोदाहृतमिति तदुपादानस्य लेभावादि
भावानां वैयर्थ्यमपि संकराभिप्रायेण तथोदाहरणत्वः उदाहृते त्वनुभावानां प्रकतया वैयर्थ्याभावात्। न चैवमुक्तोदाहरणविरोधः तत्रानुभावाघटु
पादनादिनिवाच्यः दैवादरमयतपत्सादाविवाक्षेपेणनेवांसतीतेः। नहि श्रीगदिशाद्यैः प्रतिपादितानां गदयआस्वादनामिवास्यानुभावाद्याक्षेपकता
मप्यास्वादयितुमक्षमाविनाभावात्। एवमपि मोदाहरणेप्यस्मिति। एवंस्थिते आनन्दास्यितानतेमुकुलितामातनगचर्माबदसोलपामुजगे [redacted]
[redacted] निमेषरहितांचर्मतस्यादिनिं मलक्रः सुरभिंधुस्पर्शे निविधौम्लानाकपलोस्वेदजनिपाद्यचेपाठेयुक्तः। एवं भावादिष्वपि नामुपादानेस्पष्टं पं
सस्य सामान्यतोरसपदेन यथा। नाम नगजयमंगलश्रियं किं चिदुच्चभुजमूललोकितां। नेत्रयोः कृतवतोस्यगोचरे कोप्यजायत रसोनिरंतरः। विशेषतः
श्रृंगारपदेन यथा। आलोकयोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिं पश्यैषबाल्यमतिवर्त्य विवर्त्तमानः श्रृंगारसीमनितरंगितमातनु
नोति। स्थापिनोविशेषतउत्साहपदेनयथा। समहतेनभकरणेःअहतानांपदस्यदंगणेकादैःश्रुतिगनेसत्कारएतस्यकोप्यभूत्। अत्रैवस्थापिभावस्यको

प्रभृतिरिति चतुर्थपादस्य पाठे सामान्यतः शब्दवाच्यतोदाहरणं द्रष्टव्यं। कष्टकल्पनया पृथक्श्लोकापतनं संधेयम् करणादिपर्यालोचनया विलंबेन व्यक्तिः। ननु दैवादस्य मधु
तयेसोदाविवर्गादिसाक्षेपमाहिमासान् अनुभावस्य यथा। कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः। लीलाशिरोंशुकनिवेशविशे
षक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा। अत्र चन्द्ररूपउद्दीपनालंबनविभावाः शृंगारयोग्या अनुभावप्रतीत्या आस्वादपर्यवसायिनः स्थिताः। यद्यप्यनु
कनिवेशेनुभावत्वयोग्यस्तथापि तत्स्वस्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपात्तेनानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु पुंनिष्ठ एवात्र शृंगारोत्र प्रतिपिपादयि
षितः। अभून्नयनावनौ सेत्यनेन तस्यैवालंबनत्वप्रतिपादनात् न च पुंनिष्ठे कश्चिदनुभाव उपात्तः। न च विभावैरप्याक्षेपार्ह इति कष्टेन कल्पनीयः। विभाव
स्य यथा। परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति नितरां परिवर्तते च भूयः। इति बत विषमा दशास्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः। अत्र कामिनीरूपः शृंगारविभा
वोभिमतो न पुनरुपात्तः। न च रतिपरिहारादिभिरनुभावैराक्षेप्तुमपि शक्यते। तेषां करुणादावपि संभवादिति कष्टेन कल्पनीयः। प्रतिकूलविभावादिग्रहः
प्रशान्तरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानुभावव्यभिचारिणां ग्रहः। न च लाट्याविभावव्यभिचारिणां ग्रहो यथा। प्रसादे वर्त्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं

प्रियेषु व्यसंगान्मनुष्यं नमिवेतेसिं चनुवचः। निधानंसोव्मानोक्षणमभिमुखवस्यापमनुरवनमुध्ये प्रत्येतुअभवतिगतः कालहरिणः। अत्रप्रकृतेशृंगारेप्रतिकूलस्यशांत
स्यप्रकाश्यमानानिसत्ताकृपोनिर्वेदकृपोव्यभिचारीचमुक्तेमेवकथ्यते। गाढबाणानुभावस्यहिं यथा। शिकुञ्जरणम्मिनेअणवारे निपाडएगुरणमज्झम्मि। नअनय
विहारहिअआवणगमणं अमरुकवरूः। अत्रव्याजादिनाविनावनगमनंनसंकच्चपरिहारनहेयतांतानुभवः। नचव्याजः प्रतिपादितइतिशृंगारस्यप्रकृतस्यविच्छित्ति
ः दीप्तानपनादिव्याजेनसंभोगार्थवनगमनंनयमुच्यते तन्नमानानुभावयुक्तः। पुनःपुनर्दीप्तिः अंगरसादिविषय त्यादोषः। अंगिनस्तुसाम्राज्यतानतादौयंतास्तुरि
वनवेदस्यमावहति। उदाहरणं कुमारसंभवे अम्यमोरुदायणेलाशेनादीनिमानीतोपिकस्तणे। धुसाधुनूवेववि कलेसादिनापुनःपुनर्दीप्तिंगमितः। इमपुनर्को
हिपुनस्तपनुज्यमानः प्रतिलानस्तावकर्ते न्यायकल्पते। अकांडेप्रथनंवसनेप्रथमं। यथा वेणीसंहारेद्वितीयेंकेऽनेकवीरसंक्षयेप्रवृत्ते भानुमत्यासहदुर्योधनस्य
शृंगारवर्णनं। अकांडेछेदो यथा। वीरचरितेनेराघवभार्गवयोर्नविधिच्छिन्नप्रसंगतया अहं तेवीरव्यकंकणमोचनायगच्छामीतिराघवस्योक्तौ। अकांडेहितथाववचनं
हित्याजेनानिर्गमनंप्रतिपादयन्नीरसताभावेपर्यवस्यति। अंगस्याप्रधानस्यातिविस्तृतिरिति विस्तरेणवर्णनं। यथाहयग्रीववधेहयग्रीवस्य। यथापिप्रातिनायकवर्ण

मदीपः
११५
115

तंनायकस्यैवोत्कर्षपर्यवस्यतितथाप्यत्रिरूपितंप्रधानमितिरोनायकतयारौबपदवीमुपयान्तीतिः अंगिनःप्रधानस्याननुसंधानंयथाः रत्नावल्यांचतुर्थेऽंके बाभ्रव्यागमने
सागरिकायाविस्मृतिः। प्रकृतीनांविपर्ययः। यत्प्रकृतेर्यद्वर्णनमनुचितंतत्तत्प्रकृतेर्वर्णनं। प्रकृतयस्तावद्दिव्याअदिव्यादिव्यादिव्याश्च। अत्रदिव्यत्वममर्त्यैकरूपत्वमनेन
पातालीयाघसंग्रहः उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः। अदिव्यत्वंमर्त्यैकरूपता। यथामाधवादिः। दिव्यादिव्यत्वमुभयरूपता। यथाश्रीरामचन्द्रादिः। त्रिविधाअप्येताः
पुनर्भवंति धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तभेदात्। क्रमेणवीररौद्रशृंगारशान्तप्रधानत्वमेतेषांलक्षणानि। श्रीरामभार्गवज्ञस्त्वजीमूतवाहना[redacted]उदा
हरणानि। एतेचप्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभेदाः अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिराः अनुकूलादिर्हि कदाचिद्दक्षिणादिः संपद्यतइतिप्रकृतिभेदेनगणनीयः। एवंभिन्नासुप्रकृति
षुरतिहासशोकाद्भुतान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्दिव्येष्वेववर्णनीयानि। किंतुरतिः संभोगरूपशृंगाररूपोत्तमदिव्यविषयानवर्णनीया। तद्वर्णनंहिपित्रोःसंभोगवर्णनमि
वात्यंतमनुचितं। क्रोधंप्रभोसंहरसंहरेतियावद्गिरःखेमरुतांचरंति। तावत्सवह्निर्भवनेत्रजन्माभस्मावशेषंमदनंचकार। इत्यादौ भ्रुकुंसवसुकुट्याद्विवर्जितःसद्यःफल शिवः
दःक्रोधोना[redacted]कपालालंगमनसमुद्रशोषणादावुत्साहश्चदिव्येष्वेववर्णनीयः। अदिव्येषुतुयावदवदातंकर्मलोकप्रसिद्धमुचितंचतावदेवोपनिबंधनीयं। अधि ११५

कंठिनिबध्यमानं असत्यप्रतिभासतया रामादिवर्णनं नव्यामिश्रुपदेशेन पर्यवस्येत्. दिव्यादिव्येषु पुनरुभयोरसुचितं वर्णनीयं. एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामि
चोत्तमादीनामप्यन्यथा वर्णनं प्रकृतिविपर्ययः। आमंत्रणे औचित्यलंघनेप्येवं. तद्यथा- तत्र भ वन्भगवन्निति मुनेर्न मे नैव प्रयोक्तव्यं नाथ मे नो न मे नापि मुनिप्रभृतावे
व न तु राजादौ भट्टारकेति न राजादावुत्तमेन किंतु देवादावेव. अन्यथा प्रकृतिविपर्ययापत्तिः। एवं यत्र देशे काले वयसि जातौ वा यद्वेषव्यवहारादि समुचितं
न देवनत्रोपनिबद्धव्यं. अन्यथा निबंधने तु प्रकृतिविपर्ययः। यथा- स्वर्गगतासु मानुषीवेषादिः रसानलादौ मेघादिरिति. अनंगस्याभिधानं रसानुपकारु
कस्य वर्णनं. यथा- कर्पूरमंजर्यां नायिकया स्वात्मना च वसंतवर्णनं तदनादृत्य बंदिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनं. ईदृशाद्यनेनैनं तदुक्तं. यदेवंविधा अन्येप्यनौ
चित्यहेतवो भवंति. यथा नायिकापादप्रहारादिना नायककोपवर्णनं मिताद्यनौचित्यं तु रसविघ्नहेतुः। तदुक्तं ध्वनिकृता- अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य
कारणं. प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसस्योपनिषत्परेति. इत्थं नीमेषां केषांचित्क्वचिद्दोषत्वमपीत्याह- न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित्. संचारि
णां न तु रसस्थायिनोरपि. क्वचिदिति. यत्र तु न विलक्षणेनानुभावेन यथा- औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया तैस्तैर्बंधुवधूजनस्य वचनैर्नी

प्रदीपः
११६
116

नाभिमुखत्वं पुनः। दृष्ट्वैव रमानसाध्वसरसं रागो दीनवे संगमे संवो रुत्सुत्कारेणस्मता शिवाद्याशिवायास्तु वः। अत्रौत्सुक्यस्य शब्दवृत्त्या हस्सा प्रसन्नणादिरूपोऽनु
भावो नौत्सुक्यमसंदिग्धं प्रतिपादयितुमीष्टे भयादिसाधारणत्वात्। अत एव दूरादुत्सुकमित्यत्र व्रीडादीनि विवलितादिभिरनुभावैरेव निबद्धान्येव रसिकाभि
रामणिरमकृत कविरौत्सुक्यं स्वशब्देनोपात्तवान्। दोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राक्। इदं तत्त्वबोध्यं त्वरादीनां भयादिसाधारण्येऽप्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विशिष्य
माणत्वात्। एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादि व्यञ्जयन्तीत्यभिवाशेदमयः। ननु शब्दादेव तत्प्रतिपत्त्या व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वात् सहृदयसुखास्वादनात्। अत एवात्र न वैयर्थ्य
मपि विशेषणत्वेनोपयोगात्। दूरादुत्सुकमित्यादौ तु शब्दनाम्ना विशिष्टस्यैवानुभावस्य कल्पनमिति न तोऽभिव्यक्तिरिति। एवं च व्यवस्थिते शब्देन विना तदनुभाव
स्यासाधारण्यं न च तेन विनाभिव्यक्तिर्न चाभिव्यक्तिं विना स्वादसंभवो न च तेन विना भावमप्यपर्यवसानं न च तमंतरेण तथाकीर्तनं युक्तमिति भावस्याकीर्तनमप्येतादृ
शस्य व्यभिचारिणि शब्दवाच्यतायां दोषत्वाभावं साधयतीत्युक्तमुल्लभ्यामः। संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणत्वं व्रजत्। प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि बाध्यत्वेनो
च्यते तदा न केवलं दोषत्वं प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणत्वं। तत्र व्यभिचारिणो यथा। क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं मित्यादौ। अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपाद्याना शिवः ११६

शमांगानां वितर्कमतिशंकामतिधृतीनामुत्तमभागप्रतिपाद्याभिलाषांगभूताभिलौत्सुक्यस्मृति[illegible]दैन्यचिंताभिक्लिनत्वात्पुरस्सरं चिंतायामेव पर्यवसानमिति
भावप्राबल्यतापरिपोषकत्वाद्गुणत्वं । पांडुक्षामं वदनं हृदयं सरसं नवालसं च वपुः । आवेदयति नितांतं क्षेत्रियरोगं सखि हृदंतः । इत्यत्र पांडुत्वादीनां रोगानुभावतया
विकल्पत्वेपि विप्रलंभशृंगारे समारोपात्संगभावप्राप्त्यादोषत्वाभाव इति ध्वनिकारः । न तद्युक्तं तेषामनुनयसाधारण्याद्विरोधस्यैवासिद्धेः । विभावस्य बाध्यत्वं यथा
सत्संभ्रमनोरमारामाः स्मरसंरम्भाविभूतयः । किंतु मत्तांगनापांगभंगलोलं हि जीवितं । अत्र पूर्वार्द्धे शृंगारस्य परार्द्धे शांतस्य विभावः । अनयोर्विरोधेपि पूर्वार्द्धस्य बा
ध्यत्वेनैवोक्तत्वान्न दोषस्तत्प्रसुतशांतपरिपोषाद्गुणत्वं । एवं मत्र प्रतीत्येऽवतारसात्मनः सत्से च जीवितेन लोकर्यार्थमुपादेयाः जीवितं चातिभंगुरतामिति किं कृतं तेषामु
पादेयत्वं अतो रम्यत्वेपि निःफलत्वमिति । नन्वेवं पूर्वार्द्धप्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वेपि मत्तांगनापांगे सत्त्वेन विरोधो न परिहृतः । न च तत्र तत्र शृंगारप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यं तदुपा
दानवैयर्थ्यप्रसंगादिति चेन्न । तत्र तत्र स्वप्रतीतेः तदंगेकानुभावापत्तस्यान्व्यक्षयंतारित्तदुपादानमिति चेत् । शांतपरिपोषकार्थमेवेति भ्रमः । स एव कथमिति चेत् जीवि
तस्यातिभंगुरत्वप्रतीतेः सापि कुत इति चेत् जीवितादप्यधिकमपांगभंगस्यास्थिरत्वं सकलजनप्रसिद्धं अनत्तथाविधभंगुरस्यापांगभंगस्योपमानत्वेनोपात्तत्वात्

प्रदीपः
११७
117

तदेतदुक्तं· जीवितादप्यधिकमपगमंगस्यास्य परत्वेनाभिधानादिति शृंगारस्योपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णातीति· केचित्तु प्रसिद्धं त्वस्य साधर्म्येण जीवितोपमानतयोपात्त
मितितमाचक्षते· ध्वनिकारस्तु मतपक्षे सर्वत्र शृंगारप्रतीतिः पूर्वं तु युक्तिमिकाम्यायेनोन्मुखवीडास विनेयाः शान्तरसे निवेशयन्तस्य दोषता· यथा· काव्यप्रयोजनादिभिन्न
मेवतदुपादानाद्दोषाभावः नहि शृंगारेणविनाकाव्यमेवोपेतिसमाहस्ये· तन्नाविनिमुनेनान्तमसं शृंगारप्रतीतिसुपगमेपि शृंगारवर्णनयानैवं तत्पार्श्वगोनिन्द्यथमसमा
धेरनुमतत्वात्· द्वितीयसमाधेरपि तदस्यापादितरसान्तरयोगेनचाकलतनानुभूयतनतेऽनं· किंच नसमामृप्रणविचारकालमिलसपिनमयातवक्तुमागवक्तुशृंगा
रमाचरणेऽति· यतश्चित्रकाव्यलंकारादेवचाकलभसपः तस्मात्प्रशान्तरसाद्द्रुमासमात्रेण वाचाकलसंभवान्नोचनोपिसमाधिरिति· अविरोधापायान्तरमाह
आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः योवसरः सच विकल्पस्तु प्रज्यते· न समानाश्रयो विरोधो द्विधा· समानाधि
करणत्वयानैरंतर्येण चेति· तत्र वीरभयानकयोरेकाधिकरण्यत्वं पाविरोधः प्रतिनायकपक्षगततेन भयानकोपवर्णनीयस्तयासातिदेयतत्स्वभावत्वं प्रभुतवीरस्य शिवः
विरोधः यथा ममन्नाशुनापिपदहदातिसुरतोनमार्गिनापीक्षितेसाकूतंपदिआयतापिपकृशः किंचिन्नचाभावते आश्लिष्टापिनसम्मुखानिवचपरस्यानिमूलाय ११७

याकोपोद्रेकवर्णनं वदेवतरुणीभ्रूणी यदीयद्विषां· नचात्र भयानकशृंगारयोरपि विरोधः। वक्ष्यमाणक्रमेण द्वयोरप्यंगत्वात् अधिकरणत्वाच्च यथा यथा वने भेदैनै
कश्रयावपि वीरभयानकौ कश्चित्तु त्रसेनेतथापि नवर्णितश्रतिभिन्नाश्रयत्वेऽपि वा निवेशनीयौ। एवमन्येषामपूह्यं· यस्य तु येन रसेन नैरंतर्येण विरोधः सो विरोधिना
रसांतरेणांतरितो निबंद्धव्यः। यथा· नागानंदे शांतजीमूतवाहनस्य हेमानमेऽपि वायुमित्रस्तुतमंत्रनिर्वेशमलयवती प्रतिशृंगारो निबद्धः। न केवलं प्रबंधे
वरसांतरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः किंतु एकस्मिन्नपि वाक्ये· यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः। गाढं शिवाभिः परिरभ्य
माणान्सुरांगनाश्लिष्टभुजांतरालाः। सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् संवीजिताश्चंदनवारिसेकैः सुगंधिभिः कल्पलताद्
कूलैः। विमानपर्यंकतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं· निर्दिश्यमानांल्ललनांगुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन्। अत्र विशिष्टस्य वीररसस्य कतुः सर्व
शाक्षान्यपि तेन विमानारोहणादिनाभ्युदयकारणीनेतरीभूतत्वाच्छृंगारस्योदविरोधः। यथापि च वीररस एव प्रधानमन्योन्यतथाभिचारिणादिति न विरोधस्तथाप्येव
मप्यविरोधः संभवतीत्युदाहृतं। अविरोधहेतुं तरमाह· स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः। अंगिन्यंगत्वमाप्तौ तौ न दुष्टौ परस्परं। तत्र स्मर्यमाणस्याविरो

प्रदीपः
११८
118

धो यथा· अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥ समरपतितं भूरिश्रवसो हस्तमालोक्य तद्वधूनामिदं वचनं· तयाव शृंगारांगमपि
पूर्वावस्थास्मर्यमाणतयोद्दीपनविभावत्वेन करुणपरिपोषकत्वेन दोषः। सामान्यविवक्षया यथा· दंतक्षतानि करजैश्च विपाटितानि प्रोद्भिन्नसांद्रपुलके भवतः शरी
रे· दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि· विपाटनं रदनं· रक्तमनसानुरक्तमनसा· पक्षे रुधिरमनसा· मृगराजः सिंहः। भूसवजा
तातिबुभुक्षावशान्निजापत्यमवलोक्य मारयमाणं येषिंसे पवनमदयालुं जिनं तत्क्षणार्थं स्वपानीरदापितंमती यस्तुक्तिः। अत्र दयावीरस्यानुभावविशेषो शृंगारस्योपमान
भावेनांगं· बोधानां स्वाभाविकदयाशीलत्वेन विस्मयजनकत्वात्· एकत्रांगिनि विरोधयोर्द्वयोरंगत्वं त्रिधाऽनुपकार्यत्वेनांगांगिभावे न वा साक्षात्परस्परांगभावे सा पुनः·त
त्रापेनाविरोधो यथा· क्रामंत्यः क्षतकोमलांगुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः पादैः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पांबुधौताननाः। भीता भर्तृकरावलंबितकरास्त्वद्वैरिना
र्योऽधुना दावाग्निं परितो भ्रमंति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव· अत्र चाटुके या राजविषया रतिस्तत्र करुणः शृंगारावुभावपि साक्षादंगमिति तान्निर्वहणौ कनयाकुलयोस्तयोर्दे
कराजकामेधितयोर्द्विबभटयोः सहयतो विरोधोपि न दोषाय· यथा· एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर· एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडंति धनिनोऽर्थिभिः· अत्र प्रथाने क्री

=

शिवः
११८

उपमाभंगभावेन नावाभावयोरपि न विरोधः। एहीति क्रीडं तिगच्छे ति क्रीडंनीतिप्रकारेण भेदयोरप्यंगत्वा नस्माङ्क्षियो भयोरेव विरोधो दोषाय न त्वन्तु मानयो
रिति पदमार्थः। प्रकृतोदाहरणे च पुनर्भवन्नपुर्घ विवाराद्भवेत्तुल्येक्षा। नैनैङ्गिक्षेतिवत्मनापेक्षयोरपि साक्षादेवांगत्वं ताद्दृशेयं प्रभावोयेनासांपुनरेवावुले
स्यत प्रतिप्रतीतिपर्यवसानात्। अंगांगिभावेन परांगतया विरोधो यथा। क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोप्याददानोंऽशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणे
निपतितो नेक्षितः संभ्रमेण। आलिंगन्योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः। अत्र त्रिपुर
रिपुप्रभावातिशयस्य करुणोंगं तस्य तु शृंगारः। ननु वैकरुणस्य प्राधान्येन तत्रैव विश्रान्तेरुभयोरंगत्वासम्भवे कथमुदाहरणमिति न वाच्यं। शृंगारापेक्षया
हि तस्य प्राधान्येपि न तत्रैव विश्रान्तिरिति प्रभावं प्रसंगतेन। यतो यथा पूर्वं कामुकः कचावलंबनादिकमकार्षीत्तथा संप्रति शराग्निरिति पुपमानमा [redacted]
[redacted] शृंगारपरिपोषिणे न करुणे न प्रभावातिशय एवं प्रकर्षमानीयते। न चांगांगस्य कथमंगत्वमिति वाच्यं। तदुपकृतस्यांगस्योपकारविशेषाधायकतया त
स्याप्युपकारकत्वात्। यदुक्तं। गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते। प्रधानस्योपकारे हि तथाभूयसि वर्त्तत इति। ननु प्राक्प्रतिपादितरूपवैधानरसंपर्कश्रृङ्गार

रसस्य न रसान्तरेण विरोधो नाप्यंगांगिभावः रसस्य स्वव्यङ्ग्यमेवैतन्न सर्वमिति चेन्न रसशब्देनात्र प्रकरणे भावस्याभिधानात् रस्यत इति व्युत्पत्तेः॥ ॥इति श्रीमहामहोपाध्या
यश्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे सप्तमोल्लासः॥ ॥एवं दोषे निरूपिते गुणालंकारयोः प्राप्तावसरे तयोर्गुणस्यान्तरंगतया प्राथम्यं। विप्रतिपत्तौ केचिद्गुणालं
कारयोर्भेदः किंच सामान्यतो लक्षिते विशेषलक्षणमुचितमिति कारिकाद्वयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन लक्षणं दर्शयन्भेदकमाह। ये रसस्यांगिनो धर्माः शौर्याद
यश्चात्मनः। उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥ अंगिनः शरीरे स्वात्मवत्प्राधान्येन स्थितस्य रसस्य धर्माः साक्षात्तदाश्रिता इत्यर्थः। अचलस्थितय इति। अप
कृष्टतयाव्यभिचारिस्थितय इति यावत्। अव्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण च। तेन रसं विनाप्येनावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः। अत एवा
नयोर्व्यतिरेकमलंकारे वक्ष्यति। एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रस[illegible]धर्मत्वं तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वं अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं
चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यं। अलंकारमात्रभेदकं तु असंतमागविमुक्तमिदमेव यथासं। अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात्। चंडीदासस्तु रसधर्ममात्रं लक्षणं उत्कर्ष
हेतुत्वं तु गुणसाधर्म्यप्रवृत्तिहेतुबीजमित्याह तत्स्फुटं। शृंगारत्वादेर्धर्मत्वव्याप्तेः ननु परधर्मस्यैवमसिद्धं कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिव लेशमात्रनिर्मधुरा

॥ नर्वर्ण्यं कार्यकार[illegible]यो न विषमं [illegible] साधर्म्यं [illegible] नित्यानि [illegible] कार्यका [illegible] गादिमात्र [illegible] धर्म्म [illegible] तत्र न मो न उपमा ॥
॥ नोपमेयम[illegible]मकाव[illegible] नान्वेषु [illegible] नन्वेव मस्तु उपमेयोपमाया [illegible] नत्वोपमा [illegible] वे ॥

॥ ॥ साधर्म्यमुपमाभेदे । ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगीनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षणवाक्यस्येति
चेत् न । आरोपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपे ऽतिप्रसंगः उपमा
नोपमेये विना अन्यस्य कार्यकारणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण
संबंधः उपमेति लक्षणं । अत्र चोपमानोपमेययोरारोपः साधर्म्यप्रतिपत्तिमात्रफलकोन तु व्यावर्तकः । न
न्वेवं भेदे इत्यनुपादेयं तस्याव्यावर्तकत्वेपादेयत्वलाभसंभवात् । नत्वभेदे साद्दश्यात्मकं साधर्म्य [redacted]
मिति चेत् न साधर्म्यपदस्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसंबंधमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्य
निबंधनस्यानन्वयालंकारस्यव्यवछेद्यत्वात् तत्रालंकारत्वे सतीत्यपि पूरणीयं । साधर्म्यमात्रस्योपमात्वा
भावात् ॥ ॥ एनां विभजते पूर्णा लुप्ता च । यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानां
स्ववाचकोपादानं सा पूर्णा एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा लुप्ता ॥ ॥ तयोः पूर्णां वि
भजते सा ग्रिमा । श्रौती आर्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा अग्निमा प्रथमोद्दिष्टा पूर्णा त्रिधा । वाक्ये विग्र

[illegible]

१ हृ॥ तेनोपमानादिपदानि चत्वार्य्यपि पत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सावाकानायत्रतुतेषु कपोरपि समासः
सामासमासगात ह्निनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवाचिन्याप्र कृतेर्न समासोनापि विग्रह इति तत्त्वतीप
उमामेरः॥ त्रिविधा च्चषाश्नो त्यार्थी मेतात प्रत्ययं कंद्वेधेति विद्विधा पूर्णो सर्पः। श्रोतत्वं चोपमानोपमेययोः साधा
रणधर्मसंबंधरूपा यास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वं अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थत्वं। तत्र पयेक्वादिशब्दानां तत्रतस्य
ते ऽसनैवार्थविहितस्य चतेश्रोपादानं श्रोती॥ तुल्यादीनां शब्दानां तेन तुल्यमित्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेश्च
प्रयोगे ऽप्यार्थीनन्वयं विभागो नानुपपन्नः ३अयत्र सादृश्यप्रत्यया विशेषतः॥ न च वाच्यं पक्ष्यादिशब्दैः साधार
णधर्मसंबंध ३अयत्र शब्दैरेव बोध्यते न पुनस्तुल्यादिशब्दैः अयमेव विशेष इति पत्तापक्षादिशब्दानंतरमु
पात्तास्तस्यैवोपमानता प्रतीतिरिति उपमानविशेषणतानि तेऽअतः उपमाने तत्संबंधबोधयं तु न पुनरुपमेय
अन्यविशेषणतास्यान्यत्र संबंधबोधकत्वादर्शनादिति चेन्न शाब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्य राम
त्र संबंधबोधकत्वात्॥ न चादृष्टचरत्वं यद्यात यादृशीनातश्च ब्राह्मिपदनंतरमुपात्तात्तस्यैवोपसर्जनत्वप्र १

तातिरित्युपसर्जनविशेषणात्वेपि प्रधानेपि संबंधबोधप्रतीतेस्तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबं
धविशेषात् श्रौतार्थौ विभागाविति मंतव्यं· तथाहि पद्ममिव मुखमित्यादावुपात्तस्या त्तिप्रस्य वारप्रतीतायत्वादेः
संबंधमविषयीकृत्य पर्यवसानं· यथादिशब्दाक्षानो धर्मविशेषसंबंध एव प्रकृतत्वात् तुल्यादिशब्दस्तेनैवं। प
द्मेन तुल्यं मुखमित्यादावुपमेये पद्मतुल्यं मुखस्येत्यादावुपमाने मुखं पद्मं च तुल्यमित्यादावुभयत्रापि सा
मान्यतस्तुल्यत्वबोधयित्वाविश्रांतेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंब
धप्रतीतेरिति केचिन्नूपमानोपमेयभावरूपसंबंधस्य श्रौतार्थत्वाभ्यां विंब इति व्याचक्रुः तदयुक्तं। साध
र्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदेनायासादानेन्याप्यातिप्रकाशविरोधात्। यस्यैव त्वार्थता उपमाया स्त्वार्थत्वं तस्यैव श्रौ
ततया श्रौतत्वोचित्यात् किं च साधर्म्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुपमाभेदाः उक्ताः। अत एव यथादिना सा
दृश्यरूपः संबंध एव साक्षादभिधीयते षष्ठीवत्· तुल्यादिभिस्तु धर्म्य पातीति व्याख्यानमनुपादेयं। तथाप्यनुपपन्नो
विभागः पूर्णायां द्योतकोपमानयोरेव हि समासः संभावितः।। न च यथादिभिः समस्मसोदृश्यपतेपेन समासश्रौ

२ तास्या इति चेत्तन्न इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यनेन इवशब्देन समासविभक्त्यलो
पयोः सिद्धत्वात् विभक्त्यलोपपरत्वेनाद्यतत्रासमाससव्यवहारो मूढानां। तत्र व[redacted]के श्रौतीयथा स
पेपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुंचति प्रभावप्रभवं कांतं स्वाधीनपतिका यथा अत्र विजयश्रीस्समे या स्वाधीनपतिको
पमानं न मुंचतीति सा धारणो धर्मः यथेत्युपमाप्रतिपादकं विवक्षितं एवमग्रेपि तथैव चैते वांकपारत्यपि समासइति वा
कगा श्रौती वाक्यगा आर्थी यथा चकितहरिणीलोललोचनायाः क्रुधितरुणारुणतारहारिकांतिसरसिज्ञमिदमान
५ नं तच्च तस्याः सममिति चेतसि संमदं विदूनोतिदूयं स तु समशब्दप्रयोगादार्थी। समासे श्रौती यथा अत्यायतैर्विनयकारि
हृद्गतानां हिंस्रैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः। शौरेर्भुजैरिव चतुर्भिरिदः सदा यो लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार।
अत्रेवेन समासः। समासगा आर्थी यथा अवितथमनोरथपथप्रथनेषु गुणगरिमगीतश्रीः सुरतरुसदृशः
सभवानभिलषणीयः क्षितीश्वरनकस्यश्य अत्र सुरतरुसदृश इत्युपमानद्योतकयोः समासः। तद्धिते श्रौत्यार्थी राम तीर
वगांभीर्यगरिमा तस्य सत्यं गंगाभुजंगवत्। दुरालोकस्स समरे निदाघांबररत्नवत् अत्रगांगभुजंगवदिति श्रौ २

तीतत्र तस्यैवेत्यनेन इवार्थे वतेर्विधानात निराधांबररत्नवदित्साधी।तेनन्नु क्यमित्यर्थे वतेः प्रयोगात्।।ननु चित्र
मेदाश्च अलंकारनिर्णापनिर्वायिष्यत इति एवमवादीरिदानास्वेन पालुदाहरासि।न चतच्चित्रं भवितुमर्हति।अत्र हि
स्वाधीनभर्तृकाकांतं भजमानापथ्यावमलंकारभूतस्तथाजपश्चा स्त्वरासेवनेनेत्सादिवस्तुरूपव्यंग्यं विनानो
के विचित्रमेवैचित्र्यं चालंकारस्यास्यच त्वनिष्पन्न येइति आगयमवश्यापेत्तरातीपंजतस्तस्य प्राधान्यं ध्वनित्वं
अप्राधान्ये गुणीभूतव्यंग्यत्वं।तस्मात्पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति चेत मैवं वादीः।नखलु व्यंग्यपरामर्शो दैवा
त्रचारुताप्रतीतिः।।अपि तु वाच्योपमामात्रपरामर्शादेव चारुत्वहेतुश्चालंकारः आवर्जनाय संनिधेश्च व्यंग्यपा
रस्फुटतरतयानध्वनिर्गुणीभूतव्यंग्यव्यवहारप्रवर्त्तकतेति न कश्चिद्दोषः।नन्वेवमप्युदाहृतेरसादिरूपव्यंग्य
सद्भावात्चित्रतानुपपत्तिः किंचानुप्रासाद्यलंकारांतरसंद्भावात्संकरालंकारोदाहरणान्येतानि युक्तानि ननु शु
द्धायाउपमाया इति चेतनरसादिरूपव्यंग्योऽलंकारांतरं चैतेष्वव्यभिचारीति तत्रोदाहरणान्यमालव्योपमालंका
रोपमादृष्टा इत्यभिप्राये णालंकारमात्रमुदाहृतं न तु चित्रकाव्यमिति।अत्र च चंद्रधवलः पट इत्याधिकारस्य

३ त्वेकाराभ्यासं भिन्न एव विषयः किमिति नोदाहृतमिति चेत् तद्धितत्वेनोदाहरणेष्वेव प्रसंगात् तादृशवाक्यस्या
काव्यत्वेन तस्या अप्यनुपमात्वात्।। अयं खलु मा विभजनाया सावसमर्थात् तत्र एकस्य लोपे त्रिधा ज्ञायमानस्य सा
3 धारणधर्मस्य द्योतकस्य वत्लोपात् उपमेयमात्रस्य लोपादर्शनात् द्विलोपेपि त्रिधा धर्मवाचयोः धर्मोपमानयोः
वा द्युपमेयपयोश्च लोपाद्दन्यस्य द्विकस्य लोपासंभवात्।। त्रिलोपे त्वपमेकाः उपमेयं विनान्येषां एकैकमा
त्रस्य त्वे उपमायाः असंभवादिति दर्शयन्नेव पर्यासंभवत्ता स्यास सविधानामपि विभागमाह।। तद्धर्मस्य लोपे
स्यात्र श्रौतार्थे तद्धिते पुनः।। धर्मस्य साधारणता स्यात् तद्धितसमासवाक्ये तद्धिते च श्रौती आर्थी चेत्यर्थः।। तत्र विशेषमा
ह।। न श्रौता तद्धित इति इवार्थ एव हि तद्धिते सा श्रौता भवे तदिवार्थश्च वतिरेव स च तत्र तस्येवेत्यर्थकतया नित्यधर्म
साकांक्षत्व इति धर्मानुपादाने श्रौता तातद्धितेन भवस्येव क्रार्थी तु पद्यपि वतिरूपतद्धितेन संभवति तेन तुल्यमित्यर्थेन
न्यायेन नित्यतुल्यक्रियाकांक्षत्वेन धर्मलोपतरसंभवात् तथापि कल्पपरे देशीयरेशापरवहुजन्नूपे संभवत्येवे राम
ति पंचधा धर्मलोपोपमेत्यर्थः।। तत्र वाक्ये श्रौतापथा धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्यकर्षशालिनेः करणी ३

श्रीगणपति
जयति

श्रीसरस्वत्यै

पंचवचश्चेतः सत्वं तस्मामतं यथा अत्रामतत्वव च सोः परिणामसुरसत्वादिसाधर्म्यं तच्च नोपात्तं आसेपानुलब्धस्य
संबंधो यथाशाट्नतद्दोध्वं विनाऽपर्यायेन शक्तैव बोध्यत इति धर्मलोपे श्रौतीयं एवमग्रेऽपि स्त्र्यां वाकम आर्थी
यथा आननं चंद्रकरवालोसौ संपरायपयरिस्त्र मनत्रः प्रत्यर्थि सोऽनया दृष्टः कृतांतेन समः प्रभुः आद्ये कारवा
लात्वे च न साधारणो धर्मः यमस्पदं द्वाप्युपधत्वेन प्रसिद्धेः। अंत्ये त्वत्र यपथाकरवाल इवाचारस्तस्य वागम्यते
यमाविषकल्पमनोवेत्ति परिजीवस्सितत्संरवे। अत्र करवाल इवेति समासे श्रौती अमृतोपमेति समासे
आर्थी विषकल्पमिति तद्धितगाश्चार्थी॥ ॥उपमानानुपादाने वाक्यगाथसमासगा। अत्र तद्धितगा न संभव
तिः उपमाप्रतिपादकस्य तद्धितस्य वतिकल्पवादेरुपमानादेव विधानेन उपमानानुपादाने संभवात्। तानवाश्री
ताइवादीनामुपमानमात्राश्रित तत्पात तदनुपादाने तेषामप्यनुपादानात्। अतो वाक्यसमासयोरेवास्योद
प्या धर्मवेति द्विप्रकारालुप्तोपमानोपमान त्रवा क्यगा यथा सस्मत्लकरणापरवीसाम सिरि वि अरणतास
रसकवस्सारीसदृश्यह्वाणासमर्द सरिसं अंसंभेत्तणा अत्र विशेषत उपमानेनोपात्तं। चित्यमेतत् इ
सं

४ दमेवकवृसेसत्यत्रकस्य समर्रिसमित्यत्रमूलमितिपाठेसमासगोदाहरणं॥ ॥द्योतकलोपेवाक्यगतावन्नसं
भवतिमुखंचंद्रइवमनोज्ञमितावन्मात्रेणोपमाप्रत्ययाभावात्।नापितद्धितगावत्कल्पबादीनां वद्योतकत
पात स्ययोगेद्योतकलोपस्यैवासंभवात् नवाश्रौतात्पत्न्याविभजते:वादेर्लोपसमासेसाकर्माधारयस्यविक्र
दि कर्मकत्रीरीमुल्लि॥गाथा९३ पमाद्योतकइतिवादेरुपमाद्योतकस्यैतत्पर्यः।तस्यलोपसमासेकर्मविक्र
दिनामुल्लिवोपमातत्रैषविद्विधाकर्मतोपिकरणोच्चविधानेनतस्यैवविधानात्क्याडिलैकैवकर्तुरेवतद्वि
धानातस्यामुल्यपिद्विधाकर्मकर्त्रोस्तद्विधानात् तत्रसमासद्विधाहपोस्त्रपाणामपिवाउपमानादिपदा
नांसमासात् तयोरादाप्यात्ततः कुमुदनायनकामिनागंडुपां दुनां।तेत्रानेदनचेद्वेत्तामाहेद्रादिगलक्रंतानां
त्रीगंडुपाहुनेतिद्वयोःसमासः।द्वितापायथाअसितभुजगभीषणैरसिपत्रैरुरुहसहिकाहितविन्नत्हर्मीवारः।पु
लकितनमुरूत्कोपोनकोतिःप्रतिभटविक्रमदर्शनेपमासात्।अत्रासितभुजगेत्यादावुपमानधर्मोपम पम
यहानांत्रयाणामपिसमासः॥कमचक्रभुरर्थद्वयपथा।पौरंसुतापतिजनंसमरान्तरे।सावंतः पुरा ४

पतिर्विचित्रचरित्रं चुचुः। नार्यपि ते समरसीस्निग्धयाप्यपालोऽपि लोकान्त स्वचरितानि सपत्न्येसनात्र
त्रपैरंस्तुता पतीत्यत्रोपमानादाचार इति कर्मणो क्यच्। समरोऽन्तरेऽत्रतः। पुरीपतीत्यत्र त्वधिकरणाच्चेत्यने
नाधिकरणीत्। नार्यपि तद् इति कर्तुः क्यङ्। सलोपश्चेत्यनेन कर्तुः क्यङ्। रामुलिमरद्रूयं पप्यास्थे निरा
धधर्मामृद्धर्मिपश्यपतितं परे। सपुनः पार्थसंचारं संवरत्यवनीपतिश्चत्र निराघधर्मा शुद्धर्मिमितिकर्म
णि तासुत्। निराघधर्मा भूमिवपश्यंती त्यर्थात पार्थसंचारमित्यत्र कर्तरि रूपमनेकर्मणो चेति सूत्रे च
कारात्॥ ॥ अथ ढ्लोपे विभजनीयात त्रधर्मवाधोलोपे वाक्यगानसंभवति ॥ ष्ट्यो र्मखं वंदू दूत्य
तावन्मात्रयोरूपारानेरूपमा ऽनवगमात् नापि तद्धितगा। तद्धितस्याविकल्पवादित्वे ततः सत्वे ढ्लोपा
भावात्। नापि श्रोतात्। द्वाघभावादित्यन्यथा विभज्यते। एतद्ध्लोपे क्लिष्टसमासगा एतद्ध्लोपे एतपो
ढ्पोर्धमवाधोलोपे क्लिपिपपासवितावि धवति विधुरपि सवितरति स्निग्ध तिपामित्यः। वामिनव
तिस्निग्धानि च सुखदुःखवशात्कृते मनसि। यथाप्याचारक्लिधानातत स्पवच समानधर्मरूपत्वेन।

५ 5 क्वापि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्वापि एवं लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः अत एव च समानार्थत्वेपि कान्तिनोयान्तः
तस्मात्तु साम्येन धर्मलोपाभावात् समासगा पर्यायवरि पंक्तिमनो राज्यभातेर पितुराक्रमः । संपराय प्रहन्तो
सो राजते राजकुञ्जरः । अत्र राज्ञः पकुञ्जर इव लुप्तोपमा ॥ धर्मोपमानयोर्लोपे नो वाक्ये च दृश्यते तद्धिते वृ ४
तु नेयं । उपमानलोपे तद्धितस्याभावात् नापि श्रौतोपमाना प्रयोगेऽद्वारेर प्रयोगात् तत्र समासगा यथा
हुंहुंकृत मरा हिंसिकं अकलि आइके अइव पाइ मालइकुसुमसरिच्छं भरभमंतोतापाव हिंसिकु
सुमसरिच्छं इत्यत्र कुसुमेन सममिति पाठे लुप्तोपमेववाक्यगा ॥ क्वचिद्वा लुप्तोपमेपासे आसे निरासे नरा हृ
रता अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति अत्र यद्यपि श्री वि ४
बराह्रियोपात्तः कर्तुं वोपमेयस्तथापि न तथात्वेन किं तु कर्मत्वेन अन्यथाक्यचोऽसंगतत्वापत्तेः तथा चा
लोने सहस्रायुधायती सर्वथि इत्युपमेय आत्मा लुप्त इति प्रयोगेनाहरणामेतत्ताहेसाप तइत्याहोक्यमे राम
वोपमेयः तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्यत इति विशेषात्क्य ङिनेपं संभवति यद्यपि द्विलोपं ॥ ५

मेघ दपि भेदत्रयं संभवति यथोपमानोपमेययोः उपमानवाधोः उपमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाप्रसंगात्
वनास्तीति नन्यूनत्वमाशंकनीयं ॥ ॥ त्रिलोपेतूपमेयातिरिक्तत्रितयलोप एव संभवतीत्युक्तं । सापि समा
समासे च । अन्यत्र बाधकाभावात् तत्राद्यामाह्यैवाचारे लोपादित्येकविधैवेत्याह । त्रिलोपेव समासगा । य
थातरुणीमनिकृतावलोकनाललितविलासविताराविग्रहा स्मरघोरविभ्रमरा [redacted] तां नरा मृगनयनामनु १२८
पतेमुनेर्मनः अत्र परिमृगाक्षीमनलक्षणायातृप्तावनेविव स्येतत्तदानेदमुदाहरणाय हानुमृगलोचनेहूवनयने
यस्याः इत्यर्थो विवक्षितेतदा संस्मृग्नुमानपूर्वपरस्य बहुव्रीहि [redacted] उत्तरपदलोपश्चैत्यनेन मृगलोचनेत्यु
पमानपूर्वपदस्य नदनशब्देन बहुव्रीहौ मृगलोचनेति पूर्वपदे उत्तरपदभूतस्य लोचनशब्दस्य लोपेन उपमेयमू
तस्य नयनमात्रस्योपादानादिदमुदाहरणं । केचित्तु उपमानमात्रोपादानेपि त्रिलोपा संभवतीति यथा मृगपमा
यः शृगालिकादितिन्मत्रोपः शृगालेन क्रूरत्वमाचारउपमेयस्ताराणाल्वादिकं च साधारणो धर्मः न च तस्यारेकमपु
पात्तं नापावादिरिति मन्यते तत्रापुक्तं । यतः क्रूरस्याचारस्याप्यः शृगालेतयाध्यवसानादतिशयोक्तिरियं न

६ तूपमा॥ अन्यथाऽध्यवसानमलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः॥ तदेवं धर्मिलोपं च उपमानलोपे द्योतकलोपे व
र्धर्मवाद्योर्लोपे द्वौ धर्मोपमानयोर्लोपे द्वौ द्योतकोपमेयलोपे चैकः त्रिलोपे त्वेकः इत्यूनविंशतिर्लुप्ता
भेदाः पूर्णाभेदाः षडित्येवं पंचविंशतिः॥ ननु अन्येऽप्युपमाभेदाः संभवंति तथा हि एकस्यैवोपमेयस्य ब
हूपमानसंबंधो मालोपमा सा च द्विधा साधर्म्यस्याभेदाद्भेदाच्च तत्राद्या यथा अनयेनेव राज्यश्रीर्दै
न्येनेव मनस्विता मम्लौ सा च विषादेनेव नलिनी वहिमांभसा अत्र म्लानिरेव सर्वोपमानसाधर्म्यं॥ अन्त्या
यथा ज्योत्स्नेव नयनानंदः सुरेव मदकारणं प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितंबिनी॥ अत्र ज्योत्स्नादीनां
नयनानंदहेतुत्वादयः साधारणा धर्मा भिन्नाः॥ एवं पूर्वोपमेयस्योत्तरमुपमानत्वे रसनोपमा सा
पि द्विधा साधर्म्याभेदात् भेदाच्च तत्राद्या यथा अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरंगितार्थिततेः भू
तीतिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला॥ अत्रामलत्वमेव सर्वासूपमासु साधारणो धर्मः॥ राम
अन्त्या यथा मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषां ६

थां अत्र मूर्त्यादीनां मधुरत्वादयो धर्मा भेदवन्तः । त एते भेदाः किमिति नोक्ता इति चेत् । न । उक्ता एव तन्न्क भेदान्तर्भावा
त् । तथापि तेन रूपेण किं नोक्ता इति चेत् । एवंविधवैचित्र्यसहस्रसंभवात् सर्वेषामाख्यातुमशक्यत्वात् ॥
॥ उपमानोपमेयत्वे एकस्यैवैकवाक्यगे अनन्वयः । उपमानान्तरव्यवच्छेदाय एकस्यैवोपमानोपमेयत्वभेदोपचा
रेणोपनिबध्यते सोऽनन्वयः तदेतदुक्तं उपमानान्तरसंबंधाभावोऽनन्वय इति वक्ष्या हि समासान्तेपदासत्ता
योगनिर्वचनं तत् । अनन्वयः संबंधाभावः स चार्थादुपमानान्तरेण । उपमेयमुपमितेनेति एवकारो वैयर्थ्यविशेषस्का
रतार्थः । एकवाक्यग इति विपर्यासोपमाव्यावर्तनाय तत्र हि वाक्यद्वये तथाभावः । उदाहरणं न केवलं भाति नि
तान्तकान्तिर्नितंबिनी सैव नितंबिनीव यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः । अत्र दृ
ष्टान्तविच्छित्त्यादिभेदात् भेदोपचारः ॥ ॥ विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥ तयोः उपमानोपमेययोर्विपर्यासः
उपमेयोपमानभावः । अर्थाद्वाक्यद्वये एकवाक्ये तथाऽसंभवात् मुखमिव चन्द्रः इत्यस्य निराभिव्यक्तोपता
पद्रूपत्वात् । उपमेयोपमेति यौगिकी संज्ञा । विपर्यासश्चायमुपमानान्तरव्यवच्छेदार्थः । उदाहरणं कमलेवम

७ तिर्मतिरिव कमलातनुरिव विभाविभेव तनुः । धरणीव धृतिरिव धरणीसततविभातिवतयस्य ॥ ॥ संभावनमथो
7 त्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् । समेनेत्यत्र सह एकरूपतयेति शेषः । तेन प्रकृतस्य संभाविनोऽर्थस्य समेनासंभविना सह ए
करूपतया यत् संभावनं तदुत्प्रेक्षालंकार इत्यर्थः साच पंचत्वादिसंभावनाभेदाद्द्विजप्रकाराः । तत्रेह तूत्प्रेक्षायथाऽन्नम्भेषं
याममनसहते ज्ञातिवैरा निशायामिंदोरिंदीवरदलदृशा तस्य सौरंध्य हर्षैः ॥ नीतः शांतिप्रसभमनयावक्त्रकान्ते
ति हर्षाद्दुत्यामन्येल लितन्तुते यारयोः पद्मलक्ष्मीः । अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलयत्वंच पोक्तहर्ष
हेतुकलयत्वं तादात्म्येन संभावितं स्वरूपसंभावनं पद्मालिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः । असत्पुरुषे सेवेव
दृष्टिर्विफलत्वं गता । अत्र गम्यमानं तमसो व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितमिति स्वरूपोत्प्रेक्षेयं । अत एव त
मसो लेपनकर्तृत्वमत्रोत्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तं विवक्षितविवेकेन लेपनमात्रस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वा
त् एवंकल्पादुत्प्रेक्षाप्यूहनीया ॥ ॥ ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः । भेदो वैधर्म्यं सादृश्यस्य विप्रतिभानिर्मि एमः ॥
त एवालंकारो न तु स्वारसिकः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विषयेऽपि वैचित्र्याभावात् अत्र संशयः सन्देह इति लक्षणा ॥ भेदो

क्तौ तदनुक्तौ चेति विभागः तत्र भेदोक्तौ यथा अयं मार्तंडः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति
दिशो नैष नियतं कृतांतः किं साक्षान्महिषवहनो सा विति चिरं समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः।
अत्र मार्त्तंडाद्युल्लेखानां संदेहे सप्पनुरगत्वाद्यनिवैधर्म्यारोपितरामेय पूर्वोक्तानिन चायं व्यतिरेकालंकारः तस्य संदेहा
नुपायित यातैनैव व्यपदेशौचित्यात। ननु भेदाद्युद्देन भेदोक्तौ निश्चयगर्भ एवायं स्व कृतोतान्ततु निश्चयांतोपि वत्कि
ञा म[illegible]पि स एव पंथाः नेत्युच्यते कुत एतत भेदोक्तावितिविभज्जनात निश्चयांतस्यापि तत्संभवात वैचित्र्यान्तभवा
च्च· पथाद्युद्दुः किंकलंकः सरसिजमेतत्किमंबु कुत्रांतालललितसविला सवचनैमुखमिति हरिताम्त्रितेनि।
श्चितं यरतः तत्किमितिभेदाद्युद्देनायमुपपत्तितः प्रतोपापमानवद्धोच्चलता दृग्वैचित्र्याभावादितिञ्ज हारा भेदानुक्तौ
यथा अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रोनुकांतिप्रदः शृंगारैकरसः स्वयंनुमदनो मासोनुपुष्पाकरः। वेदाभ्यास
जडः कथमु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुंप्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः अत्र शोक्यमानस्य प्रजापत्या
देः कथंनु विषयव्यावृत्तकौ प्रभुस्यापि न वैधर्म्यमुक्तं॥ ॥ तद्रूपकमभेदोयउपमानोपमेययोः। अभेद अभे

८ रारोपः बीजं तु तत्रातिसाम्यं अभेदस्था त्वनपह्नुतभेदयोर्विवक्षितत्वादिति नायं हेतुरावति व्याप्तिः। तदेतत्तद्विषयं साव
यवं निरवयवं च। तत्राद्यं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति चाद्वितीयं तु मुद्रुमात्रमित्यार्थविभागो लक्षणा
माह॥ समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यत्र आरोपिताश्चारोप्यमाणाः ते सर्वे यत्र चारोपविषयवत्
धक्रू शब्दा एव भवंति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकं स्यात्। समस्तवस्तु आरोप्यमाणं विषयः शब्दप्रतिपाद्यश्रौतेति वृ
त्यन्तः। आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमिति आरोप्यबहुत्वस्थलेनाव्याप्तिः॥ उदाहरणं ज्योत्स्नाभस्मच्छु
रणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयं। द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चं
द्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य च्छलेन॥ अत्र ज्योत्स्नादिषु भस्मत्वादिकमा
रोप्यमाणं सर्वं शाब्दं न त्विदं रूपकोदाहरणं न युज्यते साधकबाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहात् संदेह
लक्षणां संकरो वा स्यादिति चेत् भैवं रूपकघटकधर्मिनव्यसनरसिकत्वविशेषणेन स्यात् तद्विरूपकपरि राम
ग्रहे साधकं कापालिक्यां तत्संभवात् रात्र्यां च असंभवाच्च नोपमापरिग्रहे तु रात्रेरेव प्राधान्यान्नेस्यान्वय ८

एव स्यात्॥ ॥श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्ति तत्। ते इत्यारोपिताः तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः
श्रौताः केचिदर्थसामर्थ्यादवसेयाः तदेकदेशविवर्त्ति। एकदेशे विशेषणावर्त्तनादिति व्युत्पत्तेः। उदाहर
णं। जस्स रणंतेउरए करे कुणंतस्स मंडलग्गलअं। रससंमुही वि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा। अत्र रणा
न्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शाब्दं मंडलाग्रलतायां नायिकात्वं रिपुसेनायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यमाणमार्थं किं
त्वन्तःपुरत्वारोपसामर्थ्यादेवावसीयते। अन्यथा तस्यापर्यवसानात्। अत एकदेशे विशेषणावर्त्तनादेकदे
शविवर्त्ति॥ ॥सांगमेतत्॥ सांगं सावयवं स्यात् तच्च प्रकारद्वयवर्त्तित्वमर्थः। सांगत्वमनेकरूपकसमुदायः एक
स्मिन् रूपके हि नापस्यांगत्वेनानवस्थानात्। अंगांगिभावस्य परस्परापेक्षत्वात्॥ ॥निरंगं तु शुद्धं। निरंगं अवयवरहित
मेतत् शुद्धमेव स्यादर्थः। यथा॥ कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्न
यति यत्। अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां प्रवृत्तोस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिका॥ अत्र प्रेम
मात्रे लतिकात्वारोपः। अथ सांगस्यैव वैविध्यान्तरमाह॥ मालातु पूर्ववत् यथैकत्र बहूपमानेयाः मालोपमा

८

९

तथा एकत्रानेकधर्मारोपे मालारूपकमित्यर्थः ॥ यथा सौंदर्यस्य तरंगिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः कांतेः का
र्मणकर्मनर्मरचसामुल्लासनावासभूः ॥ विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया बाणाः पंचशि
लीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥ ॥ नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यत् । तत्परंपरितं श्लिष्टे वाच
के भेदभाजि वा ॥ नियतस्य मुख्यस्यारोपो वस्त्वंतरतादात्म्यं भवतीति तस्योपायः कारणं यः परस्यामुख्यस्यारोपस्तत्प
रंपरितं रूपणानां कार्यकारणभावरूपपरंपरासंज्ञानात् ॥ इति पाणिनिरिति केचित् । वस्तुतस्तु नियतमारोपणमुपा
योपत्र आरोपणं विनाप्यारोपणान संभवत्येवेति यावत् एवंभूतः परस्य य आरोपः स तथा एवं च एकरूपणान
तरं यत् परंपरितं कार्यकारणभावरूपापरंपरासंज्ञातात्रेति व्युत्पत्तेः ॥ श्लिष्ट इत्यादि तदेतत् द्विविधं उपायभूते रूप
केऽप्यारोपविषये यावाचकस्य श्लिष्टत्वात् भिन्नरूपत्वाच्चेत्यर्थः ॥ तत्राद्यं यथा ॥ विद्वन्मानसहंस वैरिकमलासंको राम
चदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वानर । सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो साम्राज्य ८
वरवीर वत्सरशतं वैरिंचमुच्चैः क्रियाः ॥ अत्र विदुषां मानसं मानसं सरोविशेषः इत्यारोपहेतुकं राज्ञो हंसत्वारोपणात्

=केचिदिति ॥ यावयवस्य पदस्यापि परंपरितत्व भनंगोत्रास्त्यस्य ॥ = एकरूपणमंतरमिति ॥ रूपणमिति शेषः ॥ ५ = इयनेकदीपत्वमणं यत्र श्लिष्टा द्व्यधीनतया श्रौता पाक्षिकी वा दीपसंभवात् परंपरितत्वम संगत्यभावः ॥ ६ =
[illegible]

त्र चारोपविषयारोपणीययोः हृद्‌पसरोविशेषयोः श्लेषवता मानसशब्देनैवाभिधानं एवमग्रेपि· तत्रैव रिकमला
याः संकोच एव कमलानाम संकोचः दुर्गाणाममार्गणामेव दुर्गाणां मार्गितं· समितो स्वीकार एव सन्निधां स्वीकारः
सत्यप्रीतिरेव सत्याम प्रीतिः। विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुनः। एवमारोपहेतुकं रूप्याद्यारोपणामिति तन्नुभ्ये
बस्य शब्दस्य परिवृत्त्यसहतया शब्दालंकारत्वमित्युक्तं च तत्रैव· तथा च श्लेषपरं परितमुभयालंकारोपुञ्ज्य
तद्भूतितदक्षर एव चक्रमोचित्यात् किमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत् सत्यमेतत् तथापि श्लेषापवाद
कं रूपकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रसिद्ध्यनुरोधेनोक्तः तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत् मानसत्वादी
नामौपम्यत्वं दृढं हिते रेकदेशविवर्त्तीत्युच्यते द्वितीयं यथा· आलानं जयकुंजरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः पूर्वा
द्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः। संग्राममामृतसागरप्रमथनक्रीडाविधौ मन्दरो राजन् राजति वीरवैरिवनि
तावैधव्यदस्ते भुजः। अत्र जयादिभिन्नशब्दवाच्यकुंजरत्वारोपे सति भुजे आलानत्वाद्यारोपापुञ्ज्यते इदमुदाह
तमेरहूपंपरं परितं मालारूपेऽप्यमालारूपमपि तत्तद्दृष्टव्यं तत्र श्लिष्टवाचकेषु यथा अलौकिकमहालोकप्रका

=मानसतापीनाभीति· आदिनावनवालिकासतादिसंग्रहः।४· आर्थसंअर्थगम्येत· [illegible]

१० तज्जगत्त्रयः॥ स्तूयते देव सद्वंशामुक्ताराजत्नैर्भवान् अत्र वंशोन्वयः एव वंशो वेणुरिति। भेदभाजि यथा निरवधि च निरा
श्रयं च परस्य स्थितमनिवर्त्तितकौतुकप्रपंचः प्रथमपुरुषः भवान् सकर्ममूर्त्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकंदः॥ अत्र लोक
शब्दानामिव नवल्लिपदेनारोप्यमाणत्वमुक्तं। परंपरितं चारोपविषयानेकत्वेपि नालंकारानेकत्वं संभवे यैवं वैचित्र्य
कर्षाधायकं मपि रूपकं संभवति। यथा किसलयपकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति। नलिनीनां कमलमु
खैर्मुखैर्वदुभिर्योषितां मदन इत्यादि तथापि नेतादृशं वैचित्र्यमवहिति न हृदयकूलन्तितं॥ ॥ प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्सा
ध्यते सा त्वपह्नुतिः। प्रकृतमुपमेयं निषिध्य अन्यत्सत्यतया व्यवस्थाप्यत्र यन्येर्थ प्रकृतमुपमानं यत्साध्यते सत्यतया
व्यवस्थाप्यते सापह्नुतिः। सा च शाब्दी चार्थी चेति द्विधा तत्राद्या यथा। अवातः प्रागल्भ्यं परिणततरुवः शैलतन
येकलंके नैव पविलसति शशांकस्य वपुषि। अमुष्यायं मन्ये विगलदमृतस्यंदशिशिरे रतिश्रांता शेते रजनिरम
णी गाढमुरसि। अत्र कलंको नैव पमिति शाब्दोपह्नवः। आर्थस्तु वह्नीनिर्मग्नि गिरा लाव्यते तच्च छलेन कपटाद्य
शब्देभ्यः तात्पर्या। वत स सखि कियदेतत्पश्य वैरं स्मरस्य प्रियविरहकृशेस्मिन् रागिलोके तथाहि उपवनसह

राम १०

कारोऽस्मि संगाच्छलेन प्रतिविशिखमनेनोट्टंकितं कालकूटं। अत्र छलशब्दबलात्तत्संगारिः सहकारारिश्च
पितुस कालकूटाः शोरा इति प्रतापतेच्छ वित्थरिणा मादृशाष्टव प्रातपेष्या। अमुष्मिन्लावण्यामृतसरसि नूनं
नं मृगदृशः स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः। यदंगांगाराणां प्रशममपि शुनानाभिकुहरे शिखाधूमस्य
यं परिणमति रोमावलिवपुः। अत्र धूमशिखा रोमावलिवपुः परिणमतीति परिणाममपाश्रित्यैव शातत्वेन वा
रोमावलिः किंतु धूमशिखैवेति प्रतीयते। एवं भंग्यन्तरैरप्यूह्यौपम्यादेतत्केनाक्रमित्यादौ॥ ॥ वाक्यमेक
स्मिन् पद्यानेकार्थतामधेत। परिवृत्तिसहानामेव शब्दानां एकवृंतगतफलद्वयन्यायेनपदान्नेकार्थप्रति
पादकता सोऽपि श्लेषः। यथा नरपमपेतेरिआतिम्ने निराकृतस्तेतरां न्यपतति धनं जनिद्रामुद्रां प्रवर्त्तयति क्रिया।
रचपतित प्यस्वैराचारप्रवर्त्तनखंडनं वववतल्लितेन्नः पुंजो विभति विभाकरः। अत्र विभाकर नामा राजविशेषो
मार्तंडश्चेत्युभयार्थन्तु रयमपत इत्यादीनि वाक्यानि। नचापहृतापार्थस्य ध्वनिरेवेति पांकनोपासंयोगादाना
मभावेनव्याभिधायाः अनिपत्रेर्णांत द्वयोरपि वाच्यत्वात॥ ॥ परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः। परः अप्र

११ कृतैर्मिरकानि विशेषणानि श्लिष्टानि अनेकार्थानि तेन प्रकृतार्थविशेषणवाचिमात्रशब्दस्य श्लेषमहिम्ना प ११
त्रप्रकृतार्थकेन वाक्येन अप्रकृतार्थवचनं सा समासोक्तिः संक्षेपेणार्थद्वयोक्तिः। मात्रग्रहणाद्यत्र विशेष्यपर
॥ स्यापि श्लिष्टत्वं तत्पुरासः। तस्य श्लेषत्वात्। न हाहरतालहेतुतानुकृत्वानेप्यं सत्ताए सकाविग्रहस्ते सा॥ उत्र
पु ल च्छमुहविरहेणाज्जलाद्बलाणांसा। अत्र विशेष्यवाचिनो जलस्य शब्दस्य परं अप्रकृतार्थकत्वं नास्ति
श्लिष्टत्वं वोपलक्षणं। आपस्य गभीरं नामपि संभवात्। यथा विलिखति कुचावितिस्यारावितिप्राचीनः प्रमाः
अत्र नव्याः परोक्तिरितिपरमच्छेन सा॥ मान्यतः प्रकृतमप्रकृतं वा वस्तितं। तेन पद्मा स्माकरणीक विशेषणा
सामर्थ्यात प्राकरणिकमुच्यते तेहापि सगत्येता। तत्रापि वैचित्र्या विशेषात अन्यत्रान नतभोर्वा ज्ञेय। यथा सं
प्रासेस कालांगेस्यादि। अत्र तत्प्रकृतस्य संगस्य विशेषणसामर्थ्यात प्रकृतस्या सत्पुरुषस्य प्रतीतिरि
त्याहुः। तत्रपुक्तमप्रकृतप्रशंसयैव तत्संग्रहात यनास्याभ्युदिते नेतिवत। हृत्तो चाप्रकृतप्रशंसाप्र राम
करोति तत्र समासोक्तिः परं श्लिष्टविशेषणमात्रपर। निर्श्नानाअभवद्दक्षसंवधनपमाप ११

रिकल्पकश्चायमप्रस्तुतमात्रेऽर्थासंभवी वस्तुसंबंधोपक्रमोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यतीत्येका निदर्श-
ना ॥ दृष्टांतकोऽर्थात्मकनिदर्शनारूपत्वात् ॥ सा च द्विधा । अवान्तरवाक्यभेदेतरभेदेन च । तत्राद्या यथा । क्व सूर्यप्र-
भवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः । तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् । अत्राहं सागरं तितीर्षुरस्मीत्स-
स्यासंबद्धार्थकतयोडुपेन सागरतरणान्मन्मतेरुपमत्वात्सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः
कल्पनं । अन्या यथा । नरपतिविततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तं वहति गिरिरयं
विलंबिघंटाद्वयपरिवारितवारणेंद्रलीलां । अत्रान्यलीलोद्वहनस्यान्येनासंभवाद्वारणेन्द्रलीला स-
दृशीं लीलामित्युपमायां पर्यवसानम् । एवं पूर्वोदाहरणे वाक्यार्थे उपमास्त्येकः । इह तु पदार्थमात्र इति व्याख्या-
नमनादेयं । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानारूपकत्वात् एषा मालारूपापि दृश्यते । यथा । रोम्यांतितार्क्ष-
तितरंगवतीभुजंगमादातुमिच्छति करेण शशांकबिंबं मेरुं विलंघयिषति ध्रुवमत्र देव यस्ते गुणान्नोदि-
तुमुद्यममादधाति ॥ ॥ स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः पयैव च सापरा । अपरत्र क्रिययैव स्वस्यस्वहेत्वाख्यान्वयाहतु

क्रि

१२ हेतुमुपसमाप्याख्याति॥ ॥ स्वस्वहेतुत्वञ्च पक्षयोरस्ति किंचिदपेक्ष्य द्राघरूपः ख्याप्यते सा अपरा निरंशो नापवाद्या॥ अन्त
ते परस्मिन्वाप्यसो लघुर्हेतुरेव साध्यते इति ध्रुवम्॥ शेषत्वशेखरगतो द्वघल्करा श्वारमारूतध्रुतः पतत्यधः अ
त्रपतेत्परः प्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य लाघवे सत्युच्चतपरप्राप्तिरूपस्य कारणस्य चरूपासंबंधः पतति परप्र
प्रतीपा तिपाद्यपातक्रियापर्यवेतातथावलाघवे सत्युच्चतपरप्राप्तिः पाते हेतुर्यस्याद्बहलकरणस्येति दृष्टान्तपर्यवसाना
न्निरंशनात्वमिति॥ ॥ अप्रस्तुतप्रशंसापासासैवप्रस्तुतापि अप्रस्तुतप्रशंसा वर्णाने सैव अप्रस्तुतप्रशंसे
वेत्यर्थः प्रस्तुताप्रयाप्रकृतप्रतिपत्तिहेतुः एतच्चालंकारत्वबीजमिति प्रसक्तमिति निवारयति अप्राकरणि
केनप्राकरणिकाक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिकेनाप्राकरणिकाक्षेपः समासोक्तिरिति विवेकः॥ ॥ तद्वि
भजते कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सतीति तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति पंचधा सत्यनुवर्तते
कार्यादि पंचके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादि पंचकस्याप्रस्तुतस्य वर्णनमिति सा पंचधेत्यर्थः॥ तत्र का राम
र्यप्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते नो कार्या नितरां १२

कृशासि कथयत्येवं सवाष्पमपि लज्जामंथरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा दृष्ट्वा मां हसितेन भावि

मरणोत्साहस्तया सूचितः॥ अत्र प्रस्थानात् किं निवृत्तोसीति कार्ये पृष्टे कारणस्य प्रियाया भाविमरणोत्सा

हस्य वचनं॥ किं शाठ्यप्रश्नार्थ इति न कारणोपन्यासः॥ कारणे प्रस्तुते कार्यवचनं यथा॥ राजन् राजसुता न

पाठयति मां देव्योपि तूष्णीं स्थिताः कुब्जे भोजय मां कुमार सचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते॥ इत्थं राजशुकस्तवारि

भवने मुक्तोध्वगैः पंजराच्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते॥ अत्र प्रस्थानोद्यतं भवंतं ज्ञा

त्वा सहसैव वल्लभैः रिपुः पलाय्य गत इति प्रस्तुते पलायनकारणे प्रस्तुते तस्याभाषणाविशेषरूपं कार्यमु

क्तं॥ सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा॥ एतत्तस्य मुखात् कियत्कमलिनीपत्रे कणं वारिणो यन्मुक्तामणि

रित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि। अंगुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः कुत्रोड्डीय ग

तो ममेत्यनुदिनं निद्राति नांतःशुचा॥ अत्र जडानामस्थले एवममत्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तु

ते पुरुषविशेषस्य ममत्वविशेषोभिहितः॥ विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा॥ सुहृद्वधूबाष्पजल

१२ 13 प्रमार्जनं करोति वैरप्रतिघातनेन यशःसम्बन्धः सत्पुमान्सनीति मान्युजीवितेतस्य समाजनं । प्रियवः ॥ अ
त्रश्रीकृष्णं निहत्य नरकासुरवधनो दुःखं परिशामयसि तदात्वमेव मन्ये अम्बु इति विशेषप्रस्तुते सामान्यमुक्तं ।
तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधानं त्रयः प्रकाराः विशेषणविशेष्यवाचिनां सर्वेषामपि श्लिष्टत्वं विशेषणमात्र वर
वाचिनो वा श्लिष्टत्वस्य श्लेषाभावेपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृतात्मपहेतुत्वात । आद्योऽयथा पुंस्त्वादपि
प्रविचलेद्यदि यद्यधोपि यायाद्यदि प्रणयेन न महानपि स्यात् । अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दि
क्प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥ अत्र पुंस्त्वादित्यादि विशेषणानां पुरुषोत्तमेनेति विशेष्यस्य च श्लेषात्सत्पुरु
षप्रतिपत्तिः । न च श्लेष एवायं अत्र व पव शाब्दः समरायपक्षावल्लीपूयातिन्यायात प्राधान्येन पास्थितो
सत्पुरुषस्यास्ये प्रतीयपस्थितेः श्लेष सत्वेप्य प्रस्तुतस्य प्रथमोपस्थित्येवा प्रस्तुत प्रशंसात्वात् हिता राम
यो यथा येन नास्य भ्युदितेन चेन्द्रगामितेऽक्रान्तिं खेऽतत्रन्ते युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादस्पर्शः क्षमो
नेतरह्नुष्ठितपरितः किं लज्जसे नो मनागस्ववर्जन उभा मतानुभवेतो पयोऽस्मि विस्फुर्जेत् सोऽत्र विशे १२

ष्यवा। विवंदूपदं नाम्नि ह्युंसत्तृतीयो ऽध्यायः। अस्तायवा। रिपरितः सरितां मुखेभ्यः। किं तावद् जितमनेन दुरन्ता
वेन त्वारी कृतं च वडवावदने ऽकृतव। पाताल्ल कुक्षिकुहरे विनिवेशिते च। अत्र श्लेषाभावेपि साद्दश्यमात्रे ता
सत्सुरूपं रूपः। यथा वा मम। कौटिल्यं न यते निवारयतरां शीघ्रा गतिशीलयव्यक्तो यो कुरुभारती विहसितव्यो
द्भ्यमायोजयः। कुग्रामम्रमराविल्लासरसिकः कांतस्वपासादितोनापनेहि निनागरजनसमाचारैः स
माकूष्यते। द्रूपं च त्रिधा। काचिद्धृश्यार्थे प्रतायमानार्थेन ध्यारोपमात्रे ता। कुचित्प्रतीयमानार्थाध्यारो
पेरा। कचित्वं ग्रामेरनतरध्यारोपानारो। यथा। ध्यातः। यथा। अ-ध्येरंभः स्तुगितभुवनाभोगापातालकुक्षेः
पोतोपायाद्रुहरिबहवोलेघनयिक्रमते। व्याहरिक्तः कथमपि भवेद्भवेवांत्रदाना कोनाम स्यादवटकु
ये हराल्लोकेन प्यस्यकल्पः। अत्रापुरोष्ते च्वयीअबीता एवतिनप्रतापमोनार्थाध्यारोपः। द्वितीयो यथा वे
स्म मोः कथयामि रे वहतकमाविविह्यग्ना कोटकं वेगरयादि ववित्वि साधु विरितं कस्मादिरकेष्यते। वामं
नात्रवरंसमधवगाज्जनः सर्वात्मना सेवाते न को ऽपि परोपकारकरणो मार्गस्थितस्यापि मे। [illegible] को

या. घि ३

१४ एकं वैराग्यादिवव शिसाधुविविदितं कस्मारि ईकव्यते वा मेना चवउस्त मध्वगाजनः सर्वात्मना सेवते वह्यपि
परोपकारक रवे कास्तेनामिखिलमस्यापि ॥ अत्र शाकोटके संबोध्यत्वोद्धारयितृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रती
यमानाध्यारोपवक्तृतापाययासौ पूर्वो रसनाविपर्ययः विधिस्तत्करीयो श्वापलं दृष्टिः सामरहविसरतस्वपर
द्वि... किंमस्य सोत्केन वा । सर्वविस्मरवनासि भ्रमर हेयद्वारो गोप्य सावंते ॥ न्यकरा निबध्यत इति भ्रा
तः क एष यह ॥ हस्तिनो रसनाविपर्यासः प्रत्यक्षकरत्वे मरस्य वा ... स्य भ्रमरस्य सेवनाभाव हेतुत्वेन वाच्या
निबन्धत इत्वः मरस्य प्रस्तुतसेवने हेतुरिति तदंशो प्रतीयमानपुरुषाध्यारोपापेक्षाकरणी चापलं तु भ्रमरस्या
सेवने हेतुरेवेति तदंशेनाध्यारोप इति ॥ ॥ निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य समेन यत प्रस्तुतस्य यदन्यत्स
यद्यर्थोक्तौ च कल्पनं कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ॥ विज्ञेयातिशयोक्तिः सा ॥ प्रकृतस्यो राम
पमेयस्य यत्समेनापमानेन निगीर्याध्यवसानं दृष्टपसा बुद्धिः संकाशतिशयोक्तिः प्रथतरवत्वस १४
न्यत्वेन विविक्ताकारवस्त्वतरत्वेनाध्यवसायते सा द्वितीया यच्च चेच्छब्देन यदि शब्देन वा यदर्थोक्तौ

कल्पनमर्यादसंभविनोऽर्थस्यसात्ततापापश्चकारणकार्ययोः प्रसिद्धस्यपौर्वापर्यस्यविपर्ययोवैप
रीत्यकारणस्यशीघ्रकारितापतीयते सा चतुर्धा इति चतस्रोऽतिशयोक्तयः॥ तत्राद्ययथा कमलमनं
भसिकमलेच कुवलये तानि कनकलतिकायां॥ सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपराकेयं॥ अत्र मुखा
दि कमलादित्वेनाध्यवसितं यथा नाम मकलशे परममहत्वेति मिरस्तामस्यसोमसहवासः विपत्ति च
शैवल वहर्षाशिव शिवकुसुमे सुसर्गसौभाग्य द्वितीयापयथा अस्मिल्लहह तृणां अपणाधिस्थका वि
वत्तणाच्छायासा मा सा मस्यपच्यावरणारे हन्त्व अराक्षेडस्य हन्ततीयापयथा राकापामकलंकं चेदमृतां
शोर्भवेद्वपुः तस्यामुखं तरासाम्यपराभवमवामुपाते चतुर्थीपथाहृदयमधिष्ठितमादौमालत्याः कुसु
मचापवाणेन चरमं रमण्या वल्लभलोचनविषयत्वमाभजत॥ ॥प्रतिवस्तूपमातु सा॥ सामान्यस्य
द्विरेकस्य पत्रवाक्यद्वयेस्थितिः॥ एकस्यामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये च उपमानोपमेयवाक्य
योर्येत्र द्विरेकस्यत्र वस्थितिः अपौनरुक्त्यभेदेन अभिन्नस्यपरस्परदुष्टत्वात सा प्रतिवस्तूपमा वस्तुना

१५ 15 वाक्यार्थस्योपमानत्वात् अत्रादिः द्ययद्युत्येनेकोपलक्षके मालानुरोधात् सा च द्विधा अमालारूपा मालारूपा चेत
त्राद्या यथा एवीभावे गमिता परिवारपर्यंकपर्यभंजत्वेषान रवस्तु परिभोगयोग्य एव तद्रूपां कितं रत्नं अत्र परि
वारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरनर्थांतरत्वात् उदाहरणात्वमित्येके कपर्यभज्ञ तु न खल्वित्यनयोरेकार्थत्वपा
तपात्वमित्यपरे अन्त्या यथा परिहरत्यनलो नवकिमद्भुतं परिचुंबोररवमद्रिपुविलंतः सवरामवस्य देवम
लोरधे प्रकृतिरेवसत्ताम विषादिताः अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यवत्तु एपेषु पादाना
न्मालात्वे चतुर्थवाक्यं चोपमेयवाचि ॥ ॥ दृष्टांतः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिंबनं। एतेषामुपमा
नोपमेयसाधर्म्यानां सर्वेषां प्रतिबिंबने दृष्टांतः दृष्टांतो निश्चयः उपमानिर्वाहको ऽत्रालंकार इति व्यु
त्पत्तेः स च द्विधा साधर्म्यवैधर्म्यरूपाभ्यां तत्र साधर्म्येणाद्या यथा त्वयि दृष्टे एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्व राम
लितं। आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः। अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिबिंब एवेति प्रतिवस्तू १५
पमाभेदः। वैधर्म्येणापरा यथा: तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणांतिकमानिनाय तः। भटाः परेषां वि

स्थ

शरारूतामगुर्हंध[illegible]र्वातस्थिरतांहियांसवः।वैधर्म्यविपर्ययेसाधर्म्यपर्यवसानमितिदृष्टान्ताल-
कारत्वं॥ ॥सकृद्वृत्तिस्तुधर्मस्यप्रकृताप्रकृतात्मनां।सैवक्रियासुबह्वीषुकारकस्येतिदीपकं।प्रकृ-
प्रकृता तात्मनामप्रूपमानोपमेयभूतानांधर्मिणांधर्मस्यक्रियादेःसकृद्वृत्तिरेकवारमेवोपादानंएकत्र-
देशे·एकस्थस्यैवसर्वोपकारकत्वेनप्रदीपसाम्यात्·कारकस्यचबह्वीषुक्रियासुसकृत्प्रवृत्तिर-
वहितायदीपकंउतिदासः प्रकारः·तेनोक्तप्रकारद्वयवद्दीपकमित्यर्थः।क्रमाद्येयथा।किवणाणांधणंणाआ-
णंफणमणीकेसराइंसीहाणं।कुलवालिआणं[illegible]यराअकुत्तोछिप्पंतिअमुआणं।अत्रछिप्प-
तातिसकृदुपात्तं·कुलपालिकानांस्तनाउपमेयाअन्यंउपमानं।यथा।स्विद्यतिकूणतिवेल्लतिविलपतिनिमि-
षतिविलोकयतितिर्यक्।अन्तर्नन्दतिचुम्बितुमिच्छतिनवपरिणीतावधूःशयने।अत्रवधूरितिका-
रकस्यसकृद्वृत्तिः॥ ॥मालादीपकमाद्यंचेद्यथोत्तरगुणावहमुपकारकंयथाः।संग्रामाङ्ग-
णमागतेभवताचापसमारोपितेसंग्रामेपरिपन्थिपार्थिवहेसामुख्योमासादितं।कोदंडेनशराः

न९

१६ गौरैरशिशिरस्तनापिमंडलतेनत्वंभवता चकोर्निरतुलाकीर्त्या चलोकत्र यस्य स्मालोपमादीनां वहूय
16 मानसंबंधात्रापरो विशेष इति न तेलाश्रिताः ॥ इदं तु एयकलत्रितं उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परे सं
सर्गरामालाभावमापन्नानां संकरइ मिनिर्देशस्य पत्वनाधिकविशेषानुप्रवेशाहिति ॥ ॥ नियतानां सकृद्
मेः सा पुनः सकृत्प्रयोगितानियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा धर्मे इत्यनंतरं यदुपाद्
यत इति शेषः सकृत्प्रदेशोपादानाद्यात्र प्रति स्वं भिन्नाधर्माः एकस्यैव वा सर्वत्रोपादानं तत्रान्यानाति प्रसंगः त
त्र प्राकरणिकानामेव यथा ॥ पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः आवेदयति नितांतं क्षेत्रियरो
गं सखि हृदंतः ॥ अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनाव दनाद्या धर्म उपात्तः न तूपमानरोग
धर्मतया अप्राकरणिकानामेव यथा ॥ कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलाससुषोदृशोः पुरः का अ
मृतममृतरश्मिरंबुजन्मप्रतिहतमेकपदे तवाननस्य अत्र कामिन्याननापेक्षया प्राकरणिकानां कु राम
मुदादीनामेव धर्मतया सुवीधिकाय दृश्यतेया धिन्तेयः उत्तराधे प्रतिहतत्वं चोपात्तं ॥ ॥ उपमानाद्यस्य १६

स्य व्यतिरेकः स एव सः ॥ अन्यस्योपमेयस्य व्यतिरेको विशेष आधिक्यं स एव व्यतिरेकः कश्चि
तु उपमेयादुपमानस्योपमाना [redacted] उपमेयस्य व्यतिरेको विशेष
णातिरेक आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणं । कथमन्ये यांक्षीणः क्षीणोपि शशी भूयो भूयोभिवर्धते नितरां
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति यातं तु इत्यादि संग्रहः ॥ अत्र तूपमानभूतस्य शशिन उत्कर्षः क्षीणोपि पि ४
पुनर्वृद्धिरित्याह । तत्र युक्तं । अस्थैर्याहितस्योपमानेन ताः तादृशाधिक्यं चोपमेये यौवन एवात्र विवक्षितं । तस्मा
दुपमानस्योत्कर्षे व्यतिरेक इति रिक्तं वचः ॥ ॥ एवं विभजते हेत्वोरुक्तावनुक्तौ त्रये साम्ये निवेदिते शब्दा
र्थाभ्यामथवाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट सः ॥ व्यतिरेकस्य हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमप
कर्षनिमित्तं च तयोर्द्वयोरप्युपादानमित्येकः प्रकारः अनुपादाने तु त्रयो भेदाः प्रथमस्यैव द्वितीयस्यै
व तदुभयोरपि वा हेत्वोरनुपादानात् ते च चत्वारो भेदाः तत्र प्रत्येकं त्रिधा । साधर्म्यस्य क्वचिदिवादिना शब्दा —
र्थप्रतिपादनात् क्वचित्तुल्यादिशब्देनार्थसामर्थ्यात् क्वचिदुभयाभावेप्याक्षेपतोऽतिद्वादश भेदाः ते च प्र

१७ स्येकमाश्लिष्टाश्लिष्टशब्दे इति चतुर्विंशतिभेदः स इत्यर्थः तत्राश्लिष्टभेदेषु हेत्वोः सत्त्वे शाब्दं साम्यं यथा अ
17 सिमात्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे। अन्यत्तु छेदनं स्यैव नस्य यो स्य महीपतेः अत्रोपमानेनु[illegible]वोपमेय
महाधृतित्वं च हेतू इव शब्दं सत्वाच्च शाब्दमौपम्यं अत्रैव तु छेत्वमात्रस्य महाधृतित्वमात्रस्य वाद्द्यो
पिवाक्षेमेण उपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेपि शाब्दौपम्यभेदत्रयं पदृष्टव्यं हेतुद्वयोपादाने एवार्थसा
म्यं यथा। असिमात्रसहायोपि प्रभूतारिपराभवे नैवान्यतुच्छजनवत्सगर्वोयं महाधृतिः अत्र तुल्या
र्थवतिरित्यार्थमौपम्यं अत्रापूर्ववद्धेत्वनुपादानभेदत्रयं पदृष्टव्यं हेत्वोः सत्त्वाविवक्षिते साम्यं यथा इयं सु
नयना दासीकृततामरसश्रिया आननेनाकलंकेन निर्जिता इन्दुकलंकिना। अत्राकलंकित्वकलंकित्वे ह
त्समनुपात्तौ इवादीनां तुल्यादीनां चाप्रभावात् आक्षिप्तमौपम्यं। अत्रैव हेत्वनुपादाने भेदत्रयं पश्चै राम
वं तदुष्टव्यं न चोक्तिमभेदत्रयमपि माधिकनापजप स्यात् शाब्द स्यावश्यं कतपात्यतिरेके साविषयो १७
पहाराता। अथाश्लिष्टभेदेषु हेत्वोः सत्त्वे शाब्दमौपम्यं यथा जिता[illegible]पतया सम्पत्क विधावरूनि

येविताः। अतिगाढगुणतस्याः स्वनाल्लुवद्धं गुरागुणाः अत्र। श्लिष्टो गुणशब्दः तदर्थस्यातिगाढत्वभंगुर
त्वे च हेतू समुदायान्तोऽद्वावर्थवतिरिति शाब्दो मोपमयं अत्रापि पूर्ववदनुपादानेन भेदस्त्रैयद्रुष्टव्यं। तत्रैव आर्थी
साम्यं यथा। अखंडमंडलैः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः। न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः। अ
त्र कलाशब्दः श्लिष्टः कलावैकल्यतदभावौ हेतू प्राक्शपातौ। तुल्यार्थवतिरित्यार्थी मोपमयं। अत्रानुपा
दानत्रयं विद्यं अयमेव मालारूपो यथाह रवन्नविषमहाच्छिहैरिवन्नविभोविधूतविततहावः रविव
च्चापि द्विः सहकरतापितभूः करविरस्तिापूर्ववत्। तत्रैवान्त्रिमसाम्यं यथा। नित्योदितप्रतापेन त्रि
यामामालितप्रभः। भास्वतानेन भूपेन भास्वान् सर्वविनिर्जितः। अत्र भास्वतेति प्रतापेतिवा श्लिष्टः पूर्वो
र्धेयावते हेतुद्वयं द्वावहेतूल्यादि शाब्दानां चाभावात् आन्त्रिमोवोपमा अत्रैव पूर्ववदनुपादानेन भेदत्रये
द्रष्टव्यं निर्जितजपत्यादि ग्रहणाभावे पि श्लिष्टविशेषणानोपमयाक्षिपाद्यप्पये भेदः सम्भवति यथा स्व
च्छात्मता गुणसमुल्लसितेन्दुबिंबबिंबप्रभाधारामवन्दितमहद्याराग्रे धा। पुनामतावपिबलारजनाप्रु

रुद्रियामतः

१८ पञ्चतस्मान्नहारमधुनाननमंगगनानांस्पष्टंस्थितिष्वेतांक्तियोगपपरस्यष्टप्यगुपारानेष्वेवंजातीयकाभेदाःसंभ
18 वंतितेऽनयैवदिशाद्रष्टव्याः॥ ॥निषेधोवक्तुमिष्टस्ययोविशेषाभिधित्सयावक्ष्यमाणोक्तविषयःसउक्ताक्षे
पोनिषेधोनिषेधइवेत्यर्थःशास्त्रगतानिषेधेप्यर्थगत्यापविधेरेवप्रतिपत्तेःतत्प्रयोजनमाहविशेषाभिधित्स
येतिवक्ष्यमाणविषयेऽशक्यवक्तव्यत्वेनक्तविषयप्रतिपत्तिरूपत्वेचेतिविशेषः॥ विभज्यतेवक्ष्यमाणोक्ततितत्रवक्ष्यमा
णाविषयोयथाएह्येहिकिंपिकापिएकहतिकिंकिमृभगामिन्यात्मनमहवाक्यविक्यारिचकस्तारंभग्नारिणीम
रुणामेतीसस्यम्यत्रविरहजनितदुःखशान्तिशयावक्ष्यमाणानिचिह्नःउक्तविषयोयथाज्योत्स्नामौक्तिकरा
मचेहृन्मसःशीतांशुकांतद्रवःकर्पूरंकदलीमृणालवलयान्यंभोजिनीपल्लवाः।अंतर्मानसमास्त्वयाप्र
भवतातस्याःस्फुलिंगोत्करव्यापारायभवतिहंतकिमनेनोक्तेननब्रूमहे॥ ॥क्रियायाःप्रतिषेधेपिफल राम
व्यक्तिर्विभावनावेयाकरणामतेक्रियैवहेतुरितिक्रियेत्युक्तेवस्तुतस्तुकारणप्रतिषेधेकार्यवर्णनंविभा १८
वनान्नचविरोधःस्वाभाविकत्वस्यकारणांतरस्यवाविभावनात्-उदाहरतांकुसुमितलताभिरहताप्य

घनत्तरुजमल्लिकुल्लैरस्थापि परिवर्त्तते स्मनत्लिनीलहरीभिरलोलिताप्यघूर्णितस्मा॥ ॥विशेषोक्तिरखंडेषुका
रणेषु फलावचः। अखंडेषु मिलितेषु प्रसिद्धकारणेषूक्तेषु कार्याभाववचनं विशेषोक्तिः अत्राप्यप्रसिद्धका
र्याभावहेतोः पर्यवसानाद्विरोधाभावः साच त्रिधा अनुक्तनिमित्ता उक्तनिमित्ता अचिंत्यनिमित्ता चतत्रा
द्यापद्यानिद्रांति हृन्नावुद्दितघुरलेसरखोजने द्वारपरंपराक्षे अलथाक्तता श्लेषरसभुजंगेव वालनालि
गनतोगगनासा अत्रानुरागोतिशायो निमित्तं केनना भावस च विशिष्यवनुं शक्यत्वापि नोक्त इतत्यनुक्त
निमित्तेयं उक्तनिमित्ता यथा कर्पूरइववरन्धोपि शक्तिमान्योजनेजने नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेत
वे अत्र कर्पूरदाहमात्रेण पमानेनेतु शक्तिमत्वेपीति भास्करः शक्तिमत्व इतिनुपरमार्थः ईषद्दग्धस्य सो
र भाघतिशयात् अस्याश्चिर्यायाभवतामनाम्रवापेन चौपेयनस्मारभावः निजापरस्याघरश्यामवे रूपसंत्य
येनेनाधिकवार्यतार्जिं इत्यादिनेबधरयेनात अत्रावार्यवीर्यत्वं शक्तिमत्वकार्याभावरूपे हेतुरुक्तः अचिं
त्यनिमित्ता यथा स एकस्त्रीणि जयति जगांति कुसुमायुधः हरतापि तनुर्यस्य शंभुना न हृतं बलं अत्र

निजदोषावृतमनसां अतिसुंदरमेव भाति विपरीतं। पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतं। सामान्येन विशेषसमर्थ
न साधर्म्येण यथा। हृ

१८ तनुहरणोपि बलाहरणस्य हेतुर्विशिष्य वक्तुं न शक्यत इत्यचिंत्यनिमित्तत्वं॥ ॥ यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिका-
19 णां समन्वयः यथा एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देव द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च तापं च संमदरसं च
रतिं च पुष्णन् शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च॥ ॥ सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्य-
ते। यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा॥ सामान्यं यदि विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन स-
मर्थ्यते तस्मात् द्वाभ्यामपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः॥ तत्र विशेष-
णा सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा स्तुमसि तव स्नेत्यादि विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण
यथा गुणानामेव दौरात्म्याद् धुरि धुर्यो नियुज्यते असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः॥ अ-
त्र धुर्य इत्यादि साधारणात् सामान्यं गौर्गलिरिति विशेषः वैधर्म्यं च स्फुटं॥ वैधर्म्येण विशेषस्य सा-
मान्येन समर्थनं यथा अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशं। त एव धन्याः सु- राम
हृदां पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये सामान्यविशेषभाव उपचारणीयः॥ ॥ विरोधः सोऽविरोधेपि विरु- १८

क्षयं गताः

रुत्वेन यद्वचः। वस्तुगत्या विरोधाभावेपि पतद्द्वयोर्विरुद्धयोरिवाभिधानं स विरोधः॥ ॥एतन्मते जाति
श्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद्गुणैस्त्रिभिः। क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश॥ जात्याद्यैरिति जा
तिगुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिरिति गुणक्रियाद्रव्यैः द्वाभ्यामिति क्रियाद्रव्याभ्यां यद्यपि गुणानामपि जात्या वि
रोधः संभवत्येव तथापि जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वात् गुणस्य त्रिभिरित्युक्तं। एवं क्रियाद्वाभ्यामित्यपि द्रष्टव्यं त
रूपमर्थः जातिनिरूपितो भेदश्चतुर्धा गुणनिरूपितस्त्रिधा पूर्वभेदभिन्नास्त्रिधा एवमन्येष्वपि [illegible] तत्र जात्या जा
तेर्विरोधो यथा। अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः सुभग कुरंगदृशोस्या
विधिवशतस्त्वद्वियोगपविपाते। अत्र नलिनीत्वकिसलयत्वादि जातेर्दहनत्वजात्या विरोधः। वियो
गातिशयेन गौरवात्वात्र दशाभासनात् एवमग्रेप्यत्र। जातेर्गुणेन यथा गिरयोप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोब्धयो
प्यगभीराः। विश्वंभराप्यतिलघुर्नरनाथ तवान्तिके नियतं। अत्र गिरित्वादिजातीनामनुन्नतित्वादिगुणा
विरोधः। वर्णनीयातिशयविवक्षयानुपराहारः। विश्वंभरेति तु न जात्युदाहरणं जातेः क्रियया यथा। प

२० षां कं च परिग्रहप्रणापितां संप्राप्य धाराधारास्ताद्गाः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराज्ञोति चातेषां सं
गासंगसञ्जमनसां राशीत्वया अपनीतेपांसूनां परलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकं अत्र धाराधरत्वजाते
ति रनुरागस्नेहपरागक्रियाभ्यां विरोधः तैलोहित्य चैकरागया धीकत्वाद्विशेषः स्वमयेऽव्यविरोधकृत्यः तां
ज्ञात्वस्यानुरागेन विरोधस्य पद्यास्यान अनुग्रहहरणत्वप्रसंगात् जातइक्यन यथा सृजति जगदि
दमवति च संहरति चेहलयैव यो नियतं अवसरवशात् शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदं अत्र वशाकृ
त्वन्नाते जनार्दनेन द्वेकत्वात् विरोधः। गुणास्य गुणेन यथा सततं मुसलासमकावद्धरगहकमेघटनवान्ने न
पेते हि जयप्रत्यानां कविताांसति भवति करोः सरोजस्तु कुमाराः। कठिनत्वसुकुमारत्वयोर्विरोधः। गु
णास्य क्रियया यथा पल्लवमपि रवलवचनेद्दहति तरोमानसं ससतत्वविराः परुषमपि सुजनवाक्यम
लयजत्वरसवत्पमार्द्रयति अत्र पल्लवपरुषत्वयोर्गुणयो दहनमार्द्रक्रियाभ्यां विरोधः। पश्चावाम राम
ङ्कातुं आहर्षस्य सर्वतः पुरत एव दृश्यते पाञ्चतानम् नयति च स्तुवाः दृश्नापि मुजयाने भाजनंको २०

शब्देनाविवक्षणात् । गिरयइत्यादितथैवोल्लेखं गुणस्य द्रव्येण यथा अम्भोवाडवः कृद्धाम दृप द्धौ सो म न्मार्गेण ।

वमालिवनमालिनः क्रमः । अत्र दृष्टौ नैगमनं क्रियया गमनाभाव भुजभाजनस्याभावाभ्यां गच्छत्वपाति
रिक्तस्यैव गुणस्यानर्गलत्वप्रातिपाते । अत्र भूजलाभोजहलाभिज्ञाताः सभागीवः सत्त्वमपूर्वसर्गः । अत्रैभोज
हलाभिज्ञातत्वस्य गुणस्य स्यन्दो वाद्रिणा द्रव्येणाविरोधः । क्रियायां क्रियया यथा । परिच्छेदातातः सकल
वचनानामविषयसुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथपानगतवान् । विवेकप्रध्वंसादुपचितमहोमोहमा
समोहहेनाविकारः को ध्यंतर्जं दयति च तापं चततस्तु तो । अत्र जडयति चतापंचतततेइति क्रियया विरो
धः । क्रियया याद्वैक्षणाययथा । अप्यवारामकोनिलयइतिरत्नाकरइति भ्रितोस्माभिः सूक्ष्मा कवलितम
नोभिर्जलनिधिः । इदं कोज्ञानीमेनिजकरसुटीकोदरगतेत्वणास्वंनतोम्यतिमिमकरमापास्यतिमुनिः ।
अत्र यानक्रियायाः कमाभूतेन न जलनिधिना विरोधः । यद्यपि न त्वनिधाना बद्धत्वनन द्रव्यविरो
धोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाम्बुधिपरतया समर्थना यद्व्यस्य द्रव्यणायथा । समद मतंग
जमदजलनिस्यंदतरंगिताः परिष्वंगात ह्नितिल कत्वपितदर्जुषि शोकरसुडापगापिकालिंदाः । अत्र

ति

२१ गंगायमुनयोर्विरोधः॥ ॥स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनं स्वत्वं च स्वमात्राश्रितत्वं न तु सा
५१ श्रितत्वमात्रमतो न साधारणधर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः रूपशब्देन वर्णः संस्थानं चोच्यते उदाहरणं॥ प
श्चार्द्धं प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैरासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां
विधून्वं घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुंडस्तुरगो मंदं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थि
तः क्ष्मां खुरेण॥ अत्राश्वमात्रगतयोः क्रियासंस्थानयोर्वर्णनं॥ ॥व्याजस्तुतिर्मुखे निंदा स्तुतिर्वा
रूढिरन्यथा। मुखे निंदावगतौ पर्यवसाने स्तुतौ वा मुखे वर्णने निंदायां पर्यवसाने तद्व्या
जस्तुतिर्वाच्यमित्यर्थः। कथमुभयोरनेनाभिधानमिति चेत्। आद्यस्य व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणा
त् अन्त्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिः। तत्राद्या यथा हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो ल
मर ज्जावर्जनमन्तरेण रमामन्यत्र संदृश्यते· यस्त्यागं तनुते तरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः राम
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः स्पष्टोऽन्त्यो यथा हे हेलाजितबोधिसत्त्व २१

पर:

वचसां किं विस्तरैरेतोपधेनास्तित्वस्य रशाः परहितापाने गृहीतव्रतः। तच्च स्वांप्यज्ञनोपकारघटनावैमुख्य
लघ्यायशोभारप्रोद्वहनेकरोपि यथा साहायकं पन्नगेशः। अत्रोपकारवैमुख्यपर्यवसानं ॥ ॥
सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकं। या तु शब्दस्य एकार्थाभिधायकं परं पतत् सहार्थान्वयबलो
द्भूतेन कार्यार्थाभिधायकं सा सहोक्तिः। चेत्यमेघो गच्छत इत्यादौ तु शब्दस्य त्वेवाभयाभिधानं यथा सहदि
ग्नहसिताः सा हिंदोहराः सासरइसं सहमरीवलयहिवाह धारतगेलंतितुह सुहत्त्वविन्त्याएंताग्रग
मा स्थितिगिराएसहत्व्रतराजुल राएडुबलानोविदाँ अत्र होधैल्यादानांश्चाभारिभिरन्वयः सा द्वारिव
शाद्वः द्विवसादिभिस्त सहान्वयबलात् ॥ ॥ विनोक्तिः सा विनान्येन यत्रान्यः सन्नसेतरः ॥ सन्न
शोभनानेनाशोभनं इत्यर्थः। तनकेन विद्धिमा कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा प्रतिपाद्यते
सा विनोक्तिः। तत्राशोभनत्वं यथा: अरसविनिशायाविनाशायाशाशिनासापिविनाम हत्तमाः। उभ
येन विनाम नाभवस्फुरितं नेवचकास्तिकामिनोः शोभनत्वं यथा मृगलोचनया विना विचि

२२ त्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भभात्स्मरतघुतिसुहृद्राशयोयं सुहृद्भ्यः नेन विनानेरेंद्रसूनुः। अत्र चमरगलोच
नयाद्दृष्टसुहृद्दिशा एवं च विनानेरद्रसूनोर्विचित्रव्यवहारप्रागल्भ्यत्वेवं द्रसुंहृद्राशयत्वस्वरूपं शोभनत्वमु
क्तं।।।।परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः। परिवृत्तिरितिलक्ष्यलक्षकारनिर्देशः। सर्वाचार्याणा
तथैवोद्दृष्टादर्शनात्। एतानलक्ष्यलक्षणासेरहः। समासमैरितिविभागः। विनिमयो हि केन चिद्दत्त्वा
न दत्त्वा कस्यचिद्ग्रहणं। तच्च क्वचित्समेन समस्य। क्वचिदसमेनासमस्य। अन्यत्समपि द्विधा। क्वचित्न्यूनेना
समस्य। क्वचिदुत्तमेन न्यूनस्येति त्रिविधयमित्यर्थः। समत्वं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्यां। तत्राद्यं यथा
लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं मतं लास्यं दत्त्वा श्रयति भृशमामोदमसमं। लतास्त्वध्वन्यानां
महरहशमनाराय सह साहृदत्याधिव्याधिव्यभिरुदितमाहव्यतिकरं। अत्र प्रथमार्धे लास्येन तया देयत
या समस्यामोदस्य। द्वितीयार्धे उपादेयतया उत्तमस्याहशोष्या। आधिव्याधीनामनादेयतया न्यूनानां विनि राम
मयः। अन्त्यं यथा नानाविधप्रहारैर्नृप संप्रहारे स्वीकृत्य राजन् तानि नादत्वतः प्रहारानेद्रमारि २२

वीरविसरेणावसुंधरेयं निर्विप्रलंभयरिरंभविधिर्विता र्गा। अत्रोत्तमपावृत्सुधरयान्मूनानां प्रहारारांगाविनिनि
यः॥ ॥ प्रत्यक्षत्वाद्व यद्भावाक्षिप्ते भूतभाविनः। तद्भाविकं। भूतभाविन इति हृद्यानकमेधारय इत्यविरोधः। भूताभा
विनोभावापन्नस्य त्वाद्भावाक्षिप्ते प्रत्यक्षतयाभिधायते तद्भाविकं भावः कवेरभिप्रायो निश्चयादि प्रतीतिविष
यकोत्रास्तीति व्युत्पत्तेरित्यर्थः। उदाहरणं। आसीदंजनमत्रेति पश्यामितवल्लोचने। भाविभूषणसंभारांसाक्षा
त्कुर्वेतवाकृति। अत्र श्वो धे भूतस्यांजनस्य उत्तरार्धे भाविनो भूषणसंभारस्य प्रत्यक्षतयाभिधानं॥ ॥का
व्यलिंगं हेतोर्वाक्यपदार्थता। अत्र विवक्षितविवेकेनेह तुवचनकाव्यलिंगमिति लक्षणं। वाक्यपदार्थतेति
विभागाय। वाक्यार्थता पदार्थता चेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थता यथा वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरापु
रारेन प्रायः क्वचिदपि भवंतं प्रणतवान्। नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेप्यनतिभाक् महेश क्षंतव्यं तदिदम
पराधद्वयमपि। अत्र पुरा क्वचिदपि नाहं भवंतं प्रणतवानित्यग्रेप्यहमनतिभागित्यवांतरवाक्ययोरर्थौ
नमनमपराधे हेतुः। अनेकपदार्थता यथा। प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैर्ललितशिरीष

२३ पुष्पहननैरपि ताम्यति पतत्। व पुष्पिव धाय तोऽत्र तव भा स्त्रमुपक्षिप्यतः पततु शिरस्यकोऽयमरउ इत्येवमुक्तः। अत्र
23 त्वशास्त्रोपक्षेपो भुजपाते हेतुः। न चायं वाक्यार्थः। शास्त्रमुपक्षिप्यते स्वावन्मात्रस्यावाक्यार्थत्वात्। तत्रैव पुष्पिव धा
यशास्त्रमुपक्षिप्यत इत्यस्यापि न वाक्यत्व· विशेषणत्वादि तिलदर्पस्यापि हेतुत्वेनान्वयवाक्यार्थस्य हेतुत्वमिति एकप
दार्थतायां भस्मोद्धूलनेन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपरंपरां गिरिसुताकान्तालयालंकृतिं अद्याराध
नतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे। अत्र महामोहत्वेन सु
खालोकोच्छेदिता हेतुः तच्च समासादेकपदार्थ एव· अर्थान्तरन्यासे तु तस्य तदोपनिबद्धस्य हेतुत्वे पर्यवसानं। इ
हेतुसाध्योरेव हेतुविभक्त्यादिना हेतुतयोपनिबद्धा इति तयोर्भेदः॥ ॥पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः। वाच्य
वाचकाभावविनिर्मुक्तेनावगमनव्यापारेणार्थाद्वाच्यस्यैव यदभिधानं तत्पर्यायोक्तं पर्यायेण भंग्यन्तरेणाभिधानात्
ध्वनेस्तु न वाच्य एवार्थो विषय इति ध्वनो भेदः। उदाहरणं यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्झिता मदेनैराव राम
णमुखे मानेन हृदये हरेः। अत्रैक एवार्थः ऐरावतशक्रौ मदमानविमुक्तौ जाताविति व्यंजनया मदमानाभ्यां त २३

योरधिकरणयोर्निवासप्रीतिहृजितेत्यभिधया च प्रतिपाद्यते· तेन च परैर्वोच्यते तैरेव व्यंग्यं· नन्वप्रतिपन्नस्यैव प्रति
पत्तिरफलेति किं व्यापारद्वयेनेति वाच्यं· यतो यथा व्यंग्यं तथा नोच्यते· प्रकारद्वयाभेदात्· एकरूप एव वस्तुनि प्रकारभे
द एव कथं स्यादिति चेत्तु पपाद्युक्तं गाविचलति निर्विकल्पकसविकल्पकयोः एक एव वस्तुधर्मस्ताभ्यां विषयीक्रियते·
न पुनर्वस्तु निर्विकल्पकविषयस्तथैव सविकल्पकेनापि विषयीक्रियते। भिन्नत्वसंसृष्टत्वाविषयकं निर्विक
ल्पकं· भिन्नत्वसंसृष्टत्वप्रकारकं तु सविकल्पकमिति॥ ॥उदात्तं वस्तुनः सपत्नीसंपत्संपत्समृद्धियोगः न तु त
स्यैवातिशयः। उदाहरणं मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचल
द्बालांघ्रिलाक्षारुणाः। हारा द्राडिमबीजशंकितधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तद्दानलीलायि सं ब
तं अत्र विद्वद्भवनस्य मुक्तादिधनसमृद्धियोगः॥ ॥महतां चोपलक्षणं। उपलक्षणं अन्याभावो ऽप्यौद्धत्यानामपि।
तरप्युदात्तमित्यर्थः। उदाहरणं तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवचनानुपालनव्यसनी। निवसन्बाहुसहा
यश्चकार रक्षःक्षयं रामः। अत्रैतादृशो महिमारण्यं यस्मिन्नरामो दंडकायावशानीयापाप्यागनव्यत्ररामगतउ

२४ ग त्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं तस्य प्रधानत्वाद्विच्छित्यन्तराभावान्न किं विषयोपमलंकारस्य परे स्याद् इति वा
च्यं नन्वत्र वीरो रसः प्रधानं तस्य हा[?]त्वात ।। ।। तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत । समुच्चयोसौ । तत्सिद्धिहे
तौत स्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य साधके समाधायकवत्तुल्यकक्षयोः कारणयोरुपादानं यत्र तु तुल्यकक्षयोरिति विशे
षः । हहहा रणां दुर्वाराः स्मारमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनो त्सुत्सुकं गाढं प्रेम नवं वयोतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्म
लं । स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोक्षमो नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्यत्र पाठे अत्र
स्मारमार्गणा एव विरहासहत्वं कुर्वंति । ततोधिकं प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तः एषा स्वोत्कलस्वराः समुच्चयः स
द्योगोऽसद्योगः सदसद्योगश्च पर्यवस्यतीति पक्षेन विनष्टप्रकले त्रितास्त इत्युक्तं तथा हि कुलममलिनं भद्रा मू
र्त्तिर्मतिः श्रुतिशालिना भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखंडितं प्रकृतिसुभगा ह्येते भावाश्चमामिरयं
जनो व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवांकुशाः । अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदा राम
हरणे स्मरमार्गणादीनामसमीचीनानां [?] शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं २४

मुखमनस्त रं स्वाकृतेः प्रमुर्धन परा परत्ः सततदुर्गतः सज्जनोत पांगता गतः स्वलोमन सि सूक्ष्माल्यानि
२ तया मेअत्र स र स तार्थागः दुर्जनस्या सत्वात्। माहीना सत्वात। एष्या ख्रिस। पूर्व ह्र स्छित्या द्विविशेषरोन
धूसरत्वाद्दिनात्यत्रा प्यस्त म्पवत्क मिति समुच्चयो तरमा हा सत्वन्यायुगपद्यारगुणाक्रिया ः अत्र गुर्त्ताक्रिया
श्च तिविग्रहेस्त रव्या विशेषस्या विवक्षणात विशेषविवक्षाविरहणाच सजातीयवद्विना तो पस्यापि
योगपद्यस्य लाभात गुणो च क्रिय च गुणा क्रियचपुगपत्स्वतः सत्रिरूपः समुच्चयः। तत्र गुणयोर्यौ
गपद्यं यथा। विरचित सकलारिकुलं तवबलमिरमभव राम्ये विमलं चायवलमुखानिनराधिपम
लिनानि च तानिजातानि। अत्र विमलत्वमलिनत्वयोः क्रियपयोर्यथा। अयमेकपदे तया वियोगः प्रि
यया चोपगतः सुदुःसहोम। नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः। अत्रोपगतोभ
वितव्यं चेति क्रियेयोः। गुणाक्रियायर्यथा कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात सितपंकरुहसोदरश्रिवष्टः
पतितं सपद्युपतीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कराक्षैः। अत्र कलुषत्वपतनयोर्गुणाक्रियायाः। अत्र के
मा

२५ ष्टितत्वे वैयधिकरण्य एव समुच्चयद्वयाहतत्वमुक्तं धुनोति वासितं तनुते च कीर्तिमित्यादौ समानाधिकरण्ये
25 पि दर्शनात् केचित्तु समानाधिकरण्य एवायमित्याहुः तदपि न सम्यक् रूपातायातिम्भवानरतानि
तो ससाधुवारा ध्यसुराः सुरालय इत्यादौ वैयधिकरण्येपि तद्दर्शनात्॥ ॥एकं त्वक्रमेणानेकस्मिन्पर्या
पः एकत्वेन विवक्षितं वस्तु यत्र क्रमेणानेकस्मिन्भवति क्रियते वा स एकः पर्यायः अत्र क्रमेणेति स
मुच्चयव्यावर्तनाय। प्रयोजनकानि हेत्वान्तरैर्यो भवति करोति पर्यायेन तु स्वाभाविकत्वात्स्वाभाविकत्व
हृष घस्मराः केउ कालकूटवा सस्याः स्वाभाविकत्वेन भवतां स्वचानुहरणात्वापत्ते तत्राद्योपर्यायस्य
स्थितिरियमवकालकूटकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदापादितप्रागल्भ्यं वे स्यहृदये ह्यघल्लस्मराणां केठधु
नावसति वा विपुनः खलानां अत्र कालकूटस्य वस्तुन एकस्य क्रमेण कृत्तवास प्रयोजकं किंचिदपि नोक्तं द्वि
तीयोपयाग्योगाभागस्यजतितन्तु ता सवतेम ध्वभागः पश्चामुक्तास्तरलगतयः संश्रितालोचना राम
भ्यां॥ धत्तेव त्वः कुचसंविवृता महद्वीपं तुव क्रान्त ह्रात्राणां गुणाचि निम्नपः कम्पितायो वनेनात्र यो २५

वनेनेति प्रयोजकनिर्देशः। वलीतात् साहरष पोर्व्युत्क्रमो द्रष्टव्यः। न केवलमयं वास्तविके एकत्वे किंत्वारोपितेपि
यथा विवाह एव रा॥ स्तिते विपूर्वमरक्ष्यत अधुना हरपत्ववमरागशावाञ्छिल स्यते अत्र प्रयोजकानिर्देशः स्फुट
एव। रागस्य रागार्थस्यत्वा ष्टैलोहित्यात्मकतया हृदयेनु स्नेहाद्यात्मकत्वेन भेदेप्यैकत्वस्याध्यवसानान्नैकत्वविरुद्धा
विरोधः॥ द्वितीयो यथा तत्ता तासिरि सहोअरश्च ग्गाहरताम्मि हि अअ म फ़रसं। विवाहरे पिआ शासिणा वेसिअं
कुसुमबाणेण॥ अत्र कुसुमबाणेनेति प्रयोजकनिर्देशः॥ ॥ अन्यस्तत न्यथा। अनेकमेकस्मिन् क्रमेणाप
द्भवति क्रियते वा सोन्यः पर्यायः इत्यर्थः॥ पूर्वं द्व्याख्येयं। तत्राभवत्यर्थे यथा॥ मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतम
होप्रथमं पृथु व्यनक्ति। अथ कथयति मोहहेतुमंतर्गतमिव हालहलं विषं तदेव। अत्रैकस्मिन् खलवचसि
क्रमेणामृतत्वजनेविषकथनेनचन प्रयोजकनिर्देशः क्रियतेत्यर्थे यथा। तहे रहनतमिनिमंहिरमि हलंब्बावका
शा हिवःसाधेनुजनरतानरंतिकरितामिमताघनेमाघराः। सस्तुरामु सलध्वनिः कलमिरसंगीतकं यौवितामा
श्वपि हिवसेहि हूं तोपमिपतीमर्मि समारोपितम अत्रैकस्मिन् हिजनहृदलनाविरा घोरनकया हिवसेरिति

२१ प्रयोजकनिर्देशः नेच पंपरिवृत्तिहानो पादूनेयोरविवक्षितत्वात॥ ॥ अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्व
२८ चः। यत्सेसंबंधः सत्तत्पत्तित्वविपत्तावृत्तित्वचतिरूपत्रयवान् हेतुः साधने व्यापकत्वाभिमतस्य पक्षेऽयोगव्य
वच्छेदो व्यापकसंबंधपर्यवसन्नः साध्यं तदुभयवचनमनुमानालंकारः। यथा। यत्रैतात्महरोंचलदृशो व्यापा चलं
श्रु रयैतिवंथ नेत्रैवपतंति संततमसीपमं स्पृशामार्गणाः तच्चक्रीकृतचापमंचितशरप्रेरवत्करः क्रोधनो धावत्यग्र
त एव शासनधरः सुसंस्मरासां स्मरः। अत्र पूर्वार्धे साधनस्य उत्तरार्धे साध्यस्य वचनं प्रयोगश्चैवं एता
श्चक्रीकृतचापसरदुरोधावद्वितशारत्वात् षिध्येममनोभवाः संततं तन्निपतन्मर्मभेदित्वात् आकलसद्
व्यापारकस्थानत्वात् इति न त्वत्र पूर्वं साधनवत्साध्यस्यापि वचनं संभवति यथा मधुविष्णुतिवाचियो
षितो मित्यादि तत्काव्यसामान्यत एतदुक्तं नतु विशेषतः इति [illegible] तातत्न्यमातवैपतरिधा पत सख्या
ख्यातदूतिस्मरतः। घघाघनो पात्रन्तत्प्यातेनो मायेने स्पर्धीः तथा च केनापि कर्णौनिमीवुत पातदृ। केतेने राम
दोषायेननतोन्वयाच्चेत्साध्या नेसव्याधातइत्यर्थः। प्रथमसाधितस्यावस्तुनो व्याहृतिहेतुत्वात्तदुक्त २१

चेतसा ध्यातस्य पूर्वभागेनाहृष्टत्वे वैचित्र्याभावादिति ॥ ॥ विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।
साकूतैः साभिप्रायैः उक्तिरर्थाद्विशेष्यस्य उदाहरणं महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति ल
ब्धकीर्तयः । न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुं । अत्र महौजस्त्वादिविशेषणानि प
रानभिभवनीयत्वाद्यभिप्रायकाणि । न च वाच्यमपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभिधानादर्थसिद्धं पुष्टार्थत्वमिति दोषा
भावमात्रतया कुतोऽलंकारमध्ये पठितोऽयमिति एकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामुक्तो दाहरणाद्बहु
पादाने वैचित्र्यमपीत्यनुभवसिद्धं न तु दोषाभावत्वमात्रमिति संप्रदायः ॥ वयं त्वालोचयामः तादृशैक
विशेषणोपन्यासेऽप्यलंकारत्वमुचितं अपुष्टार्थत्वविरहस्यापि निर्विशेषणतयाप्युपपत्तेरनुभवसि
द्धत्वाभावाद्वैचित्र्यस्य चानुभवसिद्धत्वात् यथा पुरे सप्तनिपह्न विसृपवनद्रुत्यादे ॥ ॥ व्याजोक्तिश्छद्मनो
द्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनं उद्भिन्नत्वमस्फुटस्य प्रकाशः तथा चास्फुटमपि वस्तुस्वरूपं कथंचिद्व्यक्तमपकेना
पि यदपह्नूयते साव्याजोक्तिः । न चेयमपह्नुतिः प्रकृताप्रकृतयोः साम्येन तत्स्वीकारात् । अत्र तु तदभावात्

३२ नच प्रथमं गूढस्यानंतरं प्रकाशस्यापह्नव इति सामग्रीभेदादेवापह्नुतिभेदाद् इति वाच्यं एवं विधे द्वयेपि विषये साम्य
संभवे ऽपह्नुतेरेवोपगमात् ननु यत्रापह्नवार्थं सादृश्योपन्यासः सा व्याजोक्तिः सादृश्यार्थमेव तु यत्रापह्न
वोपन्यासः सा ऽपह्नुतिरिति चेत् न । तत्रोभयत्राप्यपह्नुतेरेवोपगमात् । यदाहुः साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेया
त्वपह्नुतिः । अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेवाप्यपह्नुतिरिति । उदाहरणं । शैलेंद्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाह
स्तोपगूढोल्लसद्रोमांचादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासंगभंगाकुलाः । हा शैत्यं तु हिनाचलस्य करयोरित्यू[illegible]चि
वान् सस्मितं शैलांतःपुरमातृमंडलगतो दृष्टोवताद्वः शिवः । अत्र पुलकवेपथू सात्विके कल्पतया प्रकाशनाद
पह्नवितस्वरूपाविति व्याजोक्तिः प्रकाश्यते । वयं तु पुलकवेपथुभ्यां सात्विकाभ्यां प्रकाशितागूढावगातिस्मयोः
शैत्यकारणकातापकाशनेनापह्नुतत्वाद्व्याजापह्नुतिरियं । ॥ किंचित्पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत्प्रकल्प्यते । तादृगन्य राम
व्यपोहाय परिसंख्या तु सा मता । तादृक्तुल्यं व्यपोहाय व्यवच्छेदाय किंचित्कथितं सत् स्वतुल्यस्यान्यस्य व्य
वच्छेदाय यत्कल्प्यते सा परिसंख्या मतेति तिलस्तरां अन्यस्य कथनमन्यस्य व्यपोहाय कल्प्यत इति चेत् प्रमा

णान्तरेणावगतस्यैव वस्तुनः पुनः शाब्देन प्रतिपादनस्य प्रयोजनान्तराभावात् एष्ठ मप्ष्टष्टं चेति तु विभागः कथ
नं हि किंचित् प्रश्नपूर्वकं किंचिच्चातत्पूर्वकमिति द्विविधमित्यर्थः। ते द्वे अपि विधे व्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमान
त्ववाच्यत्वाभ्यां प्रत्येकं द्विविधे· तत्र प्रश्नपूर्वके कथनेऽव्यवच्छेद्यस्य प्रतीयमानता यथा किमासेव्यं पुंसां सवि
धमनवद्यं द्युसरितः किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः। किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति· अत्रान्यन्न ह्रीसविधादिव्यवच्छेद्यं प्रतीयमानं· तत्रैव वाच्यव्यवच्छे
द्यं यथा किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न ने
त्रं जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकं। अप्रश्नपूर्वके कथनेऽव्यवच्छेद्यप्रतीयमानं यथा· कौटिल्यं कचनि
चये करचरणाधरदलेषु रागस्ते। काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति· अप्रश्नपूर्वक एव कथनेऽव्यवच्छेद्यं
वाच्यं यथा। भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे। चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महतां
श्लेषेणाप्येषा संभवति· यथा विचित्रपुवरा संकराः खलसंयोगः शालिषु दृष्टरिः॥॥ यथोत्तरं चेत्पूर्वस्य पूर्वस्या

२८ र्थस्य हेतुतानतरकारणमालास्यात्तायथोत्तरमिति वा सर्वेषां मध्यात्राहुः। तेनोत्तरोत्तरं प्रतीत्यर्थः। उदाहरणं जितेंद्रि
२६ यत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते। गुणप्रकर्षेण जनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः। नन्वत्र
कार्यकारणभावालंकृतिप्रसंगेन हेत्वलंकारोपि लक्षणार्हः उक्तः। यथा यं भरोऽद्रेनः हेतुमतासह हेतोरभिधानम
दो भेदो हेतुरिति तत्किं न लक्षितइति चेत्। आयुर्घृतमित्यादिरूपस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवातेनन्वेवम
विरलतरलितनविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः। रम्योयमेति संप्रति लोकोत्कंठाकरः काल इत्यादौ प्रावां
काव्यरूपताभिधानं विरुध्येतेत्यलंकाराणामभावादिति चेत्। न कोमलानुप्रासेनैव तत्संभवात्। तत्किं हेत्वलंकारोना
स्त्येव के एवमाहुः कोद्यपास्तत्तत्रैस्याविति चेत्। सर्वोक्तं काव्यलिंगमेवेति॥ ॥ क्रियया तु परस्परं वस्तुनोर्जननेऽन्यो
न्यं। वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावो सम्भवात्स्यात्तत्प्रत्येव पौर्वापर्यपोह्य परसंभवादित्यतउक्तं क्रिययेति। ए
कक्रियाजननद्वारेणोत्पत्तिः। अविशिष्टं वस्तुतावद्रत्नानकल्प्य। तेन वैशिष्ट्यप्रयोजके कक्रियाजनके जनक राम
लोपचारः। तथा च मिथस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालंकार इति सारं। उदाहरणं। हंसाणासरेहिंसिरा २८

नंतस्तुनरपरं । अत्र प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानं न चमत्करोतीति असकृदित्युक्तं असंभाव्यत्वं तु वर्ठ

सारिज्जइ इन्न हसराणा हंसेहिं अम्हो सेविज्जइ एक्कअप्पारीलावरगहंअंति· अत्र प्रश्नोसारीकरतो नसरो हि
सयोर्मिथो जनकता ॥ ॥ उत्तरमात्र तातः प्रश्नस्योत्रयनं यत्राक्षिप्तेत तत्र वासति प्रश्न स ह्मघर संभाव्यमु
त्तरं स्यात्तदुत्तरं । यत्रोत्तरं प्रश्न वशामात्र शानुपान्नमपि प्रश्नवाक्यपरिकल्प्येतत देकमुत्तरं · प्रश्नस्रतिलोकाति
क्रांतगोचरतया ः संभाव्यपर सहकृत्यति वचं मत्कारित्वमिति मान्यैः अप्रसिद्धत्वमिति वृत्तं च प्रमाणां
तरागोचरविषयत्वात · अतएव प्रश्नपरिसंख्यातोभेदः । तत्र हिलोकसिद्धविषयस्योत्तरस्य प्रयोजनांतराभावेन
अन्यव्ययोर्हेतात्पर्यं । अत्र तु निगूढविषयतया वाच्य एव तात्पर्यविश्रामः तत्राद्ये यथा · वाणीअअ हत्थिस्ता
कत्ता अम्हाराव गय किंत्तीओं जाव लुलिआलअमुहा घरं मिपरिसक्कए सोण्हा । हस्तिदंतव्याघ्रकृ
त्तीनाम हम र्थी मृत्स्येनताः प्रयच्छेतिकेत्य वचनमेनेनोत्तरवाक्येनानुमा यतेस्त्रे च प्रश्नपरसूदवाक्य मात्र
परमिति प्रश्नाभावेप्यदोषः यद्वा · हस्तिदंतव्याघ्रकृत्तयस्तव संतीति प्रश्नवाक्यमिहोन्नेयं तस्मा हलंकारांतर
तरमेवात्तरं हितीयं यथा काविसमारह्वगाई किंलहइ जरा गुरता गगाही ॥ किसोक्कवस्तुकलत्तं कि उकवंजरवेला

३८ लोऽश्रो ऽत्रैरैव गत्यादैर्वैषम्यादिलोकाप्रसिद्धमेव प्रकाश्यते किमासेव्यं पुंसा सविधमनवद्यं द्युसरित्तटस्था
दिप्रश्नपरिसंख्यायां ऽन्यम्भवछेदस्तात्पर्यं ऽत्र तु वा ऽस्त्वेति ततो भेदः॥ ॥कुतो विलम्बितः सूक्ष्मोऽप्यर्थो न
सम्प्रकाश्यते। धर्मेणाकेनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मपरिच्छन्नते कुतो याति ऽनाकारादिर्निर्गिरा · सूक्ष्मस्तौ स्ताम्मति
सेव यः तत्र रूपादेरन्यथात्वमाकारः ततो यथा · वक्रस्यादिः स्वरबिन्दुप्रबन्धे दृष्टाभिन्नं कुंकुमं कापि कण्ठ
पुस्तं वतस्याव्यंजयन्तीव यस्या यागोऽस्मित्वा खंडूलखालिलेख अत्र कण्ठकुंकुममेव दलत्तरोनाकारमाल
न्ते तपुरखापितसख्या सखीहस्तेख दूलेखालिखनेन वैदग्ध्यादभिव्यंजितं पुंसामेव यागो ऽकपारास्य
योग्यत्वात् चेष्टाविशेषइंगितं तेन यथा। संकेतकालमनसं विदग्धं ज्ञात्वा विदग्धया। हस्तेन नेत्रार्पितकस्त
लालापद्मं निमीलितं। अत्र नेत्रोल्लासहरूपेणेंगितेन लक्षितः कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या
निशासूचकेन पद्मसमीलनेन लीलया प्रकाश्यते॥ ॥उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः। प राम
रावधिरिति · परः पर्यन्तभागो गाढस्यप्रदस्य वा। नाधिरुत्कर्षसीमा यस्या तेन पर्यन्तभागो यत्र सर्वो २९

त्कृष्टरूपयोः। धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्तेः। यथा हाहरणो। राज्ये सारं वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौ-
धः सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम्॥ ॥ भिन्नदेशतया स्यातं कार्यकारणभूतयोः। युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्या-
तिः सा स्यादसङ्गतिः। अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोपकारकं न तु दृष्टयगपि विवक्षितार्थ्यो। युगपदिति स्वरूप-
निर्वचनेतेन कार्यकारणभूतयोर्धर्मयोर्यत्र भिन्नदेशतया सप्रतिपादनं सासङ्गतिः हेतुफलयोरग्निधूमा-
द्योरिव प्रसिद्धायाः समानदेशत्वरूपायाः सङ्गतेः परित्यागात्तथाप्रतिपादनं चकारणात्तरेभ्यो वैलक्षण्या-
त्। यथा हाहरणो जस्स सव्वगोत्तस्स सव्वस्सणाभरणाउ तज्जणो अलिअं रेत सव्वस्सं कवाले बहुणा विव्वस्सा॥ सव
सवत्तीणो स्पष्टनत्वयं विरोधालंकार एव हेतुफलयोर्वैयधिकरण्यस्य विरोधरूपत्वादिति चेत्। न वैया-
विरोधः धिकरण्यं ह्यसङ्गतिनिष्ठस्यैव विरोधबाधिको वैयधिकरण्येन तत्र विरोधप्रतिभासनात्तन्न्वेवमपि प्र-
तीयमानो विरोध एवालंकारः स्यात् न तु तद्बाधिकाऽसङ्गतिरपि सा स्यात्। न च वाच्यं समानाधिकरण एव
विरोधो विरोधालङ्कारनिर्वाहको न तु व्यधिकरणोऽपीति लक्षणसामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति मैवं सा

३० मान्येनोक्तस्यापि विशेषएव पर्यवसानातान्यप्रकारविनिर्मुक्तएवरेशेनुत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य वा
संगतस्य लंकारोऽपवादकइति स्वधिकरणविरोधस्यापवादकाततयामस्मिन्न विरोधे विरोधालंकार इति । अ
30 तएव तथैवोदाहृतं ॥ ॥ समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः । इष्टान्तकारणादन्येनउपहृतः कर्त्ता यदक्लेशे
न कार्यं करोति स समाधिः सम्यगाधिः समाधिरिति व्युत्पत्तेः । उदाहरणं मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितं । तयोस्त्कल्यकस्वाला विहान्न समुच्चयालंकारोऽत्र सत भावः ॥ ॥ समं योग्यत
गो यायदि संभावितः क्वचित् ॥ योग्यता आनुरूप्यं संभावितः सर्वैः सम्मतः । तेन इमनयोः समुचितमिति योग्यतया सं
बंधस्य निपतविषयमध्यवसाने त्वेतत्रा समं नामालंकारः । योग्यता च प्रकर्षनिकर्षाभ्यां तत्र प्रकर्षेणाय था
धातुमिल्यातिशायनिकवस्तुनि मवामगास्साहूप रवीपयमनुपमोरत्त पयः स्मरस्य जातेवात्स हशमन
योः संगतं पन्नेरतश्रृंगारस्यापनतमधुनाराज्यमेकातपत्रं । निकर्षेणाय था चित्रं चित्रं बत बत महत्चित्रमेत राम
द्धि चित्रं जातोऽहं वा उचितरचनासंविधाता विधाता । पन्निंबानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्याः ३०

केवलं न कृत्स्नो कोविदः काकलोकः॥ ॥ क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवा
नर्थश्च यद्भवेत् गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये। क्रमेण च विरुद्धे यत्स एष विषमो मतः॥ द्वयोरत्यंत
विलक्षणतया पत्र क्वचिद्योगो घटनां नोपैति किंत्वनुपपद्यमानतयैव प्रतीयते स एको विषमः पद्यं क्वचित कार्यमा
रभमाणः कर्त्ता बलवत्कारणात्तत्क्रियाविष्टंभात्तत्क्रियाफलं न प्राप्नोति प्रत्युतानिष्टं विषयमासादयेत सद्वितीयः
यत्र क्रियाफललाभेपि कारणायोगेरो क्रियेव विरुद्धे भवतः तेउक्ता एव तुर्यो विषमो॥ सर्वत्र समघटनाया विपर्यया
त्. तत्र प्रथमो यथा शिरीषादपि मृद्वंगी क्वेयमायतलोचना स्वयं क्व च कुकूलाग्निः समहो मलयानिलः द्वि
तीयो यथा सिंहिका सुतसंत्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः अत्राला द्वि
ष्टफलाभावे चानिष्टप्राप्तिः सद्रूपः तृतीयो यथा सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा त
मालनीला शरदिंदुपांडु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते चतुर्थो यथा आनंदममंदमिमं कुवलयदललोचने ददा
सि त्वं विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे अत्रानंदस्य नशरीरतापस्य क्रियाविरुद्धे एवं विभागात्प

३१ लसत्ता परः। तेन संबंधिनोरानुरूप्याभावात्मकस्य विषमस्यान्येपि भेदा भवंति। तत्रावयवावयविनोर्वैरूप्यं यथा। वि
पुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये। मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकत
यैकया दृशा। एवमन्यत्राप्यूह्यं॥ ॥महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात्। आश्रयाश्रयिणोस्स्यातां
तनुत्वेप्याधिकं तु तत्॥ वर्णनीयोत्कर्षापेक्षया यन्महत्स्याश्रितविषयेतरपेक्षया तनुरप्याश्रयो महीयान् स्या
त् महाप्यस्तत्पाधिवर्ण्येते महत्त्वाश्रयविषये आधेयपूर्वं तथा वर्ण्येते तदुभयमधिकालंकारः। तत्राद्ये यथा। अ
हो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम्। माति मातुमशक्योपि यशोराशिर्यदत्र ते। अत्राश्रयस्य भुवनत्रयस्य म
हत्त्वापवर्णनं द्वितीयं यथा युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगंति यस्यां सविकाशमासत तनौ ममुस्तत्र न कैटभ
द्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः। अत्राधेयभूतानां मुदां महत्त्वं विवक्षितं॥ ॥प्रतिपक्षमशक्तेन प्रति राम
कर्तुं तिरस्क्रिया यातदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते। अपकारिणमपि विपक्षं साक्षात्प्रतिकर्तुमशक्तेन केन ३१
नापि तदाश्रयस्य तिरस्करणं तमेवोत्कर्षयितुं तदुच्यते प्रत्यनीकं प्रतिनिधितुल्यत्वात्। यथाऽनीकेऽभियोज्येऽशक्तेन

त्स्यति निधिभूतः कश्चिन्निगूढमभियुज्यते तस्य हापि प्रतियोगिनि विजेये ऽशक्ते न तरम्यो ऽन्यो विजीयत इत्यर्थः।
तहापत्वं च सामान्यात्संबंधेन परंपरासंबंधेन चेति द्विविधमेतत्· तत्राद्यं यथा त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुंदर भवत्य
नुरक्ता· पंचभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः। अत्र कामिन्याः कामिनश्च सामान्येन स्वस्वामिभावः
संबंधः। द्वितीयं यथा· यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः। कांतवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरि
न्दुमधुनापि बाधते। अत्र यत्परार्थेन मुखस्यावयवावयविभावः संबंधः तेन चंद्रस्य सादृश्यपलक्षणा इति परंप
रासंबंधः।।।। समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते· निजेनागंतुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतं। निजं स्वा
भाविकं· लक्ष्म निगूहनोपसाधारणाचिह्नं तद्गूहेण केनचिद्वस्तुना बलवत्तया यत्किंचिद्वस्तुगत्येवति रोधा
यते तन्मीलितालंकारः। तच्च द्विधा लक्ष्मणः क्वचित्स्वाभाविकत्वात्क्वचिदागंतुकत्वाच्चेत्यर्थः तत्र स्वाभावि
केन लक्ष्मणा मीलितं यथा· अपांगतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो विलासभरमंथरा गतिरतीव कांतं मुखं।
इति स्फुरितमंगके मृगदृशः स्वतो लीलया तदत्र न मदोदयः कृतपदोपि संलक्ष्यते। अत्र दृक्तरलतादिस्त्रिग

३२ स्यस्वाभाविकलिंगसमानंवत्तिरोधेयेनमेस्तनतच्चाप्येतदुपलंभात् । अगंतुकेनलक्षणायथायेकंदरस्तुनिवस
32 तिसरस्तीहिमाद्रेस्त्वतपातपांह्ला कितक्षियेविवक्षाहिपसत्तामप्यंगामुत्पुलकमुद्वहता सकयंतेषामहोवतमियानकुशो
प्यभिज्ञः । अत्र अकपपुलकेऽअंगस्यतिगोरमाद्विकरस्तनिवाससामर्थ्याधिगतशीतरूपकारणस्यागंतुकस्वेनात्मकी
पभूतयोस्तयोरयोगंतुकत्वमर्थः समानतावेतश्चापितयोरुपलंभात् ॥ ॥स्थापनं । पोह्यतेवापिपयापूर्वपरं
परंविशेषणतातपायत्रवस्तुस्यैकावली द्विधा । स्थापनेविधिः अपोहनेनिषेधः यथापूर्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः
तेनपूर्वंपूर्वंवस्तुप्रत्युत्तरस्यवस्तुनोयत्रविशेषणतयाग्रहणंस विधिः अत्रवातथानिषेधः सा द्विधाएकावली
विशेषणतयाविधिरितस्यविधेर्विशेषणात्वमित्यर्थः । एवं विशेषणतया निषेधोपि कश्चित्तु पूर्वकालविशेष
णतयास्थितंवस्तुपरंविशेष्यत्वायत्रस्थाप्यते । योत्यतेवासैकावलीतिसूत्रार्थइत्याह । ननुपूर्वपूर्वंप्रतिपद्यान्तरस्य
वस्तुनइत्यादि प्रकाशविरुद्धं तत्र विधौ यथा पुरारातिवधस्यासवर्णागानानिवरांगानामरूपपुरस्कृतागकरूपमनुन्मीलि राम
तसद्विलासमस्त्रविलासाः कुसुमायुधस्यास्त्रपुराणामगानास्तासामगाविशेषकरूपामुखेनरूपतस्यविलासा ३२

स्तेषामस्फुटत्वमिति क्रमेण विशेषणानां पाविधिः निषेधो यथा न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्
पदं। न षट्पदोसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः॥ अत्र जले पङ्कजस्य तत्र षट्पदानां तत्र गुञ्जित
स्य तत्र चापि मनोहारिताया विशेषणतया निषेधः॥ ॥यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः। स्मरणं। अत्रार्थस्य स्मृ
तिः स्मरणालंकार इति लक्षणं। यथानुभवमिति स्वरूपाकारदर्शनं दृष्टे तत्सदृशे इति तद्धेतुसंस्कारोद्बोधहेतुर्नि
वैलक्षण्या र्देशः। अदृष्टे हि स्मृतौ पलक्षणं तस्य हि अन्यादृशस्मृतेर्विसदृशाभावेनालंकारत्वाभावात् अवच्छेदकतया लक्षणा
न्तर्गतमेवेतत्। तद्धि वाक्यार्थः केनचिदाकारेण नियतापदार्थकरावित् केनचित्प्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस
स्कारोद्बोधहेतोस्तत्समानधर्मदर्शनेन स्मृतिपदमनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यत इति तत्स्मरणालंकारः। स द्विधा एतज्जन्म
नि जन्मान्तरे वानुभूतस्य स्मृतेः। क्रमेणोदाहरणं। निम्नानि कुहरेषु यदंभः प्लावितं चलदृशोलहरीभिः त
द्विकुर्वत इतः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकर्दमितानां। करजुक्षगहित्वन् सा अस्यपद्ममुहुर्विनिवेशितमास्तर
स्य संभरिरूपं वचनरतास्स्वगामहकाराहस्स सेरामवं। स्पष्टं॥ ॥भ्रान्तिमान् अन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने। अत्राप्य

३३ न्य संविद्धितिलक्षणा· तत्तुल्यदर्शन इति हेतुर्दर्शनात् [illegible] अन्येति पदार्थपरामर्शात्ता तद्धि स्मने वाप्र
33 कारशीकं निर्दिश्यते तथा च तत्तुल्यमपर्यादिहाप्राकरणिकं लभ्यते· तेन प्राकरणिकस्याप्रकरणिकतु
ल्यस्य दर्शने सति यद् प्राकरणिकत्वेन ज्ञानं स स्मृतिमान् इत्यर्थः· न च रूपके निगीर्याध्यवसानरूपाया
मतिशयोक्तौ चातिव्याप्तिः तत्र वस्तुतोन्यमाभावव्यध्यवसानमात्रस्वीकारात्· इत्थं त्वर्थानुगमेन संज्ञा
प्रवृत्तेः· अमापामस्य स्पष्टमेवायगमात् उदाहरणं कपाले मार्जारः पय इति करान् लेढि शशि नस्तरुच्छिद्र
प्रोतान् बिसमिति करी संकलयति रतांतेतल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति प्रभामत्तश्चंद्रो जगद् इ
दम् अहो विभ्रमयति॥ ॥ आत्ते पउपमानस्य प्रतीपमुपमेयता॥ तस्यैव परिवाकल्पिततिरस्कारनिबंधनाथ
स्य प्रयोजनं निर्वाहयितुमुपमेयमेवात्र मित्स्य योजकतया उपमानतया प्रसिद्धस्योपमेयतस्या हि श
शविवक्षया· नाहरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते तदुभयरूपं प्रतीपं उपमेयस्योपमाने प्रतिकूलवर्ति राम
त्वात्· तत्राद्यं यथा· ला रतोपकंसि समतापगारिमणिप्रेसरेत्सागिनां रेवत्वव्यवनीभस्ते ममु ३३

जेनि ष्यारितेव धस्याऽऽर्दुः किं घरितः किमेव विहितः पूषा किं मुख्यारितं चिंतारत्न महो मुधैव किममा
स्पृष्टा कुलस्यामतः। अत्र यथासस्य सत्वेपि आरोप एव चमत्कारकारी तस्यारोपोदाहरणता। द्वितीये तु क्वाचिदु
पमित्यनिष्पत्त्या तिरस्कारः क्वचित्तु निष्पत्त्या सैव तद्धेतुः क्रमेणोदाहरणं। एएहि दाव सुंदरि कण्णं दाऊण सुण
सु वअणिज्जं तुज्झ मुहेण किसोअरि चंदो उअमिज्जइ जणेण। अत्र मुखोपमानस्य शशिनः स्वल्पगुण
त्वादुपमित्यनिष्पत्तिः वअणिज्जइति परेन द्योत्यते। सैव च तिरस्कारहेतुः। गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुग
लेन वहसि किं मुग्धे। संतीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नालनलिनानि। अत्र नलिनानां लोचनोपमेया
कारत्वेनवानादरहेतुरुपमेयस्य स्वगुणत्वात्स्थितः। अनयैव रीत्या तदपि प्रतीपं द्रष्टव्यं। परं सामान्यगुणापा
ण भावेनोपमानत्वानुभवप्रवृत्ते स्यादुपमानत्वकल्पना। कथमिति चेत्र उपमानतिरस्कारस्यालंकारता
वीजत्वात्। तच्च द्विधा संभवति। उपमानत्वेनैव प्रसिद्धस्य उपमेयत्वकल्पनया। अप्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धस्योप
मानत्वकल्पनया वा। तत्र चापलत्वेनाप्यायोज्यं उदाहरणं। अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल

तत्सामान्यमिति सूत्रे अतादृशे लेपि रसि तद्गुणसाम्यस्य प्रस्तुतस्य अन्येन गुणसाम्यं विवक्षयात्

३४ तात मासमरूप्यः। ननु संतिमिव ताहशानिमूर्योत्तुवमेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानां। अत्र हालाहलस्य खलवच
34 नोपमानत्वमसंभाव्यमानमेवोपनिबद्धमिति स्कारहेतुः॥ ॥ प्रस्तुतस्य परेणान्येन गुणसाम्यविवक्षया ऐकात्म्यं
बंध तेन योगाद्यत्रैकात्म्यं बध्यते तत्सामान्यं समान्यगुणयोगात् तत्र यत्र त्यक्तनिजगुणस्यैव स्यापि विशेषणं
विवक्षितं अन्यथा तद्गुणालङ्कारः। इति व्याप्तेः बध्यत इत्यस्य प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु शाब्दं प्रतिपादनं। उदाहर
णान्यविभाव्यतां गतौ इत्यादिरेकस्य [illegible] शाब्दत्वात्। उदाहरणं। मलयजरसविलिप्ततनवो नवहार
लताविभूषणाः सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः। शशभृति विततधाम्नि धवलयति
धराम विभाव्यतां गताः प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः। अत्राभिसारिकाचन्द्रिक
योरेकात्मत्वप्रतीतिः। क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तत्कालीनविवेकादिना उत्पन्नेऽपि भेदत्वे तुल्य
रूपावधूनां करणीयतां गताः तानि। भृङ्गाः सहेलं परितापतिष्ठन् को वेद पिष्यन्नवचम्पकानि। अत्र राम
भृङ्गाणां पनानन्तरं भेदग्रहस्य योन तु पूर्वमेव प्रतीतिः। ननु भृङ्गपाते न भेदग्रहस्य पातः कथमेकात्मत्वप्रतीतिः ३४

तिचेत् अश्रुतत्वात्वेपि प्राथमिकाभेदप्रत्ययस्य निरासात् तत्स्परत्वात्॥ ॥ विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य
व्यवस्थितिः। एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा। अन्यत्प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः। तथैव
करणं चेति विशेषस्त्रिविधो मतः। स एष त्रिधा तत्र प्रसिद्धमाधारं विना आधेयस्य विशिष्टा व्यवस्थितिर्य
दभिधीयते स एको विशेषः। तत्र प्रसिद्धमित्यनेन उद्दमुक्तेः परंत्रवास्तवमाधारत्वेन विवक्षितं किंतु कविप्र
सिद्धिमात्रसिद्धमित्युक्तम् तत एव तथैवोदाहरणं। दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्प[illegible]ल्पगुणगणा येषां
रमयंति जगति गिरः कथमिह कवयो न ते वंद्याः॥ ८ ॥ अत्र कविरूपं प्रसिद्धमाधारं विना गिरां स्थितिश्छव
स्थितिरुक्ता। एकस्य वस्तुनो युगपद्यदेकात्मा अनेकवृत्तिः साहितायाविशेषः। एकात्मेति एकेन स्वभा
वेनेत्यर्थः। एतच्च विशेषणानेक[illegible]धावसमात्यादिपर्यासंख्याव्यावर्तनाय युगपदिति पर्यायनिवारणा
य उदाहरणं। सा वसइ तुज्झ हिअए स च्चिअ अच्छीसु सा अ वअणेसु अम्हारिसाण सुंदर ओआसो
कत्थ पावाणं। स्पष्टा॥ आरंभेनान्यत्कार्यं कुर्वतः कर्तुः परमशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तथैव करणं स

३५ रतीपो विशेषः अत्र तथैवेति तैनैव प्रकारेणोन्यर्थः एतत्त्वधुनोति चास्मिंस्तु तच्चकीति मित्यादि मुखबपव्यावर्त्तं स
नापढुरादाहरणां स्फुरद्रद्भुतरूपमुत्पन्नता पल्लवलनत्वोसृजताः नवग्रविधिः विधिना ससृजेनबोमनोभ्रमुविस
35 त्यसवितावृहस्पति श्च अत्रान्यस्य करणांभाष्ट कविचुंबगाः पृथ्वामहिषी सचिवः सर्वामित्रः प्रियपत्नी
व्यालत्तिते कलाविधौ करणा विद्युरेवनमस्तुनोहरताः त्वावर किंन मे हतं यत्र किंन महतमिति सविवा
दि सर्वे हरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते न चाधारं विना वास्तवस्याधेयस्यावस्थितिरस्तु पपन्नेव·
एव मन्यपोरप्यनुपपत्तिरिति चेत् न चातिशयोक्तिमालव्यतयाभिधानात् सर्वे च एवं विधे विषय
अतिशयोक्तिरेव प्राणाः पितानाविना प्रायशो लंकारत्वाभावात् अत एवाह· सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरन
याऽर्थो विभाव्यते· यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोलंकारोऽनया विनेति· विभाव्यतः विशोभाव्यता चमत्कारि
विशेषविषयः क्रियत इत्यर्थः॥ ॥स्वमुत्सस्यगुणं येनागात्स्मुज्वलगुणस्य यत्तावस्त्कृततद्गुणतामेति राम
भराघतेस तत्तद्गुणः अस्तुत्कृष्टगुणस्ययोगात् तद्गुणसपद्गुपरागाते स्वकीयरूपतिरस्कृत्य प्रस्तुतं ३५

स्फटिकपत्तरनुकारमेवासादयति सतद्गुणोभवत्येतेः तस्य अप्रस्तुतस्य गुणोऽत्रेति व्युत्पत्तेः मीलितेवस्त्वंतरेणा
छादितस्यतस्यैववस्तुनः प्रतीतिः अत्रतुनाछादितस्वरूपस्यवस्त्वंतरगुणोपचितिरितिततोभेदः॥ उदाहरणा:
॥विभिन्नवर्णा[illegible]गरुडाग्रजेन सूर्यस्यरथ्याः परितः स्फुरंत्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिनिमिरेवंश न्यि
करीरनीलैः॥ अत्रतद्गुणाद्रूपेरवितुरगाणां पद्मरागरूपाग्रजस्यतद्रूपेचरत्नाचहरिन्मणीनांप्रकृष्टगुणत्वात्त
तद्रूपतयाप्रतीतेः एतेन यत्केन चिदुपात्तव्यात स्वगुणत्यागानंतरं पुनस्तत्याप्तिस्तद्गुणः इतितदनाद्दंप
तस्याप्रस्तुतस्यगुणोऽत्रास्तीति व्युत्पत्तिकथनप्रकाशविरोधात्॰ तत्र गुणाद्रूपकथनेनचतद्गुणाद्रूपस्य
ताप्तानन्यात्तेसापंतरत्वहृत्यादेवस्यमागोसंकरोदाहरणेतद्गुणाल्याभावप्रसंगाद्यनदितत्रस्यस्तेस्वे
स्वकीयरूपस्यावाप्तिः॥ ॥तद्रूपानदुहारः अवहस्यतत्स्याहतद्गुणः। तदिति प्रकृतस्यार्थः। अप्रस्तुतस्यअप्रस्तुत
स्य अत्युज्ज्वलगुणस्यापि योगेऽपि परिन्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्यगुणंनानुहरतितदाअतद्गुणः। उदाहरणं

धवलोसि जह वि सुंदर तह वि तुए मक्कुर जिंअहिअं· राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहितो ण रत्तो सि
अत्रातिरक्तेमनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनात्ऽ तेराधमेवा शहरांत त्रप्रकृतं तत्स्वयं संबोध्यस्व प्रकृ
तस्वतत्स्वपहृसांतानि वस्नस्यैवाविवक्षितत्वात्· एवं चात्रस्त्रेतत्परेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते तत्या
अस्यस्यनेनाप्रकृतमिव प्रकृतमप्युपस्थाप्यते सामान्यमुखप्रहृत्तत्वात् तथा चाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरू
पानन्तुहरणावत प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपानन्तुहारोऽन्यः प्रकारः पथ्यागांगोमे वासितमेवु पामृ नंक ऊत्ला
मुभ मॅपचमजूतः ॥ राजहंस तव सैव शुभ्रता वायते न वनचाप चापते· अत्रान्यापदेशाप त्वेराजहंसस्याया
कररीाकत्वेप्राकरणीकसत्स्वरूपोपमानतपोपपारद्धनापंवाच्यमात्रविश्रांतेन काचिद्धनुपपत्तिः ॥ ॥पद्यपाणा ध्रिते
केनाप्यपरेरातरम्पातपेवतद्धियतस्माद्यातरत्तिस्मृतः। पापेनोपापेनतथातेनोपायेनत्यर्थः तथा चके नापि कवी राम
ङिणाकुतपातहृस्तुतेनेवापायेनतेनान्याख्याक्तसाध्यतेसव्याधातद्रुत्यर्थ॥ प्रथमस्त्वाश्रितस्यावस्तुनोऽत्यागतेतिहेतुत्वातऽ हि

हररंगोरश्मारा धमेन सिजं जीव पंतिरश्रैव याः। विरूपान्त स्पज्ञपिनी स्ता स्तके वामलोचनाः। अत्र रश्रैव दा
हाजीवनेच॥ ॥एवं षु हालकारास्तु नाः अस्ति पुनः कोश्चि हिषयो पत्रोगहारि संवद्धप[illegible]रारी प्रमुखमा ८५
मेत्सकवत प्रोक्ता नामलंकारा ताः संवलेन एकत्वमलंकारः। तस्मान्न सोप्यलंकारः तत्र हृदंगोगति परस्परमनपे
क्षप्यवस्थिते स्तर भावाद्य नत्र प्रथमा सं स्पष्टिकच्यते। द्वितीयातु संकरः। सच त्रिधेति प्रकार चतुष्टयं ल
क्षपति॥ सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन परिहृस्थितिः। भेदः स्वरूपनो विषययतो वा परस्परमनपेक्ष
त्वपहृत्विषयभेदसति परस्परानपेक्षत्वस्थितिर्व्यवस्थितिः एतेषां समनेतरमेवोक्ता नामलंका
राणां भेदेन पत्रस्थितिः सा संसृष्टिः रष्टा संकरमस्तकनेवं अंगांगिभावे स्वरूपतः सापेक्षत्वात्। अ
निश्चये व्यावस्थितेरेवाभावात् व्यवस्थितेर्विरुद्धयतः परापेक्षत्वात्। विषयाभेदाच्च सेयं शब्दालंका
रमात्र स्यवस्त्वर्थालंकार मात्र स्पष्टाष्टो लंकारपोर्वति त्रिप्रकारा तत्राद्या यथा॥ बूर्हन्सार भोलाम
परिमन्त्रमदृर्मै संभ्रमसंभृत शोभया। वलितया विरधे कलमेखलाकलकलो। लकलोलरशा स्यपा

३७ अत्रानुप्रासयमकयोः परस्परमनपेक्षत्वेन व्यवस्थितिः॥ द्वितीयापयालिं पतीवतमोंगा निवर्षतीवांज
नंनमः। अत्रस्तुरूपसंर्पपक्ष्टिर्विफलतोगता॥ अत्रोत्प्रेक्षोपमे परस्परमनपेक्षे व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयो
पद जयतः। अंत्याय था सोद्याछि एस्वगा मेजोए अंमहंतआ अरेमोंतरर्गागाहिं अलुआ परिसकंतिरोवार
इ। अत्रानुप्रासरूपके शब्दार्थालंकारेणान्वनयोः शब्दार्थरूपाश्रयभेदेन कथमेकार्थसमवायलक्षणा
संसृष्टिरिति चेत्। एकवाक्यैकदेशसिवासमवेतत्वात्॥ ५ ॥ अविश्रांतिजुषामात्मन्यंगांगित्वं तु संकरः। ते
षामेवालंकाराणां चारुत्वाय स्वरूपनिष्पत्तये वाऽन्योन्यं नासादित स्वतंत्रभावे नाप
रस्परमनुग्राह्यानुग्राहकत्व सत्तु संकरः। संकीर्यमाणस्वरूपत्वान्। उदाहरणं। आत्मामंतरत्वेम
रकतिनि हंते हेमतारकपंचलु मायामेखलापामरिति मणितुल्या कोटिशु मेरुरहीत। भ्रान्ताविवाङ्का
त्यात्वरिम्भगरशामिल्वारा। पामरापराजनतुआफलानां स्मजरति भावराने वहारं हरति। अत्रविवो राम
धुकास्यापेतगणमितितहुतामपस्रगुणाफलनोसजरतिभ्रांतिमानात्मानं लभतो। तदनुगाणेप्यत्र न स्वातंत्र्या ३७

चमत्कारविशेषं करोति किंतु भ्रांतिमद्रूपेत्त्वेपति परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकभावः। अत्र द्वयोरलंकारयोः
संकरः। बहूनामपि पर्याजरामाभिर्भीभिः करधृतकलंकाहस्तवल्लयो वियोगिव्यापन्नेरविकलितवैराग्यविशेषः प
रिपूरवनारायपरिकरकपालं प्रकिततले शाखी भस्मापांडुः पित्तवन इव श्मशाने वर्तते। अत्र जराभाभिरिति पिरवनदू
वक्षोम्नाति चोपमा कलंकास्तवलयेति तारापरिकरकपालेति रूपकं। वियोगिव्यापन्नेरित्युत्प्रेक्षा वैराग्यविशेष
इति श्लेषः चत्वारोप्येते परस्परमंगांगिभावेन प्रतीयंते। तत्रोत्प्रेक्षा श्लेषांगं तद्रूपारे व वैराग्यविशेषस्य स
चरितापार्थोनुसंधानात्। श्लेषश्च रूपकोपमयोरंगं तद्भावगतनिर्वेदमहिम्नैव जटत्वा। अस्तवलयधारा
स्यवसंगतेः तारापरिकरकपालेति रूपकंपि रवन इव श्मशाने उपमायाश्चांगं तद्भावे हि सादृश्यं न वश्मशाने व्योम्ना
सोहतत्साहजिकं। किंतु रूपितकपालाश्रयत्वेनैवेति सर्वत्र वांगानां वारत्वार्थमंगां प्रवृत्ता पूर्वं बहूनामपि
सर्वेषां चैषां पार्यंतिकचारत्वहेतुरंगिभूतावसमासोक्तिः चरगतत्वेन महाव्रतिवृत्तांतप्रतीतेः। सा च व्यंग्ये
वेति प्रकाशहृतानोक्तेत्यवधेयं। ननु कलंकास्तवलयपतिक पमेकातनारूपकमुच्यते। न उपमायामपि स

३८ भवेन संदेहसंकरो वित्यादि । ति चेत् न रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेकं साधकं प्रमाणमतः संदेहस्याभावात् । कथम
स्य साधकत्वमिति चेत् । उच्यते करधृतत्वरूपविशेषणस्योत्पल एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः न तु कलंकेऽस्य ततः प्रा
धान्येनात्रोत्पलत्वप्रतीतिरेवोद्भूष्या । सा च रूपकपरिग्रह एव संभवति । तत्र तिरोहितकलंकरूपमुत्पलत्वमे
व मुख्यतयाऽवगम्यते नन्वेहमोपि विशेषणाभिसम्बन्धमेव । चंद्रपक्षे किरणानकलंकधारणस्याभावात् । मु
ख्यैव तेन तद्वारणमिति चेत् न श्लेषच्छायया हि कलंकस्याप्रधानस्य करधारणमसंदेहप्रत्यासत्त्यतयोपवर्ण्य
यांऽपि ते । तथासत्युपमापरिग्रहेको दोष इति चेत् । कलंकोत्पलमिवेत्युपमायं कलंकस्य प्रधानत्वेन प्रती
तिः । न चास्य करधृतत्वं मुख्यतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव पर्यवसानात् । मुख्यविषयोपचारापेक्षयाऽचामु
ख्योपचार एव श्रेयानिति रूपकमेवाश्रयते । शब्दालंकारयोरव्यवस्थसंकरोदाहरणं तु इति प्राचः । उदाहरति वाराज
तिलतापमविरतरा नवरासाति पाति सारावनरा । गजतावद्रूपमविरतरा न वरासाति पाति सारावनरा । इति तत्र प राम
घपिपमकानुलोमविलोमविभ्रमे द्वयोन स्फुरं परस्परापेक्षित्वं । तथापि यमकनिर्वाहप्राप्तेस्य कवेः पृथ ३८

कप्रयत्नानिर्वहत तयाऽनुलोमविलोमस्योत्पत्तेरोपमकायत्ताः यमकस्य तु चारुताऽतिशयेतरे एवं तत्ता। तदाश्र
येणोत्तिष्ठः कर तयाऽतिशयेन विरोधमनोऽनुरंजकत्वादिति तेषामाश्रयः। वस्तुतस्तु यमकनिर्वाह एव क
विमहृतिरिति निश्चायकं नास्ति अस्तु वा तथा। तथापि यमकं न वित्र हेतुः किंतु तत्प्रयत्नः। तस्मादेकाश्रयानु
प्रवेशे नैवायं संकरो न त्वनुग्राह्यानुग्राहकत्वेऽपि वक्तुं युक्तं॥ ॥एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः। न्यायः
साधकप्रमाणानां दोषः प्रतिकूलता न्याय इह व्यवस्थितिः यत्र द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकत्र योगपद्ये विरोधा
न्नैकदाव्यवस्थितिर्नवैकतरपरिग्रहस्य साधकं तदितरपरिग्रहे बाधकं येन तदेव व्यवतिष्ठेत सोऽप्यनिश्चयरूपो
द्वितीयः संकरः। यत्र स्वच्छकारेणासकस्यैवोपन्यस्येयमात न दाहहररागजहगभा रोजहरमपास्य रोजरहमाति
मलक्षणार्थोतात कि वितताएसो सुरसवातीत्यो नलगिता हाणा किम्बो। अत्र किं समुद्रप्रस्तुते। श्लिष्टविशेष
णामहिमाऽप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरियं समासोक्तिः किं वाऽप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य
तत्समानगुणतया प्रतिपत्तेरप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः॥ एकस्य च ह्यप्रस्तुतप्रस्तुतमयरूपत्वाभावात्सि

३८

नयोर्गुणपरसंभवात्· न्यायदोषयोरसंभवाच्च। अयं पदद्वयोः संकरः। वदनं नयनानन्दरायाहोर्विंबमेतत्स्य सार
ति। अधुनापि निरूढ्याशमविशालोमिहं तमः। अत्र किं कोमाह्लपकः को लोवर्त्ततइति भंगप तोरेणाभिधानात पया
योक्ता। किं वा एतद्धि स्य विंबपरामर्शीकेतपावष्टनस्य दुर्विवेनाध्यवसानादतिशयोक्तिः। किं वा एतद्धि तिवक्र
निर्दिश्य इंदुबिंबरूपतावरूपतावशाद्रूपकम्। अथ प्रसोहता सर्वेभपत्रान्चपविवृत्तायामेकतरस्य प्रकृतत्वा
द्दीपकः। द्वयोरपि प्रकृतत्वेऽप्राकृतत्वे वा तुल्ययोगिता। वा किं वा प्रदोषवदानेवंद विंबस्य प्रकृतत्वे विशेषणसा
म्यात् समासोक्तिः। आहोस्वित् मुखनैर्मल्यवर्णनप्रस्तावात् वंद्रस्याप्रकृतत्वेनाप्रकृतप्रशंसेति
संदेहः। न्यायदोषयोरभावात्। यत्र तु नैपास्यतरस्याबलतारः तत्र एकतरनिश्चयान्न संशयः। तत्र सौभाग्यं वितनोति तु
वराङ्गि ज्योत्स्नेव हासद्युतिः इत्यत्र मुख्यत्वेनप्रतीयमाना हसितद्युतिर्वक्त्रस्यानुकूल्यं भजते· तत्रैव मुख्यात
त्वसंभवात् वक्त्रस्य प्राधान्येनाच्छातिरूपमायामेव तु उपमासाधकानि प्रमाणानि आनुकूल्य· मुख्यमिति तत्र राम
हासद्युतेरभावान्नापि प्रतिकूला गौणत्वेनाप्युपपत्तेरिति निरूपकं प्रतिसाधकं बाधकं वा। वक्त्रे दीतवस ३८

त्वं पंपयद्वपरः शीतांशुरम्बुधस्त इत्यत्रापरत्वमिवार्वं तु गुणं तु स्वरूपे परौ सति किमयं परोगो दुनेति प्रतीतेः तथा प्रतीति
श्च रूपके गौणतिरूपकप्रतिसाधकता प्रतिपद्यते। न पुनर्वक्त्रस्य प्रतिकूलं ईदृशसमानगुणवक्त्रे सति किमपरं इन्दु
रिति प्रतीत्या तत्रासंगत्यभावात्। अतो नोपमावाधकं॥ राजनारायण लक्ष्मीस्त्वामालिंगति निर्भरमित्य
त्रालिंगनमुपमाया बाधकं स्वामिसदृशप्रतिप्रयस्याप्रयुक्तस्यालिंगनस्यानौचित्यात्। न तु रूपके साध
कं पादांबुजं भवतु वा विजयाय मंजुमंजीरशिंजितमनोहरमंबिकायाः इत्यत्र मंजीरशिंजितमंबुजे प्रतिकू
लं तत्रासंभवात् अतो रूपके बाधकत्वेन उपमासाधकमपि भवति पादे ऽनुकूलत्वात्। तत्कथं रूपकबाध
कतामात्रमस्योक्तं तेन तु उपमासाधकत्वमिति एवमन्यत्रापि परेकत्रानुकूलत्व दूषणत्वेन परत्र प्रतिकूलत्व
स्यैकत्र मस्योक्तं प्रतिकूलत्वं तत एवान्यत्रानुकूलत्वमन्यथात्वस्यैवासंभवादिति चेत् सत्यं। किंतु पक्षस्य पृथगाल
मुल्लेखप्रतीपतेत्वतस्य तथात्वव्यपदेशाः। अतस्तु विध्युपमर्दिवाधकं साधकापेक्षया उत्कटत्वेन प्रतीपत इति तेन
वक्ष्यपदेशा पुत्तः। तदेतदुक्तं विध्युपमर्दिवाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेरिति। अन्ये तु तदन्यथा व्या

४० चस्तेविधीयतेऽनेनेतिविधिःसाधकं तद्रूपमीदृतस्माद्बलीयः स्तु त्वं भवति मंजीरसिंजितस्यपारेसंभवमात्रेसा
नतावद्रूपमासाधकत्वंनिर्बहति पावरस्यभुजेतद्द्विरहेन निष्पद्यते तथाचतद्बाधकस्यैवप्राधान्यमिकल्पान्तमुखेव
नैवव्यपदेशः। एवमन्यत्रापिसाधकबाधकसत्वसुधीभिः परिभावनीयं॥ ॥स्फुटमेकत्रविषयेशब्दार्थाल
ङ्कृतिद्वयंव्यवस्थितंचविषयः परन्तत्रैकत्रपदेपदुभौशब्दार्थालंकारौस्फुटंव्यवस्थितौभवतः सोप्यपरः
संकरः। उदाहरणं। स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्बविस्तीर्णकर्णिकमथोदिवसारविन्दं। श्लिष्टाष्टदि
ग्दलकलापमुखावतारबद्धान्धकारमधुपावलिसंचुकोच। अत्रपादत्रयपगस्येकरूपकानुप्रासाविशेषश्च
शब्दार्थालंकृतौतिप्रापोवारूः शब्दालंकारयोरप्यततस्मिन्नातपथ्याकल्पकलोलेकरूशान्यपेत्वोरेश्च
नुप्रासरूपमकुपाः॥ ॥तेनासौत्रिरूपः परिकीर्तितः। तस्मादस्तुयात्याणुव्याहकतपासद्देहेन एकपदप्रतिपा
द्यतयाव्यवस्थितत्वाच्चत्रिप्रकारोयंसंकरः कथितः प्रकारान्तरेणानेकोव्याकर्तृभेदानामनन्तत्वादि राम
तिप्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेनत्रिविधाह्यलंकाराः। ननुत्रिविधानामप्येषांकाव्यशोभातिशायह ४०

तुल्वस्य तुल्यत्वेपि कुत एष प्रतिनियमः पत काश्चिच्छब्दस्य काश्चिदर्थस्य काश्चिदुभयोरिति चेत्· नन्वत्र प्र
त्येव दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः। निमित्तांतराभावात्· तत्र य
यो ऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते· शब्दान्वयव्यतिरे
कानुविधायित्वे च एतदेवापत शब्दपरिहारसहत्वं· नन्वेवं पर्यायपुनरुक्तवदाभासः परं परिवृत्तेरेकं चोभय
भावाभावानुविधायित्वेनोभयालंकारः तथा ऽयमाश्रयहेतुकार्यांतरप्रभृतयोप्युभयालंकारा भवेयुरिति चे
त् न इष्टापत्तेः एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रस्तावे मुख्यत्वाद्यमायालंकारप्रस्तावेव पठिता इति चेत्· तत्रा
पि चैचित्र्यस्य प्रकर्षतया प्रतिभासात् अन्ययो ऽलंकाराय पराश्रितः सत ह्यपदुत्यवे किंन विभाग इति चेत्· तथा
कल्पनायामप्यन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ· तद्व्यतिरेकेणाविशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावा
त् तस्मादलंकाराणामन्वयव्यतिरेकनिबंधन एव परस्परभेद इत्येव ज्यायः॥ ॥ नन्वलंकाराणां दोषाभावा
नेराश्रितहिताः ते किं न सत्यकथा हास्थित तत्समविनाप्युपहिताः आघा ऽनुभवविरोधः अत्यन्तमनत्यत आ

५१ हार्षवारोषाय व्यायोगसंभवं तोपि केवलं नत्रेक्षतः यतं तन्नातिन पृथक्प्रतिपादितः। तथाहि अनुप्रासस्य ता
वतत्रोपयो रोषाः ससिद्धभावो वैफल्यं रतिर्विरोधश्चेत्येवयाक्रमं प्रसिद्धिविरोधापुष्टार्थत्वप्रतिकू
लवर्णत्वेभ्यो नातिरिच्यंते· तत्स्वभावत्वात्· तत्र सिद्धभावोपयावक्रीरेपत्निहरिरपि चहरा न धूर्जटि चक्रा
र्धूर्जटिं जायान स्वं नत्वत्र ना बोहृता मपिवहृताः कूवरा यं कुबेरः रहः सघः सुरारातां जगदुपक्रांतापे तनिम
पुत्रः स्वयपस्पर्शेति प्रतिप्रसत्त्रोन्वह महिमरूचेः सोवतात्स्मरहनो वः। अत्र चक्रि प्रमतानीकर्णगा च
क्रोरपत्न्या दानो कर्मतां प्रति निपतन स्फूर्तिरनुप्रासानुरोधेनैव निवद्धा न पुनरिति हास्यारिपुतघ्रा
पत्सिद्धेति प्रसिद्धभावः सोपप्रसिद्धिविरोध एव वैफल्यं यथा भारातारस्तारमतां मंदिरमानंद
स्यदि सुंदरेंदुमुखि यदि सन्नीलोह्यासि निगच्छसि तत्किं त्वहापमेवरताररतान्मतितामरवलमति रम
रतस्मिन्नानमं नुमंजीरं यदि सररतामहतां चररोरररतारताकमकारताकुरुतेत्र नवा व्यस्यार्थस्यवि ५१

स्यमानेन किंचिच्चारुत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्यैव वैफल्यमुच्यते इति विरोधोपप्यान्ग्रकुण्ठोत्कण्ठयेत्या
दि। अत्र श्यामा रेयरूपवर्णिताङ्कबरोगुणाविवेचनप्रस्तावोङ्करात्याविरुद्धश्रुतिकटुत्ववर्णितेऽपि विरोधस्त्वुच्यते॥
यमकस्य तु पारम्पर्यगतत्वेन पमनपमनममप्रयुक्तत्वमेव कविभिस्तथा प्रयोगात्। भुजंगमस्येव मनसि संरम्भा
याहावकाशो वनसंरम्भादुरंततन्तिर्णयपतापिजंतोः कर्षति चेतः प्रसभं संरम्भाः॥ उपमायां तु योऽन्यूनाधि
कोपमत्वेऽस्यातत्रोपमानेऽपमेयापेक्षया जातिगते प्रमाणगते वा यत न्यूनत्वे अधिकतावा तदनुचितार्थध
र्मगते न्यूनत्वाधिकत्वे यथा क्रमं न्यूनपरत्वाधिकपरत्वे तत्र जातिगतन्यूनत्वं यथा चण्डालैरिव युष्माभिः सा
हसं परमं कृतं। अत्र चण्डालत्वजातेर्न्यूनतया दुःकर्मकारित्वव्यक्तेरनुचितार्थत्वं। प्रमाणगतं यथा वह्निस्फुलि
ङ्ग इव भानुरयं चकास्ति। अत्र जातिगतमाधिक्यं यथा। अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते। युगान्ते भगवान्
स्रष्टेव निर्मित्सुरिव प्रजाः। अत्र सरागः कल्पभेदेन भेदात ब्रह्मत्वं जातिः। प्रमाणगतमाधिक्यं यथा पातालमि
वनाभिस्तनस्तनोत्तितिधरोपमो वराहः। पुनरयं कालिरापातसन्निभः। एषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयम्

४२ ताश्चार्था जायन्त एव कदर्थितानि दोषहासादिप्रतीतेरित्यनुचितार्थता धर्मगतं न्यूनत्वं यथा· समुनिर्लाञ्छितो
मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन्। व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्· अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्त
डिल्लक्षणो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः न चोपमानादिनापि स्वरूपप्रतीपतेरविनाभावाद्यभावादिति न्य
नपदत्वमेवैतत्· धर्मगतमधिकत्वं यथा· सपातवोसाः यगरहातशार्ङ्ग·मिनोत्तभीमंवपुरापकृष्णः शातहदे
द्वापुधवाग्निशापां संसृज्यमानः शाश्विन्नवमेघः· अत्रोपमेयपक्षेरवाद्यनिर्देशात्तेउपमानेतत्तुल्यशार्ङ्गिनोत्र
हरामतिच्यतेदुत्यधिकपदत्वमेवैतत्। भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे· अस्युपमादोषौनोक्तदोषातिरेकि
त्वो तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे पद्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदमन्यतरघटितलिङ्गकुर्या
ततरैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः· अथ प्रतायमानं साधर्म्यमाश्रित्यपि स्यात्तथा राम
त्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमानत्वमुपमानिमेयत्वं वाप्रतीयेत न च तथा प्रस्तुतं· अतः प्रक्रान्तस्याभा ४२
वात् भग्नप्रक्रमत्वमेव दोषः। यथा चिन्तारत्नमिव च्युतासि करतो धिगल्पभाग्यस्य मे· अत्र च्युत इत्युप

मेयमात्रेणान्वीयते पुंलिंगत्वात्. वचनभेदे यथा सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रे
णान्वीयते लिंगभेदोत्र विद्यमानोप्यप्रधानत्वादुपमानस्य बहुत्वेऽपि भेदे स्फुटमुभयान्वयसंभवात्. यत्र तु लिंगवचनयो
र्भेदेपि सामान्याभिधायिपदमुपमानरूपभेदरूपेणापि घटेत किं तु यत्र नैव रूपेणोभयत्रान्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति
नुभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात्. तत्र लिंगभेदे यथा गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः अत्र लिंगभेदे
पि विशेषणान्वयस्याविशेषात् दोषत्वाभावः। वचनभेदे यथा तद्वेषोसदृशोन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः दधते स्म
परां शोभां तदीया विभ्रमा इव. अत्र वचनभेदेपि मधुरताभृत इत्यस्योभयत्रान्वयाविशेषाददोषत्वं॥ एवं कालपुरुष
विध्यादिभेदेपि भग्नप्रक्रमत्वदोषः तथा प्रतीतेरस्खलितरूपत्वाविश्रान्त्यभावात्. तत्र कालभेदे यथा अतिथिं
नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती. पाश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना॥ अत्र चेतनाप्रसादमाप्नोति
ति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेदे प्रक्रमभेद एव. पुरुषभेदे यथा प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्ति
कौसुंभरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव अत्र तेता

विभ्राजतइतिप्रसक्तंतंनतुसाविभ्राजसइतितस्मात्पुरुषभेदः संबोध्यनिष्ठस्यभ्राजनस्यासंबोध्यविषयतयाऽप्रतीतेः
।विधिभेदे यथागोगेव प्रवहतुतेसदेवकीर्त्तिः इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मनोविधेर्भेदः।यतोगांगाप्रवहतादितिविवक्षितं
नतुसाप्रवहत्विति· एवंविधस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदोद्रष्टव्यः।ननूदाहृतेषुकथंदु
ष्टता·भिन्नकालसंभिन्नाद्यर्थादितिचिन्नमुपात्तंप्रतीतंवाकेचित्साधारणधर्ममुपादायोपमापर्यवसानेपश्चाद्
चकालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् तथाहि·विभ्राजसइत्यत्रविविक्तमूर्त्तित्वादिनालतानायिकयोरुपमायपर्यवसा
नेपश्चाद्विभ्राजसइत्यस्यनायिकान्वयेपिकोदोषः·अथयपत्रोपात्तेनैवधर्मेणोपमानिर्वाहःस्तत्रचधर्मभेदःका
लभेदादिसंभिन्नएवतत्रकागतिः यथायुधिष्ठिरइवायंसत्यवादीतियुधिष्ठिरोहिसत्यमवादीत्नतुवदतीतिच
तदुच्यते·तत्रापिसत्यवादीतिप्रतीतधर्मोवोपमेयस्यव्याघातः नचतथास्तिसत्यवाद्ययंसत्यंवदतीतिपर्यायोस
त्यवदतीतिपुनरुक्तमितिवाच्यंयोषपुष्टातीत्याद्यनुप्रयोगवद्दोषत्वात्दोषमित्यत्रार्थव्यापेनयोषपोषं राम
वात्राप्यौनानिकस्तस्यवादित्वस्यप्रतीतेरिति· सत्यमास्व·कितुस्थितेच्छनुप्रयोगेषुकविन्नथापुनरुक्तिमात्रस ४३

मर्थनं न तु सर्वथैवैक्तत्रिरवघो। यस्कृतस्परसारेः प्रतीतिस्खलनात्। न च तद्रसिद्धं सहृदयसंवेद्यत्वात्। किंचउपात्तमना
गुत्यप्रतीतेर्नोपमेति तुच्छं। उपात्तत्रिःपर्यैवक्तहूवल्लगात॥ असाहृश्यासंभवाद्वपुपमाह्रूषरोऽनुचितार्थतायामे
वपर्यवस्यतः। यथा। मध्यामिकाव्यप्राशिनं वितितार्थेरप्रेमि अत्र काव्यस्य प्राशिनात्यर्थोनोचरशिनिभिः साधर्म्यं
न कापि प्रसिद्धमिति तत्रोपमा निबंधनमनुचितार्थमिति निपतुरास्यादिवत्स्यदाप्ता। यथा धनुर्मण्डलमध्यभा
जः ज्वाज्वल्यमानाद्ववारिधाराद्दिनार्धभाजः परिवेषितोऽकीत्। अत्रापि ज्वलत्वंबुधारायाः सूर्यमंडलात्रिपते
नमसंभवातितत्रिवेधनमनौचित्यपुष्मातिउत्प्रेक्षायामपि ध्रुवेवाद्यरवधाड्णष्यक्तमुत्सहते न तु यथाशोपि
केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं समर्थत्वात्। अतउत्प्रेक्षायामपि यथाश्लोपाद्दानेऽवाचकत्वमेव यथात्र
घपोदार्घिकामध्यान्मुकुलमेवकोत्पलनारालोचनचातर्यशाकोसंकुचितयथो। निर्विबयत्वमप्युत्प्रेक्षाहृष
णामनुचितार्थत्वमेव पतात्विकरूपाभावात् निरूपाख्यप्रख्यतत्समूर्च्छनापपरपर्यात्तरन्यासोपादानं तद्रूपत्वेहेत
तः। यथा रविकराद्वसतिपोगुरुत्तमुल्लानदिवाभातमिवांधकारस्तुद्रु पिन्नं भौररराप्रयन्त्रेमममत्वेमुक्तैः॥२

४४ सामतीव॰ अत्र तमसस्त्वासत्त्वासंभवी॰ तमसोऽचेतनत्वात्॰ तत्कथं तत्र पुंस्त्वमद्रिणा तत्र रित्राणां उत्प्रेक्षितत्वा सर्वज्ञया
प्रतीतस्यास्य न काचिद्दुरनुपपत्तिः रवेतरतीति अर्थ एव तत्समर्थनाय यत्नः। यत्तु समासोक्तौ साधारणविशेषणबला
द्वोपमानप्रतीतौ प्रयोजनाभावेन तदुपादानेनैव पर्य्यन्तरत्पुष्टार्थत्वपुनरुक्तता वा दोषः। यथा स्पृशति तिग्मरुचौ क
कुभः करैर् दयितयेव विजृंभितातपया। अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया॥ अत्र सूर्यादि विशेष
णाबलेन लिंगविशेषपरिग्रहात् प्रतिपन्नरूपचर्ययकतया ककुभा तु नापि कान्त्वेन व्यक्तिः तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोपि तत्तद
व प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति रूपितपत्य पुष्टार्थे त्वर्थतः प्रतीतस्योपादाने यदि पुनरुक्तिस्तदा पुष्टार्थ पुनरुक्तो दोषः। न
न्वस्याः पुष्टत्वेन भविष्यतो पमानि र्विषयाया दिति चेत् सहितस्याविषयोपक्षेपमानो पादानविनाश्लिष्टत्व
पि विशेषणरोन स्फुटा प्रतिपत्तिः। यथा स्वपंच पदवाताम्रभास्वत्कर विराजिना। प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धे
हितप्रदा॥ अत्र प्रभातसंध्याया उपादानेन स्फुटा प्रतीतिः। अप्रस्तुतप्रशंसायामपि रूपमेयस्योपादाने चैप पुन राम
पततरत्पुष्टार्थत्वमेव दोषः। तत्राप्युपमेयमनपेक्ष्य वरीतावतां तथ्येन पुनरप्राकृप्रयोगेन दुष्टतानेयं। यथा आहूतेषु वि ४४

हंतामेषु मशाकोनायान् पुरोवार्य्यते मध्ये वारिधिवावसत्स्तु ता मारीर्धन्निम ताना नांस्वंारवघोतापिन कं पतेप्रच
लितुं मध्ये यितेज त्विनांधिक सान्यम चेततं ग्रं भुमिवाना मत्पृतत्वातरं ाञ्जत्राचेत सः प्रभोरूपमेपस्याप स्कतनिष्ठु
सामान्य हारेरता संभवाद् पुत्रमेव शोष्टुन कथनामित्य पुष्टार्थे त्वपुनरुक्ततां चेति न रेते अनलंकारहोषापथ्या संभवम
न्यपेक्ष्य वं जातापकाः प्रोक्ताजात्यं तमीविताद्इति एपद्भेन प्रति पादनमं महतीति कल्याणता मास्ता ॥ सेश्लोका व्यलस्त् 45
तां॥ ॥जेवष्ठु सर्वगुणोः कनी पसिवेया मात्रेणपात्रे धिपा गात्रेण स्मरं गर्वखर्वन परनिष्ठा प्रतिष्ठाप्तये। श्रीहर्षे
त्रिदिवंगते मयि मनोहानलक: शोधयेद्द्रा पुट्टमहो महत्स्तु विधिनाभारोपमारोपितः॥१॥ परिशालपतुसतो
मनसा सतोषपालेनेउ लक्ष्य पमातं प्रकाश मप्रियः प्रकाश पति॥२॥ दीपिकाहित यकन्यप्र रापेहितं पंसतो
न्पतो सम्यगुत्सा घो प्रति पत्तिः प पयप्स॥ इति श्रीमाहामहापाध्याय श्रीगोविन्द विरचि॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥राम
हितप... ञ्चत्रपभातसध्यायाञ्ज उपादानेनस्फुटः राम
पततरपुष्ठार्थ त्वमवदोषः। तत्राप्युपमेयमनपेवरी: ५५

४४ सा... ...ल्लासस्ववासंभवी तम्रसो...
...नुपपत्तिरवत...
...नु...

प्रदीपप्रकाश

१४००

अद: पुस्तकं ... मासस्य

काव्यप्रकाशटीकायां ...पदशमोल्लास: ॥१०॥